

Útmutató

Tanulmányok Pázmány Péter *Kalauzáról*

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör* cseh
forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népénekek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül
való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter *Kalauzáról*

Útmutató
Tanulmányok Pázmány Péter *Kalauzáról*

Szerkesztette
Maczák Ibolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2016

Lektorálta
Szádoczki Vera

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a szerkesztő a Kutatócsoport tudományos főmunkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2015. december 3-i) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
Pázmány Péter, *Isteni igazságra vezérlő kalauz*, Pozsony, 1613 (címlap)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-308-287-4
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2016
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2015. december 3-án tartott <i>Útmutató</i> konferenciájának programja	7
FÖRKÖLI GÁBOR	
A <i>Kalauz</i> helye a magyar vallásos antropológia történetében – Pázmány Péter érvei a katolikus Lépes Bálint és a református Margitai Láni Péter műveiben	9
SZABÓ FERENC S. J.	
A megigazulás a <i>Kalauz</i> XII. könyve szerint.....	31
HARGITTAY EMIL	
A <i>Kalauz</i> védelmében – <i>A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője</i> (1627)	45
GARADNAI ERIKA	
A Pázmány-recepció hitvita állomása – Pázmány „szerepe” a felső-magyarországi polémia szövegeiben	61
CSORBA DÁVID	
Egy Pázmány- <i>Kalauz</i> dühödt olvasóinak teológiai, tropológiai és stílusparódiái.....	71
TUSOR PÉTER	
Az 1616. évi Pázmány-processzus tanúvallomásainak irodalomtörténeti vonatkozásai	99
MACZÁK IBOLYA	
<i>Kalauz</i> ból kompilált szövegrészek két 17. századi szentbeszédben	115
VARSÁNYI ORSOLYA	
Pázmány Péter és a <i>Mahomet vallása</i> – a <i>Kalauz</i> tükrében	129
BAJÁKI RITA	
<i>Kalauz</i> , Liber Petri Pazmani Cardinalis – az 1760-ban megjelent egri kiadás sajátosságai	173
BÁTHORY ORSOLYA	
<i>Armamentarium parochorum</i> – Egy 17. századi <i>Kalauz</i> -kivonat.....	187

BITSKEY ISTVÁN	
<i>A Kalanç</i> mint liber gradualis	197
KÄFER ISTVÁN	
A keresztény Magyarország szlovák építőkövei – Pázmány <i>Kalanç</i> ának szlovák fordításai.....	205
AJKAY ALINKA	
<i>Ki a jezsuitákkal!</i> – háromszáz éves hazugságok	209
CSÁSZTVAY TÜNDE	
Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak – Toldy István vallásháborúja a 19. század utolsó harmadában	217
Személynévmutató	245
Inhalt.....	255

*A Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport
2015. december 3-án tartott Útmutató
konferenciájának programja*

FÖRKÖLI GÁBOR

A Kalauz helye a magyar vallásos antropológia történetében

SZABÓ FERENC S. J.

A megigazulás a Kalauz XII. könyve szerint – Pázmány korától az 1999-es evangélikus-katolikus Közös Nyilatkozatig

HARGITTAY EMIL

A Kalauz védelmében: A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője (1627)

GARADNAI ERIKA

A Pázmány-recepció hitvita állomása: Pázmány „szerepe” a felső-magyarországi polémia szövegeiben

CSORBA DÁVID

A Kalauz kábhinista teológiai, tropológiai és stílusparódiái a 17–18. században

TUSOR PÉTER

Pázmány 400 éves érseki kénevezése és írói, lelképásztori munkássága

MACZÁK IBOLYA

A Kalauzból kompilált szövegrészek néhány 18. századi szentbeszédben

VARSÁNYI ORSOLYA

Pázmány Péter és az iszlám

BAJÁKI RITA

A Kalauz egri kiadásának sajátosságai

BÁTHORY ORSOLYA

Armamentarium parochorum – Egy 17. századi Kalauz-kivonat

BITSKEY ISTVÁN

A Kalauz mint liber graduális

KÄFER ISTVÁN

A keresztény Magyarország szlovák építőkövei

AJKAY ALINKA

Ki a jezsuitákkal! – Háromszáz éves hazugságok

CSÁSZTVAY TÜNDE

Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak – Toldy István vallásháborúja a 19. század második felében

FÖRKÖLI GÁBOR

A Kalauz helye a magyar vallásos antropológia történetében

Pázmány Péter érvei a katolikus Lépes Bálint és a református Margitai Láni Péter műveiben

Pázmány Péter a *Kalauz* első könyvének első két fejezetében Isten létezését igyekszik teológiai és bölcseleti érvekkel bizonyítani. Jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy ezek a fejezetek milyen viszonyban állnak a korabeli magyar vonatkozású teológiai kézikönyvek hasonló témájú szöveghelyeivel, és arra keresi a választ, hogy mennyiben jelentett Pázmány gondolatmenete újdonságot a magyar hittudományi irodalomban, illetve hogy feltételezhetünk-e valamilyen hatástörténeti viszonyt ezen a téren a *Kalauz* megjelenését követő hitvitázó művekkel kapcsolatban. Amikor vallásos antropológiáról beszélek, akkor elsősorban két kérdésfelvetésre gondolok: 1.) Van-e az emberben vele született hajlam a vallásosságra és az istenhitre? 2.) Alkalmasnak tartja-e a teológia az emberi intellektust arra, hogy a maga erejéből Isten létezésére és bizonyos tulajdonságaira következtessen? Éppen ezért az antropológiai kérdésfelvetés mellett – van-e az embernek vallásos alaptermészete? – a természetes teológiáról is szót kell ejteni. A hittudománynak ez az ága az ember természetes észére támaszkodva, a kinyilatkoztatásból szerzett tudást félretéve, tisztán bölcseleti alapon közelíti meg Isten létét és tulajdonságait.¹ Antropológiai szempontból annyi előzetesen megállapítható, hogy az egyes teológiai irányzatok egyetértének abban, hogy az ember – legalábbis Isten eredeti terve szerint – képes puszta eszével Teremtőjének létét felismerni. Amellett fogok érvelni, hogy Pázmány Péter *Kalauza* ezen a területen egy új típusú érvelést honosított meg a magyar nyelvű teológiai irodalomban,² és mindezt olyan sikerrel, hogy még protestáns követője is akadt.

¹ A természetes teológia fogalmáról ld. Paul CLAVIER, *Qu'est-ce que la théologie naturelle?*, Paris, Vrin, 2004.

² A *Kalauz* általános keresztény apologetikájának és természetes teológiájának önálló fejezetet szentelt: Matthias ERDŐS, *Pázmány's Hodoegus: Methode und Bedeutung*, Esztergom, Gustav Buzárovits, 1941, 18–20. A kérdéssel szintén röviden foglalkozik: SZABÓ Ferenc S. J., *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L'Harmattan, 2012, 212–213. A kutatás a problémát általában Pázmány természetbölcselete felől közelíti meg, és ennek kapcsán részletesen elemzi a grazi évek alatt

Mivel Kálvin *Institutiója* az „ismerd meg önmagad” parancsával indul, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyarországi teológiai irodalomban is először a protestáns kézikönyvekben jelentkezik az antropológiai megközelítés. Ezért először érdemes áttekinteni, hogyan vélekedett a protestáns tábor a kérdésről. Míg Zwingli *Az igaz és a hamis vallás magyarázata* c. műve szerint a vallásokban minden olyan nézet, amelyben van valami igazság, Istentől ered, ő ugyanis eltérő mértékben ugyan, de egyaránt inspirálta a pogány gondolkodókat, a zsidókat és a keresztényeket is, így az Istenről való ismeretük között csupán mennyiségi ugrás figyelhető meg,³ addig Kálvin az *Institutióban* bonyolultabban látja a problémát. Először is Szent Pálnak a *Rómaiakhoz írt leveléből* felidézi azt a passzust, amely szerint Isten léte annyira nyilvánvaló, hogy senkinek sincs mentsége Isten előtt arra, hogy nem ismeri őt.⁴ Ezen kívül Cicero ún. konszenzusérvére is hivatkozik. Ez több művében is megtalálható, a *De natura deorum*-ban is elhangzik, ahol magának Epikurosznak tulajdonítják, aki szerint egy olyan barbár nép sincs, amely ne hinne

írott traktátusokat (*Physica, Dialectica*) és azokat az Arisztotelész-műveket (*De Physica, De Caelo, De generatione et corruptione, Meteorologica*), amelyekből Pázmány grazi természetbölcseleti előadásait tartotta, rámutatva, hogy Pázmány Kopernikusz heliocentrikus világképét is ismerte: FÉLEGYHÁZY József, *Pázmány bölcsellete*, Bp., magánkiadás, 1937, 71–118; GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány*, Bp., a Történetírás kiadása, 1937 (Tanulmányok a magyar szellemiség és erkölcsök történetéhez, 1); M. ZEMPLÉN Jolán, *Pázmány Péter fizikai előadásai a gráci egyetemen* = M. Z. J., *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., Akadémiai, 1961, 244–246; Paul Richard BLUM, *Péter Pázmány als Philosophieprofessor = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 35–49; ROKAY Zoltán, *Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai írásainak forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 9–12. Kétségtelen, hogy itt elemzendő természetes teológiai érvrendszerében fontos szerepet játszanak ezek az ismeretek.

³ Ulrich ZWINGLI, *Commentarius vagyis az igaz és a hamis vallás magyarázata*, ford. TUDÓS István, PRUZSINSZKY Pál, Bp., Hornyánszky Viktor, 1905, 27: „Ámítás az és hamis vallástétel, hogy a hittudósok a bölcsészetből megfejtették, hogy mi az Isten. Azt, a mi az ő tanításukban helylyel-közzel igaz, a kinyilatkoztatásból merítették; az Úr ugyanis az Ő ismeretére vonatkozó egyes dolgokat a pogányokkal is közölte volt, ámbár ezen ismeretközlés gyér és nem egészen világos; a mi az érintett tanításban igaz, az az Úrtól van, különben nem lenne igaz.”

⁴ Róm 1,19–20: „Mert az, a’ mit az Isten felől tudhatnak az emberek, nyilván vagyon ő benne: mert az Isten megjelentette nekik. Mert a’ mi Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökkévaló hatalmassága és Istensége, e’ világnak alkotmányából és a’ teremtett állatokból megértetvén, megláttatnak; e’ végre hogy legyenek ők magok menthetetlenek.” (Károli Gáspár fordítása.)

bizonyos istenekben; az ember vallásos természete tehát univerzális.⁵ Kálvin szerint tehát a vallásosság az emberi természetből következik; ennek a vallásos természetnek azonban nem sok köze van az igazi valláshoz, mivel az eredendő bűn miatt az annyira megromlott, hogy csak veszélyes téveszmékhez vezet. A teremtés szemlélése révén ugyan rájöhethetnénk, hogy létezik az egy igaz Isten, ám a bűnbeesés után már csak a *Szentírás* adhat nekünk világos tájékoztatást.⁶ Melanchthon és Wolfgang Musculus a maguk teológiai közhelygyűjteményeiben szintén hangsúlyozzák a bűnbeesés következtében végbement romlást az emberi értelemben, noha ők elismerik a természetes teológia bizonyos érdemeit.⁷

A konszenzusérv és az eredendő bűn által elhomályosított emberi tudás kettősége a magyar protestáns teológiai kézikönyvekben is rendszeresen felbukkan. Félegyházi Tamás az először 1579-ben, Debrecenben megjelent, majd kibővített és többször kiadott *Katekizmus*a erre a legjobb példa: az univerzális, vagy természetes istenismeretből rájöhethetünk, hogy az ember azért teremtett, hogy megismerje Istent; a bálványimádó vallások sokfélesége viszont megmutatja, hogy a bűnbeesés

⁵ KÁLVIN, *Institutio Christianae Religionis*, 1.3.1: „És valóban, Isten ismeretének hiányáról szólva látunk kell, hogy leginkább az elmaradott és műveletlen népeknél találunk példát erre, de még sincs olyan barbár nép vagy elvetemedett nemzet, amelybe ne lenne beleyökerezve a meggyőződés, hogy van Isten, amint azt a jól ismert pogány tudós is mondta.” (Magyar fordítás: KÁLVIN János, *Institutio Christianae Religionis, A keresztyén vallás rendszere*: 1559, ford. BUZOGÁNY Dezső, Bp., A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014 [Református Egyházi Könyvtár, új folyam, 7/1] I, 37.) A hivatkozott szöveg hely: CICERO, *Az istenek természete*, I, 16. Ugyanez a gondolat Cicero más műveiben is felbukkan: *Tusculumi eszmecsere*, I, 13; *A törvények*, I, 8.

⁶ KÁLVIN, *Institutio...*, 1.5–6. Zwingli és Kálvin vallásos antropológiai összehasonlításához ld. J. Samuel PREUS, *Zwingli, Calvin and the Origin of Religion*, Church History, 1977/2, 186–202.

⁷ Melanchthon szerint számos jele van a Teremtésben Isten létezésének, ezeket azonban elfedi az eredendő bűn; a filozófia azonban – és itt Xenophónt idézi példaként – Isten Igéjével kiugázítva hasznos lehet (Philipp MELANCHTHON, *Loci theologici* = Philippi MELANCHTHONIS *Opera quae supersunt omnia*, ed. Karl Gottlieb BRETSCHNEIDER, Heinrich Ernest BINDSEIL, Braunschweig, Schwetschke, 1854 (Corpus Reformatorum, XXI), 369–370, „De Creatione” szócikk alatt, a *Loci theologici* második redakciójában). Musculus szintén kijelenti, hogy bár az emberi elme a bűn következtében megromlott, Isten a Teremtésben szemlélhető, műveiben kinyilvánítja magát; pogány bölcséket is felsorol, akik azt vallották, hogy egy Isten van: Platón, Cicero, Vergilius (Wolfgangus MUSCULUS, *Loci communes in usus sacrae theologiae candidatorum*, Basiliae, ex officina Hervagiana, 1560 [VD16 M 7292], 7–8, *De Deo* szócikk *Qualis sit Deus consideratione essentiae* c. fejezete alatt).

mennyire elrontotta bennünk Isten velünk született eszményét; így tehát egyedül a *Szentírásban* bízhatunk.⁸

Valamivel megengedőbb, de lényegét tekintve Félegyházihoz hasonló nézetet vall erről Szegedi Kis István 1585-ben, Bázelen kiadott teológiai közhelygyűjteménye is, amely nagyszabású kísérlet teológiai és antropológiai ismeretek összefoglalására.⁹ Első részének tabulái Istenről szólnak, a második részben pedig az emberről. Az Istenről szóló rész első táblázatában néhány alapvető istenérvet közöl a szerző. Az első érv szerint az isteni felséget a Teremtés művéből meg lehet ismerni, így Szent Pállal szólva nem lehet mentsége azoknak, akik nem ismerik Istent. Második érve lényegében megismétli az előzőt, míg a harmadik a természeti csapásokból, égi és földi jelenésekből következtet Isten létezésére. A tabula többi istenérve már nagyrészt a *Szentírás*on alapszik: a próféták beteljesedő jóslatai, a választott nép, Izrael sorsa és a Szentlélek kinyilatkoztatása mind-mind Isten létezését bizonyítják.¹⁰ A könyv második, az emberről szóló részében Szegedi Kis újra kitér arra a kérdésre, hogy miként ismerheti meg az ember Istent. Szent Pál *Korinthusiakhoz írt első levelének* híres helye alapján megállapítja, hogy az evilági életben Isten megismerése csakis tökéletlen lehet.¹¹ Ugyanakkor Isten művéből mindenkinek világos lehet létezése, ezért – ismét Pállal szólva – menthetetlen az, aki nem ismeri Istent. Azt ezt követő tabulában Szegedi Kis a keresztyén istenismeretet a pogányok istenekről vallott képzeletével hasonlítja össze. Itt megállapítja, hogy a keresztyén álláspont szerint az ember igénye Isten megismerésére az első emberpár bűnbeeséséből és a Törvényből fakad.¹² Éppen ezért szükséges az alázat Isten megismeréséhez.¹³

⁸ FÉLEGYHÁZI Tamás, *Az keresztyeni igaz hitnek részéről való tanítás kérdésekkel és feleletekkel, ellentetésekkkel és azoknak meg fejtésinél*, Debrecen, Rudolf Hoffhalter, 1579 (RMK I 152; RMNy 430). Bővített változata: Debrecen, Rudolf Hoffhalter, 1580 (RMK I 163; RMNy 454). Új kiadásai a függelékben a szerző rövid katekizmusával: Debrecen, Rudolf Hoffhalter, 1583 (RMK I 202; RMNy 525), typ. Hoffhalter, 1588 (RMK I 221; RMNy 609).

⁹ SZEGEDI KIS István, *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*, Bázél, Konrad Waldkirch, 1585 (RMK III 740; VD16 S 10449).

¹⁰ *Uo.*, 1.

¹¹ *Uo.*, 261. A hivatkozott Szent Pál-idézet: „Mikor gyermek volnék, úgy szóltam mint gyermek, úgy gondolkodtam mint gyermek, úgy értettem mint gyermek, minekutánna pedig férjfiúvá lettem, elhagytam a’ gyermekhez illendő dolgokat. Mert most látunk tükör által és homályos beszéd által, de akkor szemtől szembe: most rész szerint vagyok bennem az esméret, akkor pedig léssen az esméret úgy, a’ mint tanítottam.” (1Kor 13,11–12, Károli Gáspár fordítása.)

¹² SZEGEDI KIS, *i. m.*, 262: „Nostri cognitio. Hic disce: Cognitionem nostri ex lapsu primoru[m] parentu[m], et ex Lege peti.”

¹³ *Uo.*, 262: „Hac cognitione nostri opus esse nobis, ut humiliumur.”

Az előző két teológiai kézikönyv az Isten megismerésének motivációját és nehézségét is a bűnbeeséssel hozta kapcsolatba, és meglehetősen szűkszavúan nyilatkozott a természetes teológia lehetséges érveiről. Egészen más Laskai Csókás Péter *De homine* c., 1585-ben Wittenbergben megjelent értekezése.¹⁴ A Cusanusból és Pico della Mirandolából sokat merítő szerző a neoplatonizmus ismeretelméleti és antropológiai optimizmusával részletezi a Teremtés művéről és benne az emberről szóló ismereteket.¹⁵ Az emberről mint kis világról, mikrokozmoszról ír, hangsúlyozva elméjének méltóságát és testének szépségét. Még olyan, ma már mulatságosnak ható passzusokat is olvashatunk a műben, mint amelyik szerint az ember kitüntetett helyét az is mutatja, hogy az emlők, az állatokkal ellentétben, a mellkas magasságában vannak, így eltakarják a csúnya bordákat. (Az emberen kívül a szerző szerint egyetlen ilyen állat van még, az elefánt.)¹⁶ A szerző 1583 és 1585 között Genfben tartózkodott, erudícióját Théodore de Bèze is megbecsülte.¹⁷ Laskai Csókásnak ezen kívül kiváló francia kapcsolatai voltak, és később valószínűleg ő volt a Calepinus-szótár magyar részének szerkesztője Lyonban.¹⁸ A mikrokozmosz ünneplésére és a teremtett világban való gyönyörködésre ezekben az évtizedekben különösen fogékonyak voltak a francia nyelvű genfi protestánsok. Közülük többen is lelkesen utánozták a hugenotta Guillaume de Salluste Du Bartas költészetét, aki a Teremtés hat napjáról írott *La Semaine* c. költeményében a bibliai teremtéstörténetet verselte meg bőséges természetfilozófiai tudásanyag kíséretében, később megjelölve a *Sette giornate del mondo creatò* író Tassót és *Az elveszett Paradicsom*ot író

¹⁴ LASKAI CSÓKÁS Péter, *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus*, Wittenberg, haered. Johannis Cratonis, 1585 (RMK III 744, VD16 C 6156).

¹⁵ Forrásairól ld. Lajos TARDY, *Aspetti della fortuna di Pico nella cultura ungherese: Patrus Monedulatus Lascovinus = L'Opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell'umanesimo: convegno internazionale: Mirandola: 15–18 Settembre 1963*, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1965, II, 399–403; BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából = Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Református Egyházi Zsinati Iroda, 1973 (Studia et Acta Ecclesiastica III), 1005–1022; BOLBERITZ Pál, *A magyar filozófia kezdetei: Nicolaus Cusanus recepciója Laskói Csókás Monedulatus Péter „De homine” c. művében*, Bp., Szent István Akadémia, 2004.

¹⁶ LASKAI CSÓKÁS, *i. m.*, 421. Idézi: BOLBERITZ, *i. m.*, 26.

¹⁷ A *De homine* megjelenését megelőző évben, 1584-ben Théodore Bèze anyagi támogatásával jelent meg Genfben a jezsuita Wolfgang Schreck tételei ellen írott műve: LASKAI CSÓKÁS Péter, *Theorematum de puro et expresso Dei verbo*, Genf, Jacques Chouet, 1584 (RMK III 729).

¹⁸ Szerzősége jól magyarázná, hogy miért van részletes szócikk a szótárban szülőföldjéről, Baranyáról (latinul Barovia) és Fogarásról, ahol rövid ideig lelképásztor volt: SZILY Kálmán, *Elnöki megnyitó beszéd*, Magyar Nyelv, 1913, 49–57.

Miltont.¹⁹ Vezérfonala a görög Nagy Szent Vazul és az őt szorosán követő latin Szent Ambrus *Hexaémeron* c. művei voltak, vagyis azok a homíliák, amelyek az ószövetségi teremtéstörténetet védelmezték a pogány kozmogóniákkal szemben. Ekkortájt, 1581-ben jelenik meg Genfben a hatalmas életművel rendelkező kálvinista teológus, Lambert Daneau *Physique française* c. természetfilozófiai antológiája, amely Nagy Szent Vazul teljes *Hexaémeronjának* francia fordítását tartalmazta.²⁰ A genfi Simon Goulart, aki Du Bartas több követőjét is támogatta, kommentárokat is kiadott a *La Sepmaine*-hez.²¹ Azonban sem Du Bartas kálvinista nézetei, sem genfi népszerűsége nem akadályozta meg a katolikus jogászt, Pantaléon Thévenint abban, hogy ő is terjedelmes kommentárt írjon a *La Sepmaine*-hez,²² és egy katolikus fordító minden különösebb probléma nélkül a költemény latin változatát is elkészítí, noha Du Bartas a francia vallásháborúk kapcsán nem hallgatja el a katolikusok viselt dolgait.²³ Laskai Csókás embertani értekezése tehát egy olyan gazdag, felekezetek fölött is átívelő kontextusba illeszkedik, amely a keresztény újplatonizmust enciklopédikus igényű leírással ötvözte.

¹⁹ Első kiadás 1578-ban jelent meg: Guillaume de Salluste DU BARTAS, *La Sepmaine ou creation du monde*, Paris, Michel Gadoulléau et Jean Febvrier, 1578. A következő genfi vonatkozású könyvek, amelyek verses spirituális elmélkedéseket tartalmaznak, gyakran hivatkoznak rá: Pierre POUPO, *La Muse chrestienne*, Paris, Barthélemy Le Franc, 1590; Benoît ALIZET, *La Calliope chrestienne*, Genf, Gabriel Cartier, 1593. Kicsivel később Du Bartasnak egy tiszteletteljes bírálója is akad Genfben, aki versben cáfolja meg Du Bartas bizonyos természetfilozófiai nézeteit: Christofle de GAMON, *La Semaine ou Creation du monde contre celle du sieur Bartas*, Genf, Guillaume Petit, 1599.

²⁰ Lambert DANEAU, *La physique française, comprenant en treize livre ou traittez*, Genf, Eustache Vignon, 1581.

²¹ Először 1581-ben, majd Du Bartas művével együtt 1588-ban jelenteti meg. Modern kiadása: Guillaume DU BARTAS, *La Sepmaine ou Création du monde*, t. II: *L'Indice de Simon Goulart*, sous la dir. Yvonne BELLENGER, Paris, Classiques Garnier, 2011. Pierre Poupouval, Du Bartas egyik utánzójával való kapcsolatáról ld. Ralph M. HESTER, *A Protestant Baroque Poet, Pierre Poupo*, The Hague, Mouton, 1970 (*Studies in French Literature*, 10), 27–46; Franco GIACONE, *La Muse chrestienne de Pierre Poupo: la théologie dans les sonnets = Histoire d'écritures: la Bible et la théologie de Marguerite de Navarre à Agrippa d'Aubigné*, préf. Jean CÉARD, Roma, Edizioni di Storia et Letteratura, 1999 (*Quaderni di cultura francese*, 32), 109–134.

²² Első kiadása 1585-ben jelenik meg. Modern kiadása: Guillaume DU BARTAS, *La Sepmaine ou Création du monde*, t. III: *Annotations de Pantaleon Thevenin*, sous la dir. Denis BJAÏ, Paris, Classiques Garnier, 2011.

²³ Guillaume DU BARTAS, *Beresithias, sive mundi creatio*, trad. Jean-Édouard DU MONIN, Paris, Hilaire Le Bouc, 1579; fordításának értékeléséről ld. Michel MAGNIEN, *Une lecture catholique de La Première Sepmaine: Du Monin, traducteur de du Bartas = Du Bartas, poète encyclopédique du XVIe siècle*, éd. James DAUPHINÉ, Lyon, La Manufacture, 1988, 195–210.

Laskai Csókás hatása tükröződik Foktövi János kéziratban maradt prédikációs kötetén is, amely tulajdonképpen egy vallásos antropológiai értekezés az ember születéséről, életéről és haláláról.²⁴ Az 1614-ben befejezett, valószínűleg kiadásra szánt mű szerzője az eddigi kutatások szerint nem jutott el külföldi egyetemre, csak Tolnában és Debrecenben tanult, majd iskolamesterként dolgozott Szegeden és Veresmarton, később pedig lelkészként tevékenykedett Cegléden, Adácson, Tökölön, Foktón, Patajon, Makádon és Vácott. Műve megírásához tehát a magyar protestáns iskolákban meglévő könyvekből kellett dolgoznia, ezért munkája pótolhatatlan betekintést nyújt a korabeli Magyarország és Hódoltság antropológiai és teológiai műveltségbe.²⁵ A szerző a mű elején leszögezi, hogy az ember legfontosabb és legnehezebb feladata önmaga megismerése.²⁶ Csakhogy, mint azt a harmadik, az ember teremtéséről írott prédikációban írja, az eredendő bűn következtében megromlott természete miatt az ember saját erejéből nem ismerheti meg jól sem önmagát, sem Teremtőjét, erre csupán a Szentlélek által, az Írást olvasva van lehetősége. A gondolat lelőhelye a margójegyzet szerint Wolfgangus Musculus *Loci communes*-e.²⁷ Másutt ismeretelméleti érvet hoz fel Isten megismerhetetlenségére: mint írja, Istent nem lehet jól megnevezni, mert minden fogalmunk véges.²⁸ Ugyanakkor a szerző egy-egy egész prédikációt szentel az ég és a föld teremtésének, amelyeknek szépsége szerinte bizonyíték Isten létezésére, Foktövi művében tehát mégis felcsillan a természetes teológia lehetősége.²⁹ A föld teremtéséről szóló prédikációban pedig nagyon beszédes módon hivatkozik egy olyan műre, amely a természetes és a kegyelem által közvetített istenismeret fogalmát elemzi: ez Joachim Mencil sziléziai evangélikus lelkész (1586–1638?) *Theognosia* c. 1611-es könyve.³⁰

Míg Foktövi műve kéziratban maradt, addig nem kell hangsúlyoznunk, hogy Pázmány *Kalauza* milyen nagyszámú – a szerzővel szimpatizáló vagy éppen ellenséges – olvasóhoz jutott el. Így a teremtés leírásának természetbölcseleti igényű, ám

²⁴ *Az embőr életének I. eredetiről, II. természetiről, III. állapattjáról íratott könyv*, OSZK, Oct. Hung. 380.

²⁵ A kéziratot mű és a szerző részletes bemutatását ld. H. HUBERT Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből: Foktövi János kéziratot prédikáció-gyűjteménye*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 209–221.

²⁶ *Az embőr életének I. eredetiről...*, i. m., 19v.

²⁷ *Uo.*, 32v–33r.

²⁸ *Uo.*, 27r–27v.

²⁹ Íme egy jellemző idézet: „Az mönnieci Egek kereksege niluan megh mutattia hogi vagion Isten, ha megh tekentiük es megh gondolliuk annak változhatatlan állapotaiat.” (*Uo.*, 82v.)

³⁰ *Uo.*, 87r (a margón): „Joachim[us] Mencilius de Cogn. dei lib. I. cap. 6. fol. 116”. A hivatkozott könyv: Joachim MENCIL, *Theognosia sive de cognitione Dei ex lumine naturae, gratiae et gloriae*, Offenbach, Hummius, 1611 (VD17 1:065884Z).

teológiai célú leírása magyar nyelven először a *Kalauz* elején figyelhető meg, amely tudomásom szerint először ad hírt magyarul a *Hexaëmeron* tradíciójáról is. A *Kalauz* ezenkívül is több újdonságot hoz a magyar nyelvű hitvitázó irodalomba. Először is átfogó keresztény apológiát tartalmaz, amely nemcsak a reformáció kihívására ad választ, hanem egy új ellenség is megjelenik benne, az ateista és a Gondviselést tagadó epikureus.³¹ Pázmány már az 1606-os *Rövid tanúság* c. művében használta rájuk a libertinus kifejezést³², a *Kalauz* előszava után illesztett summában pedig egy olyan tudóst is elmarasztal, aki szerint Arisztotelész *Ethiká*jának ismerete elégséges az üdvösségre.³³ Elsősorban tehát a „libertinusok” ellen irányul a *Kalauz* első könyvének első és második része, ahol a jezsuita szerző a legkülönbélebb istenérveket veti be. Tudjuk, hogy Pázmány a *Kalauz*-ban viszonylag ritkán hivatkozik közvetlenül középkori szerzőre, és szívesebben idéz a *Szentírás* mellett ókeresztény, esetleg

³¹ Ennek a dolgozatnak nem tisztje eldönteni, hogy valóban voltak-e már a korban ateisták és a Gondviselést tagadó deisták, vagy csak antik doxográfiákból származó toposzokat idéznek meg a kor keresztény apologétái. A kérdésben már csak azért is nehéz dönteni, mert ha voltak is istentagadók vagy vallástalanok, gondolataikat ritkán adták írásba, azokat csak a gyakran elfogult bírálók véleményén keresztül ismerhetjük. Csupán jelzem, hogy a szakirodalom is megosztott ebben a kérdésben. Lucien Febvre tudománytörténeti klasszikusnak számító művében például Rabelais állítólagos vallástalanságát cáfolva amellett érvel, hogy a kor gondolkodói nem rendelkeztek olyan autonóm természetfogalommal, amely lehetővé tette volna egy Isten nélkül létező és működő világ elképzelését (Lucien FEBVRE, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle: La religion de Rabelais*, Paris, Albin Michel, 1968, 420–423. Febvre tézisének kritikájához ld. François BERRIOT, *Athéisme et athéistes au XVe siècle en France*, Lille, Éditions du Cerf, 1976, I–II). Egyesek, mint Winfried Schröder, a 17. század közepére teszik az első ateista értekezések, pl. a *Theophrastus redivivus* megjelenését (Winfried SCHRÖDER, *Ursprünge des Atheismus: Untersuchungen zur Metaphysik- und Religionskritik des 17. und 18. Jahrhunderts*, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1998 [Quaestiones 11]), míg pl. Simon József a Kolozsváron is tevékenykedő, a klasszikus istenérveket megcáfoló Christian Franckenben, vagyis már egy 16. század végi szerzőben látja az első ateista szöveg szerzőjét (József SIMON, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens: Atheismus und radikale Reformation in frühneuzeitlichem Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008 [Wolfenbütteler Forschungen 117]).

³² PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság*, s. a. r. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Pázmány Péter Művei, 4), 17: itt azokat mondja libertinusoknak Pázmány, akik azokat az alapelveket is vitatják, amelyeket minden keresztény felekezet elfogad.

³³ Mivel Pázmány később jelentősen változtatott az egyes szöveghelyek megfogalmazásán, ezért itt nem a *Kalauz* végleges változatát, hanem az 1613-as eredeti kiadást fogom idézni. Csak így lehet precízen összevetni Pázmány szövegét későbbi példáimmal, amelyek az 1610-es évek második felében kiadott könyvek lesznek: PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérle kalauz*, Pozsony, [typ. archiepiscopalis], 1637 (RMK I 443; RMNy 1059), 1:0:(4r. (A továbbiakban: *Kalauz*.) Ugyanitt a szerző egy főrendű embert is említ, aki szerint „akármely Vallásbannis uedvozu’lhetu’nk. Annak-okáért, ha az To’ro’ek és Sidó el-jár az Természetnek to’rvényében, ne fellyen bár az kárhozattúl.” (Kiemelések az eredetiben.)

klasszikus pogány auktoritásokat, ezek tekintélyét ugyanis a protestáns vitapartnerek is sokkal inkább elfogadták, mint a későbbi, a nézeteik szerint az evangélium szellemiségétől egyre távolabb kerülő szerzőkét.³⁴ Pázmány istenérvei között mégis vannak kifejezetten skolasztikus argumentumok is, amelyeket a szerző igyekszik a középkori tekintélyek mellett ókori forrásokkal is megtámogatni. Aquinói Szent Tamás öt arisztotelészi gyökerű istenérve³⁵ közül is idéz egyet Pázmány, de azt úgy, hogy később Szent Ágoston-idézzel támasztja alá: ez az érv azt mondja ki, hogy minden dolog származik valamilyen létesítő okból, ám az oksági láncok végén ott kell lennie Istennek mint első oknak.³⁶ Szent Bernát alapján Pázmány az ún. ontológiai istenérvet is leírja, ám nagyon is jellemző, hogy a *Kalauz* végleges változatában ezt az érvet Seneca *Naturales Questiones*-ára hivatkozva erősíti meg. Az argumentum kimondja, hogy mivel képesek vagyunk elgondolni azt, aminél nagyobbát már nem lehet elgondolni, Isten legalább az elménkben létezik. Ám ha csak az elménkben létezne, akkor már nem ő lenne a legnagyobb létező, amelyet elgondolhatunk,

³⁴ BITSKEY István, *Ókeresztény szerzők Pázmány Kalauzában = A magyar művelődés és a kereszténység: a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai: Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÓZY Péter, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998, II, 710–716; UÓ, *Pázmány Kalauzának ókeresztény forrásairól* = B. I., *Virtus és religió*, Miskolc, Felsőmagyarországi, 1999, 163–171.

³⁵ St. Thomas AQUINAS, *Summa theologiae*, questio 2, art. 3. Szent Tamás itt mutatja be öt arisztotelészi gyökerű istenérvét, amelyeket röviden így foglalhatunk össze: 1. A világban minden változásban van, minden mozog, kell hát valami olyan, ami nem változik, nem mozog, és ez a mozdulatlan mozgató Isten. 2. A világban mindennek van létesítő oka, de ez az oksági lánc nem lehet végtelen, kell egy olyan létesítő ok, amelynek nincs létesítő oka, ez Isten. 3. A világban minden kontingens, kell hát valami, ami szükségszerűen létezik, ez pedig Isten. 4. A világban a létezők a tökéletesség különböző fokozatain állnak, de semmi sem tökéletes. Valami tökéletesnek viszont kell lennie, ez Isten. 5. A világban minden valamilyen cél felé törekszik. Kell lennie valakinek, aki ezt a célt meghatározza.

³⁶ *Kalauz*, 5–6: „Ezek ez világi állatoknak eleitüel fogva való tellyes sokaságában, ha valamely oly állat találatik, mely mástul nem származik, és nem fuég; az léssen az kit mí Istennek nevezuénk: Ha pedig ebben az sokaságban semmit ollyat nem vallasz lenni, ki mástul nem fuéggene mint alkotójátul, szem látomást meg csalatol. Mert ha mindenek mástul származnak és fuéggenek, mivelhogy az egész és tellyes sokaság kívuél, nincs semmi oly állat, melytuél a teremtett állatok sokasága származhatnak; szuégkség azt mondani, hogy az világi állatoknak tellyes sokasága, valakituél olytúl fuég, ki ebben az sokaságban foglaltatik: és így, nem egyébütül [sic], hanem avagy oé magátul, vagy az oé alkotmányátul fuéggene. Ez pedig tellyességgel lehetetlen, az mint ezennel meg bizonyítom: Tehát azt kel mondanunk, az mit elsőben mondánk, tudni illik, hogy ez világon vagon oly boécsuéletes természet, mely mástul nem fuég, és nem származik.”

hiszen bármi, ami a valóságban is létezik, nagyobb annál, ami csak az elménkben van. Így tehát ellentmondáshoz jutnánk, következésképpen Isten létezik.³⁷

De az egyes részek terjedelmét tekintve a fő hangsúlyok nem ezeken a skolasztikus érveken vannak. Pázmány gondolatmenetének egyik fő támasza helvét példákhoz hasonlóan antropológiai természetű: akárcsak a protestánsok, ő is idézi Szent Pált, aki szerint nincs mentsége az Istent nem ismerőnek.³⁸ A cicerói konzensusérvet szintén megtaláljuk nála *Az istenek természete* és a *Tusculumi eszmecsere*ből idézve.³⁹ Fontos különbség persze, hogy a bűnbeesés következményeire, hogy tudniillik az milyen befolyással járt az ember istenismeretére és szabad akaratára, Pázmány nem tér ki. Talán nem akart az ateisták ellen írott első könyvben belemenni olyan vitákba, amelyek egyrészt az egyes keresztény felekezeteket osztják meg a *sola Scriptura* kérdésében, másrészt pedig magát a katolicizmust, pl. a molinizmus kegyelemtanával kapcsolatban. Pázmány ehelyett inkább a patrisztika és a skolasztika teljes arzenálját az ateisták ellen zúdítja. A cicerói vallásos antropológia mellett ebben a *Hexaémeron* Vazul- és Ambrus-féle szövege lesz a segítségére. Mint Du Bartas és a genfi szerzők példáján is láttuk, Nagy Szent Vazul természetrajzi ismeretekben is bővelkedő homíliáit a korban nagy népszerűség övezte, és Pázmány korában már több humanista kiadás és latin fordítás állt az olvasók rendelkezésére.⁴⁰ A keleti szerzetesség számára meghatározó Vazul kolostori rendsza-

³⁷ Ezt a passzust az utólag betoldott Seneca-idézet miatt kivételesen az 1637-es kiadás facsimilijéből idézem. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezető kalauz*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1637 (RMK I 673; RMNy 1697, facsimile: Bp., Balassi, 2000), 6: „Séneca azt írja; hogy azt kel Istennek vallani, *Quod nihil majus excogitari potest*; a’kinél semmit nagyobbat nem gondolhatunk. Az pedig, a’kinél nagyobbat, főbbet, és böcsu’lletesbet nem gondolhatunk, lehetetlen, hogy csak emberi elmének hiúságos gondolkodása és *Chimaerája* legyen: mivel nagyobb, böcsu’lletesb, és job a’mi való, hogy-sem a’mit csak elmélkedéssel farag gondolatunk. Tehát lenni kel annak, a’kinél főbbet és nagyobbat nem gondolhatni.” (Kiemelések az eredetiben.) Az érv legnevezetesebb középkori kifejtője Canterbury-i Szent Anzelm, ld. Alvin PLANTINGA, *God, freedom and evil*, London, George Allen & Umwin Ltd., Ruskin House, 1974, 86–91.

³⁸ *Kalauz*, 1: „Ez okon mondgya Sz. Pál, az bö’lcs Salamonnal egyetemben; hogy színes mentségek nem lehet azoknak, kik az Istent ne[m] ismerik [...]”.

³⁹ *Kalauz*, 3, 4.

⁴⁰ A XV. században Lampugnino Birago, Georgius Trapezuntius és Johannes Argyropoulos is elkészítette görögből a maga latin verzióját; Erasmus 1532-es bázeli görög kiadását ugyanott Wolfgang Musculus saját fordítása követte 1540-ben, majd 1551-ben Ianus Cornarius is kiadta ugyanott a fordítását. A kiadástörténet összefoglalását ld.: H. Ashley HALL, *The Cappadocian Fathers = The Wiley Blackwell Companion to Patristics*, ed. Ken PARRY, Oxford, Wiley, 2015, 309–325; 315–317; ld. még Iréna BACKUS, *Lectures humanistes de Basile de Césarée: Traductions latines (1439–1618)*, Paris, Institut d’Études Augustiniennes, Paris, 1990 (Collection des Études augustiniennes, Série Antiquité, 125).

bályzata a 16. századi, krakkói jezsuita novíciusoknak is megszokott olvasmánya volt, s műveit Nagy Szent Gergely és Nagy Szent Leó írásai mellett Pázmány Rómában is forgatta harmadik próbaévüket betöltő rendtársaival együtt.⁴¹

A második, *Mint kell az világnak szép alkotmányában az Istennek hatalmát és bölcsességét szemlélni* c. fejezet legtöbb idézete így Szent Vazul és az előbbit a legtöbbször hűen követő Szent Ambrus műveiből származik. Pázmány Nagy Szent Vazullal együtt vallja, hogy a világ könyv, amelyből az ember Istenről olvashat.⁴² A könyv metaforáján kívül egy másik bevett toposzt is idéz a *Hexaémeron* szerzőjétől:

Másutt ezen Szent Basilius azt írja; hogy ez világ olyan mint egy Iskola, melyben a teremtett állatok, tanítanak az Istennek ismérétre.⁴³

Szent Vazul nyomán a teremtményekben Isten gondviselésének, előrelátásának bizonyítékait mutatja fel, és emellett morális tanítást is kiolvas az egyes állatok viselkedéséből. A gólyák például a szülők iránti tisztelet jelképei, mivel állítólag repülés közben az idősebb, fáradt társaikat szárnyukkal megtámasztják,⁴⁴ míg a méhekről a következőket írja a szerző Plinius és Vazul alapján:

Ezek között, egy Király vagyon, melynek noha fulákja vagyon, de senkit ezzel meg nem sért, mintha intené az fejedelmeket és hatalmasokat, hogy késedelmesek légyenek a büntetésre.⁴⁵

A morális értelmezésen túl Pázmány, aki grazi évei alatt Arisztotelész *Physicáját* is tanította, a kor és az antikvitás természetrajzi ismereteiből merítve részletesen leírja a levegőt, a föld és a víz teremtményeit, valamint az embert, és pontos számadatokat is közöl a föld és az egék méreteiről.

A *Kalauz* megjelenése után a katolikus megújulás egy másik szerzője is Nagy Szent Vazul példájával írta le a Teremtés csodáit. Lépes Bálint nyitrai püspök és kancellár kétkötetes művéről van szó: az 1616-ban megjelent *Az balandó és útéltre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükréről*, valamint az 1617-es *Pokoltól retentő és*

⁴¹ ÓRY Miklós S. J., *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 5), 53, 148.

⁴² *Kalauz*, 9: „Annak okáért, Szent Basilius azt írja: hogy ez világ, nem egyéb, hanem egy szép írott könyv, mely az Istennek dicsőségét hirdeti: *Nam et totus hic Mundus, quasi conscriptum quoddam volumen est, praedicans gloriam DEI.*” (Kiemelés az eredetiben.)

⁴³ *Uo.*, 9.

⁴⁴ *Uo.*, 12.

⁴⁵ *Uo.*, 18 (az ókortól a koraújkorig rosszul tudták a méhkirálynő nemét).

*mennyei boldogságra edesgető tükörről.*⁴⁶ A bécsi nuncius és a szintén bécsi érsek, Melchior Khlesl által világias életmódjáért elmarasztalt kancellár talán e kegyes művekkel akarta helyreállítani hírnevét.⁴⁷ A második kötetet egyenesen annak a Pázmánynak ajánlotta, aki helyett akár őt is esztergomi érseknek választhattak volna. Lépes kétkötetes művében a négy végső dolgon – halál, ítélet, mennyország, pokol – elmélkedik. Tudnunk kell, hogy ez a két kötet nem eredeti mű, hanem magyartítás, amelynek forrása Gabriele d’Inchino lateráni kanonok olasz nyelvű könyvének a karthauzi Antonio Dulcken által készített latin fordítása.⁴⁸ Azonban nem szabad elhanyagolnunk a fordító, Lépes hozzátoldásait sem. Azt már Bitskey István is észrevette, hogy az alapvetően hű fordító hajlamos az eredeti szöveget amplifikálni, kibővíteni.⁴⁹ Ha azonban jobban megnézzük a latin és a magyar könyvet, feltűnhet, hogy Lépes kétkötetes műve terjedelmileg legalább kétszerese Dulcken fordításának. Helyenként szövegszinten is nagyon nagy eltéréseket láthatunk, így érdemes lenne még egyszer alaposan összevetni a kettőt, mert kiderülhet, hogy Lépes sokkal szélesebb és változatosabb forrásanyagra támaszkodott, mint eddig hittük. Első megközelítésben rájöhethetünk, hogy Lépes Bálint a szöveget – valószínűleg egy florilegium segítségével – számos latin nyelvű moralizáló epigrammával is megtűzdeli, illetve az egyes részeket verses függelékekkel is ellátja,⁵⁰ sőt egy helyre magyar történeti példát is beszúr Bonfinitől.⁵¹ Különösen beszédes, hogy a pokolról szóló részben a fordító a Luthernek és Kálvinnak tulajdonított tévtanok részletesebb cáfolatáért Pázmány *Kalauz*ához utalja az olvasót.⁵²

⁴⁶ LÉPES Bálint, *Az halando es iteletrre menendo tellyes emberi nemzetnek fényes tükörr*, Prága, Sessius, 1616 (RMK I 469, RMNy 1119); Uő, *Pokoltól rettentee es mennyei bodogsagra edesgetee tükörr*, Prága, Sessius, 1617 (RMK I 476, RMNy 1146).

⁴⁷ Feltételezhető, hogy az életmódját ért heves bírálatokra kívánt válaszolni vallásos művek írásával a szerző. Vö. BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-emlék-könyv: tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 334–335.

⁴⁸ Gabriele D’INCHINO, *Conciones de quatuor hominis novissimis*, ford. Antonio DULCKEN, Köln, Joannes Crithius, 1609, VD17 12:192851F.

⁴⁹ Lépes különösen hajlamos a jelzőszaporításra, de időnként egy-egy olyan mondatot is beiktat, amely az eredetiből hiányzik: BITSKEY, *i. m.*, 338–342.

⁵⁰ Az egyik verses betét pl. Celanói Tamás híres *Dies irae*-je, és természetesen az Utolsó Ítéletről szóló rész végén található: LÉPES, *Az halando es iteletrre menendo...*, *i. m.*, II, 256–258.

⁵¹ LÉPES, *Pokoltól rettentee...*, *i. m.*, II, 311–314. A Bonfinitől kölcsönzött rész (*Rerum Ungaricarum Decades*, 4.10.135–155) Filipec Jánosról szól, aki váradi püspökségéről lemondva beállt szerzetesnek II. Ulászló megkoronázása után.

⁵² *Uo.*, I, 36: „Illyen itéletben vagon Calvinus es Luther azt Pokól, es annak kinnya felel. Olvasd à Kalauz o^oto^odik ko^onyvenek, octo^odik reszet, folyo 407. 408. ez dolog felel.”

Azonban ennél is lényegesebb betoldást olvashatunk az első, *Az balandó és útéltre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre* c. kötet második részében, vagyis az utolsó ítéletről szóló elmélkedésben. Itt Lépes részletes leírást ad a teremtett világ rendjéről. Ide szinte szó szerint bemásolja a *Kalauz* szövegének azt a részét, amely az ég, a levegő, a vizek teremtményeit, valamint a szárazföldi állatokat, végül pedig az embert veszi sorra. Ezt a részt a *Kalauz*-ban egy *Három tanúság* c. szakasz követi. Ebből már csak az elsőt tartja meg Lépes, ugyanis ott arról van szó, hogy az ember teste a porból vétetett. Mivel ez a gondolat remek *memento mori*, innen Lépes könynyedén föl tudja venni újra a négy végső dologról író Inchino gondolatmenetét:

Kalauz (1613-as kiadás)

Lépes:

[12:]

Mivelhogy azért az Lactantius mondása szerént, az végre teremtette az Isten az embert igyenes szép termettel, hogy az egyeket szuⁿtelen szemlélyye; *Caelum intuemini, ad cuius spectaculum vos excitavit artifex operis DEUS*: és az Istennek az egekben tuⁿdo^klo^e hatalmasságát, s' boⁿlcseségét meg esmérje: méltó hogy miis ezeknek szépségét figyelmesen megtekincsu^ek.

Leg elo^szo^eris azért, csudálatos az Egeknek az o^e nagy vóltok. Mert, az mint Basilius, és Seneca írják: noha nékuⁿk az nap, és az csillagok kisebbeknek tet^czenek az fo^ldnél, az oi távúl létek miatt; szintén mint az oⁱreg emberek, soⁱt az magas tornyokis kicsínyeknek lát^czanak midoin messze vannak: de azért, az Nap sokkal nagyob az egész fo^ld kérekségénél.

[...]

[II, 7:]

Legelo^szo^eris azért (*coelum intuemini, ad cuius spectaculum vos excitavit artifex operis Deus*) csudálatos az Egeknek, az o^e nagy vóltok. Mert, az mint Basilius, és Seneca iriak: noha nekuⁿk az Nap, es az csillagok kisebbéknek téczenek az fo^ldnél az o^e tavol létek miatt; szinten mint az o^ereg emberek, so^et az magas tornyok is kicsínyeknek látczanak midoⁿ messze vannak: de azért az Nap sokkal nagyob az egész fo^ld kerekéségénél.

[...]

[18:]

Csudálkozik Sz. Basilius az Hangyáknak cselekedetén, hogy az következendő télre oly gondot viselnek, mintha az jóvendőruelis gondolkodnának, és oly fáradhatatlanul munkálkodnak az élés szerzésben, hogy hóld toltakor, éjel nappal egy aránt takarnak. Az élésnek pedig az föld alatt szép tiszte helyt szereznek, holott min egy szúsékban az téli profontot meg tarcsák [...]

Másutt, ezen Sz. Doktor csudálkozik az Méheknek szép rendtartásán, mert ezeknek (ugy mond) mint egy szép Országának, jó rendel vagyon minden szer tartások. Ezek között, egy Király vagyon, melynek noha fulákja vagyon, de senkit ezzel meg nem sért, mintha intené az feiedelmeket és hatalmasokat, hogy késedelmesek legyenek az büntetésre [...]

[20:]

Elso Tanúság az légyen: hogy, noha az Isten semmiboel teremthette volna az mi testuenket; de azt akará, hogy az földboel lenne kezdeti, az végre, hogy az föld, melyet szuñtelen tapodunk, meg emlekeztetne, az mi kicsin állapotunkrúl; és fel ne fuvalkodnánk semmi javainkban: hanem, az mi akaratosságunknak dagallyát, az földnek emlekezetivel meg foitcsuk, és gyakran azt mondgyuk magunkban: Miben kevélykedhetik az por és hamu? Mit zúgolódhatik az fazekas ellen az cserép és föld edény? Mi oka vagyon, hogy egy szócskáért haragud-

[II, 14]

Csudálkozik Szent Basilius az hangyáknak cselekedetén, hogy az következendő télre, oly gondot viselnek, mintha az jóvendőruelis gondolkodnának [sic], es oly fáradhatatlanul munkálkodnak az élés [sic] szerzésben, hogy hold toltakor, egy arant takárnak eyel nappal. Az élésnek pedig, az föld alatt szép tiszta helyt szereznek, holott mint egy szuszekban az tely profontot meg tarcsák [...]

[II, 15:] Masutt ugyan ezen szent Doctor csudálkozik az Méheknek szep rend tartásán [sic]; mert ezeknek (ugymond) mint egy szep országnak, io rendel vagyon minden szer tartassok.

Ezekközött egy kiraly vagyon, melynek noha fulakia vagyon, de senkit ezzel megh nem sért; mintha intene az Feiedelmeket es hatalmasokat, hogy kesedelmesek legyenek az büntetésre [...]

[II, 18:]

Noha pedig az Isten semmiboel teremphette [sic] volna az mi testuenköt; de azt akará, hogy az földboel lenne kezdeti; az végre, hogy az föld, melyet szuñtelen tapodunk, meg emlekeztetne, az mi kicsin állapotunkrol, es foel ne fuvalkodnank semmi iavainkban, hanem az mi akaratossagunknak dagallyát, az földnek emlekeze- [II, 19:] tivel meg foycsuk, es gyakran azt mondgyuk magunkban, miben kevélykedhetik az por es hamu? mit zúgolodhatik az fazokas ellen az

gyék felebarátta ellen az föld, mely csak azt érdemli, hogy az emberek lábaitól tapodtassék? [...]

cserép es föld edény? mi oka vagyon, hogy egy szocskaért, haragugyék felebarátta ellen az föld, mely csak azt érdemli, hogy az emberek labaitól tapodtassék?⁵³

Érdemes megemlíteni, hogy a Pázmánytól származó vendégszöveg elején asztrológiai adatokat találunk az ég méreteivel kapcsolatban. A felfoghatatlanul nagy számok, amelyek az olvasó meggyőzését szolgálják, különféle auktoritásoktól származnak, köztük a 13. századi Johannes de Sacroboscótól, akit Pázmány a széljegyzetben meg is említ.⁵⁴ Talán innen vette az ötletet Lépes, hogy ugyanettől a középkori csillagásztól később, a második kötet második, a mennyországról szóló részében már a *Kalauz*tól függetlenül is átvegyen adatokat:

Az Mathematicusok, es egek forgasárol valo tudománnak mesterei az Astro-
nomusok szám vetese szerent

– írja Lépes –

az tiszta, vagy tu^ezes Egh, *Coelum Emphyreum*, az foeldtuel ezer, hetszaz, kilenczven myriadessel (csak egy Myriásis [!], tizezert foglal magában) kilencz száz huszon o^t ezer, es o^tszáz mert fo^lddel vagyon fo^llyebb.⁵⁵

Itt a matematikai pontosságú leírás nem ér véget: a folytatásban Lépes a jezsuita matematikus Christopher Clavius és Szent Vince – azaz valószínűleg Ferrer Szent Vince – számításait is közli. Ezek az adatok nemcsak a *Kalauz*ban közölt számoktól különböznek, de a Lépes-szöveg alapjául szolgáló Dulcken-féle latin változat adataitól is, amelyben nem találkozunk sem Johannes de Sacrobosco, sem Clavius vagy Szent Vince nevével.⁵⁶ (A fordításnak ez a szakasza amúgy is azok közé a részek

⁵³ Mind a Pázmány-, mind a Lépes-szöveg végéről elhagytam az ember teremtéséről szóló latin *Hexaëron*-idézetet. Ez utóbbi mindkét könyvben azonos.

⁵⁴ *Kalauz*, 12–13; LÉPES, *Az balando...*, i. m., II, 7–8.

⁵⁵ LÉPES, *Pokoltól rettentoe...*, i. m., II, 42. A margón Lépes Johannes de Sacrobosco *Tractatus de Sphaera* c. művére hivatkozik.

⁵⁶ D'INCHINO, *Conciones...*, i. m., 770–771: „Asserunt Geometrae et Astrologi, qui suis mensuris, proportionibus, calculis et Astrolabijs, infernum, terram et coelum mensurati fuere: Infernum in circuitu complecti, septem mille, octingenta et sexaginta quinque millaria: profunditate seu latitudine, bis mille, quingenta, et quinque millaria: distare autem a nobis tribus millibus, sexcentis et quinquaginta octo milliaribus. Mundum vero quem nos inhabitamus, id est, totam terram, dicunt continere magnitudine tiginta millia milliariorum, et

közé tartozik, ahol a kancellár kevéssé követi a latin forrásművet.) Így tehát az idézetet Lépes saját leleményének kell tartanunk, ami azt bizonyítja, hogy a Pázmány-mű ihletésére maga is elsajátította a természetfilozófiai érvelés teológiai célú felhasználását, így az eredeti szöveggel kreatívan tudott bánni.

Lépes művével szinte egy időben jelent meg Debrecenben két olyan református teológiai kézikönyv, amely a vallásos antropológia és a természetes teológia szempontjából releváns. Az egyik Milotai Nyilas István püspök, Bethlen Gábor későbbi udvari papjának *Írtovány* címen ismert közhelygyűjteménye, amely a szerző saját szándéka szerint az első magyar nyelvű teológiai *locus communis*-összeállítás lenne. Protestáns álláspontjára nagyon jellemző, hogy elsőként a *Szentírásról* értekezik, és ezután esik csak szó a természetes istenismeretről, amelynek nagy részét a bűnbeesés eltörölte. A szerző itt néhány istenérvt is felsorol, bár kissé rendszertelenül, sőt Cicero konszenzusérvére is kitér.⁵⁷ Ennél érdekesebb most Margitai Láni Péter szintén 1617-ben teológiai kézikönyve, *Az Isten törvényének a Szentírás szerint való magyarázatja*, ez ugyanis nem a szokásos helvét álláspontot fejt ki a természetes istenismeretről.⁵⁸ A vaskos kis könyv a tízparancsolat magyarázatát tartalmazza prédikációk formájában. A szerzőről a következőket érdemes tudni: 1596. szeptember 22-án beiratkozik a wittenbergi egyetemre. Később több helyütt is működik prédikátorként, Huszt lelkésze és Máramaros esperese lesz. 1615-től debreceni lelkész, 1617-től a debreceni egyházmegye esperese; 1629-től tiszántúli püspök lesz,

mille quingenta milliaria: latitudine vero seu profunditate, id est, ab Antipodus ad nos usque, decem millia, et viginti duo milliaria. Coelum deniq[ue] Empyreum, quod beatorum domicilium, et regnum illud est de quo nunc nobis sermo, aiunt habere in circuitu (o immensitatem) decem mille, trecentos et quatuordecim millones, octoginta quinque millia milliariorum, et sexcenta decem milliaria: Profunditate seu latitudine, ter mille et sexcentos millones milliariorum.” Magyarul: „A matematikusok és a csillagászok, akik méréseikkel, arányaikkal, számításaikkal és asztrólabiumaikkal a poklot, a földet és az eget megmérték, ezt állítják: a pokol kerülete hétezer-nyolcszázhatvanöt mérföld; mélysége, avagy szélessége kétezer-ötszázöt mérföld; távolsága tőlünk háromezer-hatszázötvennyolc mérföld. A világról, amelyet mi lakunk, vagyis a földkerekségről azt mondják, hogy nagysága harmincegyezer-ötszáz mérföld; szélessége, avagy az antipódusoktól mihozzánk mért mélysége tízezer-huszonkettő mérföld. A *Coelum Empyreum*-ról pedig, amely az üdvözültek lakhelye és országa, és amelyről mostani beszédünk szól, azt mondják, hogy kerülete – ó, micsoda hatalmas szám ez! – tízezer-háromszáztizennégy millió nyolcszázötezer-hatszázöt mérföld; mélysége, avagy szélessége háromezer-hatszáz millió mérföld.”

⁵⁷ MILOTAI NYILAS István, *Az mennyei tudomány szerint való írtovány*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1617, 163 (RMK I 474; RMNy 1132). (A *Tusculumi eszmécsere* első könyvére hivatkozik.)

⁵⁸ MARGITAI LÁNI Péter, *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázatja*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1617 (RMK I 473; RMNy 1131).

és a nevéhez köthető az 1629. június 17-i nagyváradai zsinat, amelynek résztvevői néhány eredménytelen lépést kezdeményeznek a *Kalauz* megcáfolására, Pázmány főművét tehát Margitai Láni alaposan ismerhette, valószínűleg már a zsinat előtt is. Még ebben az évben Szatmárra megy papnak, és néhány hónap múlva meghal.⁵⁹

Margitaival meglehetősen keveset foglalkozott eddig a szakirodalom, noha enciklopédikus műveltségű teológus volt, és az itt tárgyalt könyvén kívül más prédikációs könyveket is írt, egy kivételével egezetikai tartalommal.⁶⁰ Komoly hebraisztikai ismeretekkel is rendelkezhetett. Bár könyvében héber betűket – feltehetően a nyomda hiányosságai miatt – nem találunk, a szerző viszonylag gyakran használ héber terminusokat is, sőt egyértelmű, hogy az egezetika területén a midrás hagyományát és a rabbinikus irodalmat is ismerte.⁶¹ Mint Dömötör Ákos megállapította, prédikációit számos exemplummal színesítette, amelyeket nagyrészt Andreas Hondorff először 1568-ban kiadott *Promptuarium exemplorum* c. gyűjteményéből merített, amely a tízparancsolat szerint rendezte a példázatokat, így Margitai Láni könnyedén fel tudta használni azokat a tízparancsolatot magyarázó könyvében.⁶² Az exemplumhasználat azt eredményezte, hogy Margitai Láni Péter teológiai kézikönyve az eddig tárgyalt protestáns *locus communis*oknál sokkal színesebb olvasmány lett, amely nemcsak a teológiai érvek pontosságára és teljességére koncentrált, hanem a tárgyalásmód változatosságára is.⁶³

Csakúgy mint Pázmány, Margitai Láni is libertinusoknak nevezi az ateista elhajlókat.⁶⁴ Az ő tanításaik indokolhatják, hogy az első parancsolatról szóló fejtegetés-

⁵⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 388. A váradai zsinatban betöltött szerepéről ld. külön: ZOVÁNYI Jenő, *A tiszántúli református egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939, 28–29.

⁶⁰ *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázata*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1616 (RMK I 464; RMNy 1108); *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. Iras szerint való igaz magyarázata*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1621 (RMK I 512; RMNy 1237); *Az Apostoli credonak az Szent Iras szerint való igaz magyarázata*, Debrecen, Rheda Péter, 1624 (RMK I 637; RMNy 1300); *Temető praedikatio*, Debrecen, Fodorik, 1632 (RMK I 607; RMNy 1524).

⁶¹ A midrás szó használatát ld. MARGITAI LÁNI, *i. m.*, 55v.

⁶² DÖMÖTÖR Ákos, *Margitai Láni Péter példázatainak eredete*, Könyv és Könyvtár, 1991, 9–18.

⁶³ Néhány exemplumát egy népszerűsítő antológiában is kiadták: *Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, vál. SZABÓ Lajos, Bp., Európa–Helikon, 1982, 136, 138, 149, 166–167, 196.

⁶⁴ MARGITAI LÁNI, *Az Isten törvényenek...*, *i. m.*, 21r. A szerző itt egy erkölcsstelenségre bízható szillogizmust tulajdonít a libertinusoknak:

„Vetkeznek tehát az Libertinusok, mind azokkal egyetemben, az kik oeket követik, holot imigyen okoskodnak:

Az mit az ember megh nem tarthat, haszontalan annak predikaltatasa.

sekben istenérveket is közöljön. Reformátusként természetesen nem foglalkozik a skolasztikus okoskodásokkal, éppen ezért Aquinói Szent Tamás arisztotelianus érvei, valamint az ontológiai istenérv sem szerepel nála. A Teremtés megfigyelésén alapuló érvek viszont annál inkább megjelennek a kérdéses részben, miközben pl. Kálvin tanításával ellentétben sem az eredendő bűn okozta vakság, sem a *sola Scriptura* elve nem kerül szóba Margitainál, aki egyébként is előszeretettel folyomodik nem szentírási auktoritásokhoz. A természetes teológia hasznosságához nála nem férhet kétség. Öt istenérvet sorol fel: 1. a teremtett világ szépsége; 2. az emberi elme méltósága (ez főleg a Laskai Csókás által képviselt neoplatonista tradícióra megy vissza); 3. a hitetlen, gonosz emberekben megnyilvánuló félelem váratlan életveszély esetén; 4. a gonoszok büntetése és a jók jutalma, amely a történelemben is láthatóvá válik; 5. a próféciaák beteljesedése.⁶⁵

Margitai Láni a pogányok istenfogalmát is elemzi, kitér az ókori istentagadókra és deistákra, akik Isten gondviselését tagadták. Majd egy érdekes példázat következik, amelyet érdemes részletesen ismertetni: Szimonidészről egyszer megkérdezte Hierón, Szürakuszai türannosza, hogy mi az Isten. A bölcs egy nap gondolkodási időt kért, és amikor az lejárt, kért újabb két napot. Egy így ment tovább egészen addig, amíg kénytelen volt bevallani, hogy minél tovább gondolkodik, a dolog annál homályosabbá válik számára. Kudarcnak Margitai Láni két okát látja: az egyik Isten végtelensége és felfoghatatlansága, amellyel nem összemérhető az emberi elme végessége, a másik ok pedig az a tény, hogy Isten az ember számára láthatatlan.⁶⁶ Vegyük észre, hogy ebben a gondolatmenetben általános ismeretelméleti érvek magyarázzák az emberi elme gyengeségét, és nem kap szerepet benne a bűnbeesés története, illetve a bűnbeesés következményeképpen eltorzult természetes istenismeret. Ez utóbbi magyarázatot Margitai Láni máshol sem említi.

Vallásos antropológiájának, csakúgy, mint Pázmányénak, alapvető hivatkozási pontjai Cicerónak a *Törvényekről* és *Az istenek természetéről* írott művei. A konszenzusérv (*consensus omnium gentium*) így az ő érvelésében is meghatározó. Ebben a többi református szerzőre is hasonlít, hozzájuk képest az újdonság nála az, hogy ő Pázmányhoz hasonlóan Nagy Szent Vazulra is hivatkozik, aki „Balázs doktor” néven kerül be Margitai szövegébe, sőt rögtön ott, ahol Cicero érveire is hivatkozik:

De az Istennek Törvényet megh nem tarthattya az ember: Azert annak predikallasa haszontalan.”

⁶⁵ *Uo.*, 36v–38v.

⁶⁶ *Uo.*, 41r–v.

Ide való, az mit amaz bölcs Cicero, *Lib. I. de Legibus* mond: Nincsen olyan vad es ostoba nemzetség, az mely valami Istent nem vallana, ha szinten azt nem tudja is, mineműt kelljen tisztelni. Hasonlóképpen *in lib. de Natura Deorum*. Nincsen, úgy mond, oly fene nemzetség, az mely ezt magában el nem hinne, hogy legyen Isten. Meltan nevezi tehát az Balázs doktor ez világot az isteni ismeretnek scholajanak, es az Istennek kinyitattott könyveinek, az honnet az Isten nagy szepen megismertetik.⁶⁷

Ez a „Balázs doktor” a jól ismert közhely szerint iskolához hasonlítja a Teremtést, amelyben a jó tanuló Istentől szerezhethet ismereteket. Cicero konszenzusérvének és Szent Vazul *Hexaëmeronjának* az összekapcsolása Margitai esetében természetesen még nem érv Pázmány hatása mellett. Egy zavarba ejtő közös exemplum azonban arról árulkodhat, hogy a *Kalauz* reminiscenciái meghatározóak voltak Margitai természetes teológiájára nézve.

Pázmány és Margitai is amellett érvel, hogy félelmet keltő helyzetekben, különösen természeti csapások idején a leghitелenebbekből is előbújik az ember vallásos alaptermészete. Ezt az érvet a már említett Milotai Nyilas is felhossa. Ő azonban Pázmánnyal és Margitaival ellentétben nem kapcsol hozzá exemplumot.⁶⁸ A *Kalauz*-ban tehát ezt olvassuk:

Azert mondgya Szent David, hogy az Istennek ellenségiis, mikor értik az o^e hatalmas erejét, hazudozva hízelkednek néki. Igy olvassuk, hogy Caligula Császár, tellyességgel játéknak itíli vala az Istent, és ez világnak parancsoló Istennek nevezi vala magát: de midoⁿ az menydo^ergéseket hallotta, nagy félelemmel az ágy alatt bújdoklott az Isten haragia elo^{tt} [...].⁶⁹

Margitai feltűnően hasonló exemplumot ír a megfelelő helyen:

Amaz Nero Csaszar felo^l azt olvassuk, hogy oly el fordult elmeju^e ember volt, hogy meg az Istent is tagatta, mind azaltal mikor az Egh zenget, helyet sem talalta felteben, hanem egy helybo^l masba ment.⁷⁰

Mindkét esetben egy hírhedt zsarnokról van szó, mindketten tagadják Istent, ám a mennydörgésben félnek. Adódik a kérdés, hogy vajon az anekdota kanonikus változata Neróról vagy Caliguláról szól-e. Pázmány, mint a lapszéli jegyzet is mutatja, Suetoniustól kölcsönzi a történetet, aki a megjelölt helyen valóban Caliguláról

⁶⁷ *Uo.*, 39v–40r (kiemelések az eredetiben).

⁶⁸ MILOTAI NYILAS, *i. m.*, 167.

⁶⁹ *Kalauz*, 4.

⁷⁰ MARGITAI LÁNI, *Az Isten törvényenek...*, *i. m.*, 38v.

ír.⁷¹ A jegyzet egyúttal Augustus életrajzára is utal. Őt ugyan nem szokás istentelen zsarnoknak tartani, viszont azt írja róla Suetonius, hogy villámcsapás ellen borjúfóka bőrét hordta magánál.⁷² Margitaira nem jellemző a filológiai pontosság, itt nem ad meg pontos forráshelyet, így az ő esetében nehezebb dolgunk van. Azonban Neróról sem Suetonius, sem Tacitus nem írja, hogy félt volna a mennydörgéstől.⁷³ Sőt Tacitus még azzal is vádolja őt, hogy nem vette komolyan az intő égi és földi jeleket. A Margitai által forgatott *Promptuarium exemplorum*ban sem találjuk nyomát a történetnek, hiába nézzük Nero, Caligula vagy akár Augustus nevéénél.⁷⁴ Valószínűleg tehát a két hírhedt zsarnoki császárt Margitai egészen egyszerűen összekeverte. Ez annál is érdekesebb, mivel a szerző pontosan ismerte a Suetonius-féle Caligula-életrajzot, egy másik helyen még idézi is:

Annak felette az Cajus Caligula, az ki felől azt irjak, hog az Balvany Isteneknek mind fejeket vetette, es azok helyeben az ő kepet es abrazattyat tetette, illyen inscriptioval Cajus Caligula, Csaszar es Isten.⁷⁵

Megkockáztathatjuk tehát az állítást, hogy Margitai ehhez az érvhez nem lapozta fel a rendelkezésére álló prédikációs segédleteket, a példát valószínűleg fejből idézte, és így keverte össze Nerót Caligulával. Mivel azonban éppen ezt a példát az általa

⁷¹ „Nem alaptalanul tulajdonítanám zavart elméjének, hogy olyan ellentétes jellemhibák egyesültek benne, mint óriási önbizalom és hatalmas gyávaság. Ő, aki az isteneket annyira megvetette, a legkisebb mennydörgésre, villámlásra behunyta a szemét és a fejére húzotta valamit, ha pedig erősödött az égiháború, felugrott a fekhelyéről, és bebújt az ágy alá. Szicíliai útján gúnyt űzött a vidék csodás látványosságáiból, de az Etna füstölgő, morajló csúcsa úgy megrémítette, hogy éjnek idején elmenekült Messanából.” SÜETONIUS, *Caligula*, 51.1. A magyar fordítás: Gaius SÜETONIUS Tranquillus, *Császáreléletrajzok* = G. S. T., *Suetonius összes művei*, ford. KIS Ferencné, átdolg. KOPECZKY Rita, Bp., Osiris, 2004, 179.

⁷² „Ami a vallási életét illeti, ilyennek ismerjük meg a források alapján. A mennydörgést és villámlást meglehetősen rosszul viselte; mióta – mint már említettük – egy éjjeli utazása közben lecsapott mellette a villám, és alaposan ráijesztett, mindenüvé egy borjúfóka bőrét cipelte magával talizmánként, és a közelgő vihar legapróbb jelére is nagy sietve behúzódtott valami mélyen fekvő, boltozatos helyiségbe.” SÜETONIUS, *Augustus*, 90. Magyarul: SÜETONIUS, *Császáreléletrajzok*, i. m., 100.

⁷³ SÜETONIUS, *Nero*, 1–57; TACITUS, *Évkönyvek*, XII, 41–XVI, 35. Ami a *Korunk története* c. művét illeti, azt ugyan Galba második konzulágától (Kr. u. 69) kezdi Tacitus, de találunk benne néhány visszautalást Neróra, viszont az exemplum eredetét itt sem leljük: *Korunk története*, I–V.

⁷⁴ Az általam átnézett kiadásban: Andreas HONDORFF, *Promptuarium exemplorum: Das ist: Historien und Exempelbuch nach Ordnung und Disposition der heiligen zehen Gebott Gottes [...]*, Frankfurt am Main, Peter Schmidt, 1584. Néróhoz ld. 129r–v, 187v, 143v; Caligulához 187v–188r; Augustushoz 165v.

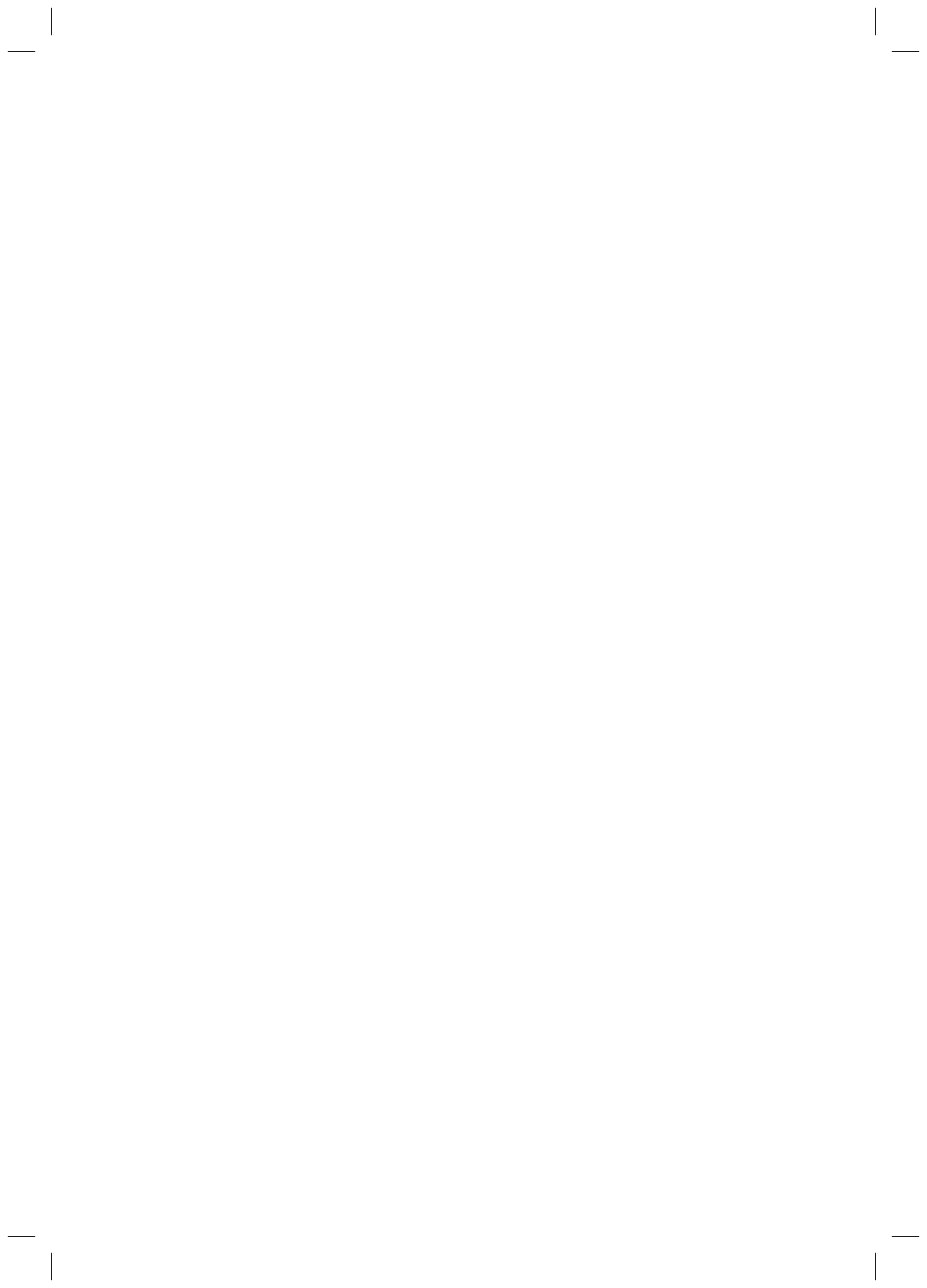
⁷⁵ MARGITAI LÁNI, *Az Isten törvényenek...*, i. m., 76r.

legtöbbet forgatott kézikönyvben, vagyis Hondorffnál nem olvashatta, elképzelhető, hogy a *Kalauz*-ból emlékezett rá. Mivel a tízparancsolatot magyarázó terjedelmes műve nemcsak erkölcsstani értekezés, hanem komoly dogmatikai összefoglaló is, nem tartom kizártnak, hogy megvolt Margitaiban a vágy, hogy versenyre keljen Pázmány szintézisteremtő művével. Valószínűsíthetünk azonban még egy forrást is: ez nem más, mint Kálvin *Institutiója*, amely szintén beszél arról, hogy még a hitetlenek félelmei is igazolják Isten létezését. Példája neki is Caligula, így jogosan gondolhatjuk, hogy a református hitszónok inkább innen merített, mint katolikus ellenfelétől.⁷⁶

Azonban ne feledjük, hogy Kálvin, mint arra dolgozatom elején utaltam, nem értékelte sokra a természetes teológiát, sem pedig azokat a törekvéseket, amelyek a Teremtés szemlélésével akarták kimutatni Isten létezését, teremtő és gondviselő tevékenységét. Nagy Szent Vazult vagy Szent Ambrus *Hexaémeronját* Kálvin nem is idézi abban a fejezetben, amelyben a Teremtés szemlélésével foglalkozik, azonban annál szívesebben idézi elrettentésül a tévútra vezető szerzőket, a pogány Vergiliust és az Istent a természettel azonosító Lucretiust.⁷⁷ Kálvin gondolatmenetében pedig fontos helye van az eredendő bűnnek, amelyre Margitai Láninál az istenismeret kontextusában nem találunk utalást. Könnyen lehet, hogy az antropológiai érvelés és a természetes teológia szemléletessége a *Kalauz* tanulmányozása közben győzte meg arról Margitait, hogy ne ragaszkodjon mereven a helvét teológiai közhelygyűjtemények antropológiai pesszimizmusához. Nem árt megjegyezni, hogy a természetes teológia, amennyiben az Isten létének jeleire kérdez rá, olyan területe a hittudománynak, amely lehetővé teszi a felekezetek közötti átjárást. Mint láthattuk, maguk a helvét irányzat hívei sem mindig hangsúlyozzák egyforma szigorral azt a tanítást, amely szerint a bűnbeesés végzetesen elhomályosította az ember természetes istenismeretét. De a magyar nyelvterületen talán Pázmány is iránymutató lehetett a protestánsok számára. Nem állítom, hogy közvetlenül tőle származnak Margitai Láni *Hexaémeron*-idézetei. Ezeket nyilván sokféle segédkönyvben megtalálhatták az egyházi írók. Ám a *Kalauz* első fejezetei valószínűleg ösztönzést adhattak másoknak is, hogy ezeket a közhelyeket használják is a műveikben.

⁷⁶ KÁLVIN, *Institutio...*, 1.3.2.

⁷⁷ *Uo.*, 1.5.5.

SZABÓ FERENC S. J.

A megigazulás a Kalauz XII. könyve szerint

Pázmány korától az 1999-es evangélikus–római katolikus
Közös Nyilatkozatig

„Nem azt keressük, ami elválaszt, hanem ami összeköt” – a II. vatikáni zsinatot meghirdető XXIII. (Szent) János pápa e jelszavát idézi egy lutheránus füzet (*Hídmagazin*), amely a reformáció 500. évfordulójának megünneplésére készülve kijelenti: az idézett jelszót „az Evangélikus–Katolikus Bizottság az Egységért komolyan veszi, amint a Reformáció 500. évfordulójának méltó megünneplésére készül”.

1999. október 31-én írták alá ünnepélyesen Augsburgban a **megigazulás tanításáról** szóló evangélikus–római katolikus **Közös Nyilatkozatot**.¹ E napon, a déli *Angelus* alkalmával II. János Pál méltatta a történelmi eseményt:

Mérföldkőről van szó a keresztények közötti teljes egység visszaállításának nem könnyű útján. Így magáért beszél, hogy ezt a mérföldkövet éppen abban a városban teszik le, ahol 1530-ban az Ágostai Hitvallással (*Confessio Augustana*) a lutheri reformáció története döntő ponthoz érkezett. [...] A dokumentum értékes hozzájárulás a történelmi emlékezet megtisztításához és a közös tanúságtételhez. (KNy 106)

Ismeretes, hogy a 16. századi lutheri reformációban a *megigazulásról* szóló tanításnak *központi jelentősége volt*. A katolikus egyház álláspontját a trentói zsinat dogmaként fogalmazta meg.

Mindjárt látjuk, hogy Pázmány Péter, aki a *Kalauz* XII. könyvét a megigazulásnak szentelte, a három „*sola*” alapelveit vitatva kiegyensúlyozottan magyarázza a központi hittételt.²

¹ *Az evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról és ünnepélyes aláírásának dokumentumai*, Bp., Evangélikus Sajtóosztály–Szent István Társulat, 2000. (A szövegben KNy+lapszámmal hivatkozom rá.)

² A következőkhöz ld. Szabó Ferenc S. J., *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., JTMR–L’Harmattan, 2012, II/IV (199kk), különösen 237–255: „Megigazulás a *Kalauz*-ban (XII. könyv)”.

A három „sola” a protestantizmusban

Luther Márton, rövid római út után, 1512-től a wittenbergi egyetemen a *Biblia* professzora: a *zsoltárokról*, a *Rómaiaknak*, a *Galatáknak*, illetve a *Zsidóknak írt levelekről*, majd ismét a *zsoltárokról* tart előadásokat (1512–1519).

Ekkor már kezd kikristályosodni Luther és a protestantizmus három összefüggő princípiuma: *sola Scriptura*, vagyis az alap *egyedül a Szentírás*, Isten Szava; ezzel összekapcsolódik a *sola fides*, *egyedül az üdvösség ígérétebe vetett hit*, a hívő bizalom a döntő; a jócselekedetek, sőt még a szentségek is mint a kegyelem közvetítői háttérbe szorulnak; *sola gratia*: egyedül a kegyelem számít a bűntől megsebzett emberi szabadsággal szemben.

1517. október végén Luther megfogalmazta 95 tézisét a bűcsúk ellen. Yves Congar domonkos teológus, a katolikus ökumenikus teológia vezéralakja szerint ez a „kiáltvány” még nem a „reformáció” programja.³ A „reformátori” fordulatot az 1519-es, a katolikus Johannes Eck teológussal az egyházi és zsinati tekintélyről folytatott „*lipcsei bitvita*” hozta, amikor Luther tagadta a pápai primátust. A „reformátor” tulajdonképpen a lipcsei vita után gondolta végig alaposabban az egyházzal alkotott teológiáját. Ráeszmélt arra, hogy szubjektív hitélménye, Krisztus iránti közvetlen bizakodó odaadása nem tűr meg semmiféle közvetítőt. A „tettek általi megigazulás” (szentségek, vallásos és egyházi élet) akadályozzák abban, hogy a kegyelemnek engedje át a teret. Az egyházi intézményt elvetette, a pápát az Antikrisztussal azonosította.

1520-ból származik három fő reformátori műve: *A kereszténység állapotának megújításáról a német nemzet nemességéhez; Az egyház babiloni fogságáról; A keresztény ember szabadságáról*. Ez az egész tanítás a hiten alapul: az ember hittel válaszol az Evangélium hirdetésére, amelynek üzenete ez: „Krisztus az Üdvözítő számomra.” Negatív oldala: az Egyház közvetítő szerepének leértékelése; minden megkeresztelt egyenlő papsága; egyedül a keresztség és az Úrvacsora biztos szentség; nincs szentségi püspökség, sem pápaság; a külső gyakorlatok elvetése stb. Az 1520-as pápai bulla („*Exsurge Domine*”) elítélte Luther tanait, és 1521. január 3-án a pápa kiközösítette. A Wormsban tartott diétán, 1521 áprilisában Luther elutasította tanai visszavonását.

Yves Congar monográfiájában kimutatja: Luther és Kálvin kezdetben nem akartak új egyházat alapítani, csak azt „reformálni”, megtisztítani, visszaállítani kívánták eredeti tisztaságát (Kálvin), egyedül a *Szentírásra* támaszkodva. „*Ecclesiare*

³ Yves CONGAR, *Vraie et fausse réforme dans l'Église*, Paris, Cerf, 1969, 321–333.

formata, semper reformanda.” *De végül a reformátorok hitújítók lettek.* A trentói zsinat (1545–1563) megvizsgálta és elítélte eretnek tanaikat. (DH 1500–1850).

Luther alapélménye és meglátása a páli teológiához (1Kor 1,19–21) kapcsolódik: a megigazulás értelmezése nála szorosan összefügg *a keresztre feszített Isten (Fia) megváltói művével.* Kezdetben Luthernél a „kereszt” jelenti a szenvedést, a büntetést, s végül a halált és a testben való poklot. Tehát amikor „keresztet” mond, elsősorban nem a Keresztrefeszített magatartására gondol, hanem arra a szenvedésre és halálra, amellyel az Atya Krisztust sújtotta. Luther szoros kapcsolatot lát Krisztus kereszthez és tanítványáé között. A „szenvedések és keresztetek” az igazi kereszt igazi relikviái. Luther később különféle modellválaszokat adott arra a kérdésre: milyen értelemben mondhatjuk, hogy Krisztus a kereszt által váltott meg bennünket? Amikor később a „keresztre feszített Krisztus érdemeiről” beszél, ez még középkori (anzelmi) felfogás, illetve szerzetesi képzésének „maradványa”.⁴

A reformátortól kezdve napjainkig a protestáns üdvösségtan (*szótériológia*) és lelkiség középpontjában áll a *theologia crucis, a kereszti teológiája*, amely fokozatosan radikalizálódott a mai protestáns teológusokig: K. Barth, P. Althaus, R. Bultmann, W. Pannenberg, J. Moltmann.

Megigazulás a *Kalauz*-ban (XII. könyv)

Mínt hogy Luther és általában a hitújítók teológiájában központi helyet foglal el *a hit általi megigazulás*, Pázmány a *Kalauz* XII. könyvét⁵ ennek szenteli, követve a trentói zsinat (1547, 6. ülés) tanítását.

Ádám bűne és az üdvösség Krisztusban

Az üdvösség, megváltás, megigazulás témaköréhez tartozik az *eredeti bűn (peccatum originale)* hittétele.⁶ Bár a teológia Szent Ágostontól napjainkig igyekezett

⁴ Minderről ld. Maurizio FLICK, Zoltán ALSZEGHY, *Il mistero della croce*, Brescia, Queriniana, 1990, 156–162. – Vö. még FABINY Tibor, *Luther és a kereszti teológiája* = F. T., *Szótörténetek*, Bp., Luther, 2009, 138–146.

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1898 (Pázmány Péter Összes Munkái, 4), 491–553. (= ÖM)

⁶ A következőkhöz ld. Louis PANIER, *Le péché originel*, Paris, Cerf, 1996; Henri RONDET, *Le péché originel dans la tradition patristique et théologique*, Paris, Fayard, 1962; UŐ, *Essais sur la théologie de la grâce*, Paris, Beauchesne, 1964; A.-M. DUBARLE, *Le péché originel: perspectives théologiques*, Paris, Cerf, 1983; G. MARTELET, *Libre Réponse à un scandale*, Paris, Cerf, 1986; J.-M. MALDAMÉ, *Le péché originel, Foi chrétienne, mythe et métaphysique*, Paris, Cerf, 2008; Pierre SMULDERS S. J., *La vision de Teilhard de Chardin*, Paris, Desclée de Br., 1965, 162–210.

megvilágítani ezt a tételt, a mai napig egyik leghomályosabb kérdés maradt, hogy az eredeti bűnbeesés (Ádám vétke, Ter 3,1–24) miatt áteredő bűn minden emberre jellemző torz állapotot eredményezett; a kollektív személyiséget jelképező Ádám-ban mindenki vétkezett (Róm 5,12). Szent Ágoston értelmezése különösen nagy hatást gyakorolt az áteredő bűnről szóló tanra, elannyira, hogy sokan őt tarják az eredeti bűn „feltalálójának”.

A *Tanítóhivatal* számos elemet átvett Ágostontól, de nem mindent.⁷ A trentói zsinat dekrétuma az áteredő bűnről (1546. június 17-én – DH 1510–1516) megfogalmazza a katolikus tanítást Luther ellen, aki összefüggést látott az áteredő bűn és a bűnre vivő vágy (*concupiscentia*) között, továbbá okot adott a határozatra az anabaptisták gyakorlata is.

A trentói zsinat határozata az áteredő bűnről *bevezetésül szolgált a megigazulásról* szóló dekrétumhoz, ahol már az üdvösségről van szó. Itt is Luther tanát (*sola fides*, a kegyelemmel való együttműködés) és Kálvinnak az eleve elrendelésről szóló nézetét tartotta szem előtt a zsinat.⁸

A trentói zsinat legfontosabb megnyilatkozásai közé tartozik a *megigazulásról* szóló határozat (DH 1520–1583). Bírálja és elítéli, illetve helyesbíti a lutheri megigazulás-tant, amely a háromszoros „*sola*”-ra (egyedül, kizárólag) alapoz: *sola Christo*, *sola gratia*, *sola fide* történik a megigazulás, amelyet Isten kizárólag könyörületből ajándékozik. Az Istentől ajándékozott hit megragadja a neki ígért krisztusi igazságot. „Luther egyfelől bírói igazzá nyilvánításként fogja fel a megigazulást, amely nem számítja be a bűnt, hanem Krisztus igazságát számítja be, másfelől Krisztusban megvalósuló új létként értelmezi. Mivel a megigazulás teljessége csak a jövőben valósul meg, az ember egyaránt igaz és bűnös.”⁹ Végül Luther azt állítja, hogy a megigazulás után a jócselekedetek a hit szükségszerű gyümölcseként érnek meg.¹⁰

„*Az ember igazulásáról*”

Pázmány Péter a *Kalauz* XII. könyvében a következő pontokban, „részekben” tárgyal „*az ember igazulásáról*”: 1. Az igazuláshoz való előkészület; 2. Az igazulás

⁷ Karthagói zsinat, 418 (= DH 222–223); az 529-es orange-i zsinat szerint Isten üdvözítő akarata a döntő.

⁸ Kálvin teológiájáról „ökumenikus szellemben” ld. Gánóczy Sándor gyűjteményes kötete III. fejezetének tanulmányait: *Határon innen, határon túl: Teológiai párbeszéd*, Bp., Szent István Társulat, 2009, 129–181.

⁹ *Simul iustus et peccator*: WA 2, 496sk. Ennek mai értelmezését ld. Az evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozat, 4. 4, 15–16.

¹⁰ Wolfgang BEINERT, *A katolikus dogmatika lexikona*, Bp., Vigilia, 2004, 469.

mivolta; 3. Az igazulás tulajdonságai; 4. Az igazulás utáni jócselekedetek „érdemes gyümölcsérül”.

Az *előkészületről* írva az *akarat szabadságáról* szellemes hasonlatot hoz (491–492, vö. 375):

Christus Úrunkat két lator-közzé feszítették. Az ő igaz tanítása-is két szélhámós tévelygések-közt szorongattatik. Pelagius igen sokat tulajdonított a szabad-akaratnak; a mostani lutherista és calvinista tanítók semmi helyt nem adnak annak [...]

Következnek az idézetek Luther és Kálvin műveiből, majd így folytatja:

A római Ecclesia középúton, igyenesen jár: kárhoztattya Pelagium; de az embert sem teszi barommá, mint Calvinus, kívül hallók, hogy az ember okos állat nem lehet, ha szabadsága nincsen.

A katolikus Egyház azt vallja, hogy a bűnbeesés után is szabad akarat van az embernek a jó és a rossz választására. Következik a bizonyítás az *Új- és Ószövetség*ből és a szentatyákból.

Monográfiámban Pázmány grazi *kegyelemvitáját* elemezve bőven foglalkoztam szabadság és kegyelem viszonyának domonkos és jezsuita értelmezésével.¹¹ Erre most nem térek ki. Pázmány a *Kalauz*ban felhasználja mindazt, amit a katedrán alaposan megvitatott. A *Szentírás*on és az atyákon kívül kifejezetten visszautal Szent Tamásra, és latinul idézi a trentói zsinat kánonjait.¹²

Az 1–3. kánonok az emberi szabadságot eltúlzó Pelagius és a szemipelágiusok ellen szólnak, és a kegyelem szerepét hangsúlyozzák:

1. *kánon*: Ha valaki azt állítaná, hogy az ember saját tettei alapján, amelyek vagy az emberi természet erőiből, vagy a Törvény tanításából származnak, Jézus Krisztus isteni kegyelme nélkül is megigazultta lehet Isten színe előtt: legyen kiközösítve. (Vö. 1521)

2. *kánon*: Ha valaki azt állítaná, hogy az ember Jézus Krisztus által csak azért nyeri el az isteni kegyelmet, hogy könnyebben tudjon igazul élni, kiérdemelhesse az örök életet, mintha a szabad akarat által és kegyelem nélkül is

¹¹ SZABÓ Ferenc S. J., *A teológus Pázmány*, Bp., METEM, 1998, III. fejezet (245 skk.) – Pázmány mint teológianár a grazi egyetemen (1603–1607) a kegyelemvitában kiegyensúlyozott álláspontot vallott, nem mindenben követte a jezsuita Molinát. Ezért nehézségei is voltak a római rendi cenzúrával.

¹² *Summa Theologiae* I–II, q. 109, aa. 4–8; *Sess.* 6. Can. 1–3, DH 1551–1553.

mindkettő – bár keservesen és nehezen – elérhető volna: legyen kiközösítve. (Vö. 1524 sk.)

3. *kánon*: Ha valaki azt állítaná, hogy a Szentlélek sugallatának és segítő erejének előzetes beavatkozása nélkül is képes az ember hinni, remélni és szeretni, illetve bűnbánatot tartani, ahogyan az kell, hogy megkaphassa a megigazulás kegyelmét: legyen kiközösítve. (Vö. 1525)

A másik véglet a „*sola gratia*” egyoldalú protestáns értelmezése. Pázmány a trentói zsinat nyomán kereste az egyensúlyt, az emberi szabadságot nem tartotta teljesen romlottnak az áteredő bűn miatt. Azt hangsúlyozza: a lutheránusok és kálvinisták ellenében a *katolikusok* azt vallják, hogy az embernek együtt kell működnie a kegyelemmel:

mi azt vallyuk, hogy Isten úgy akarja segíteni gyarlóságunkat, hogy üstökünk fogva nem erőltet. Azért szabad-akaratumon áll, ha megvettyük vagy fogatosan vészszük az Istentől nyújtott malasztot. [...] Balgaság azért azt mondani, hogy az ember akarattya semmit nem munkálkodik Istennel-együtt a jóban. Mert mint mikor az erőtlen embert kézen-fogva viszik, nem szinte úgy vonszak, mint a dögöt, hanem maga-is munkálkodik: azon-képpen a jó cselekedetre nem úgy vonyatik az ember, mint egy tőke; hanem Isten malasztával-együtt ő-is munkálkodik. (498–499)

A romai Ecclesia azt tanította, hogy a Christus érdeméből adatott segítség-nélkül elégtelenek vagyunk az Isten törvényének megtartására: de az Isten malasztával úgy bételyesíthetjük a parancsolatokat, hogy ezek-ellen olyat ne vétssünk, mellyel az isteni szeretetet elveszessük és kárhozatra vettes-sünk.¹³ (500)

Sok idézet következik az *Újszövetségből*, főleg Szent Páltól és közben Kálvintól is. Pázmány megmutatja, hogy itt egyetértünk Kálvinnal: a Szentlélek erejéből vagyunk képesek megtartani Isten törvényeit.

Isten azt ígérte, hogy Szent lelkét adgya nekünk, és azt cselekszi, hogy az ő törvénye-szerént járjunk: Spiritum meum ponam in medio vestri, et faciam ut in praeceptis meis ambuletis. (Ez 36,27) Nem tellyesíti-bé ígérteit, ha senki nem jár az ő parancsolattya-szerént. (503)

¹³ Hivatkozás a Tridentinumra, *Sess.* 6, c. 11 és *Can.* 8 (= DH 1536–1539, 1558)

Közben bírálja is Kálvin írásmagyarázatát és istenképét. Ezután (504 skk.) a *leggyakrabban Ágostont idézi*.¹⁴

Az I/4 paragrafus (506–510) nagyon fontos *keresztológiai* szempontból:

Az ember nem érdemelheti igazulását semmi cselekedettel.

Semmivel gyakrabban és gyűlölségesben nem terhelnek az újítók minket, mint azzal, hogy mi Christust kirekesztvén, magunk cselekedetei érdeméből akarunk igazulni és bűnbocsánatot nyerni. De a mint eléb mondám, és végre az ellenkezők-is megvallyák, homályos jelenség sincs erről a mi tanításunkban, hanem újokból szopták; és ha nem a tudatlanság, bizony a tekéletlenség műhelyében koholták ezt a pártosok. (506–507)

„Egyedül a hit nem elég az igazulásához”

A XII/I, 6. paragrafus (514 skk.) a hitviták központi kérdését tárgyalja. Pázmány utal arra, hogy korábban már megvitatta a *sola fide* tételt, ti. azt, hogy „a tévelygők közönségesen tanítták, hogy egyedül hit által igazul az ember, és a jó cselekedetek nem szükségesek az igazuláshoz”. Most két dolgot szögez le, idézve a trentói zsinat tanítását.¹⁵

Mi két dolgot tanítunk:

Először: Hogy a bűnös ember igazulására és üdvösségére nem csak hit kívántatik, hanem jó cselekedetek-is. Ezt a tridentomi conciliom így magyarázza: Az okossággal-élő ember igazulása Isten hívatallyán és serkegetésén kezdetik, mellyel embert érdeme-nélkül, maga kegyelmességéből hítja. Az igazuláshoz pedig így készül: Felindíttatván Isten malasztyátúl, hiszi, hogy a Christus váltságáért adatik az igazulás; azután isteni félelem-, remétség- és szeretet-által bűneit meghánnya, és eltekelli életének jobbítását. (515)

Pázmány még idézi a *Szentírást*, annak bizonyítására, hogy nemcsak a hitből igazulunk meg (Róm 2,13; 3,28; 5,1; Jak 2,24; 1Kor 13,2).

¹⁴ Lib. 2. de *Peccator. Meritis*, cap. 6; *Serm.*, 61, de Tempore; *De Natura et Grat.*, ca. 67; *Serm.*, 197. de Temp. – Itt utalok az „*ikerkönyv*” (*A Szentírásról és az Anyaszentegyházról* = ÖM, V, 459 skk.) végén található *Ágoston-florilegiumra*: a 3. pont a szabad akaratról, a 4. a megigazult emberek jó cselekedeteinek érdeméről, a 4. szöveggyűjtemény pedig erről szól: „Hogy a hit magán nem elégséges az igazulásra és üdvösségre, azon formán vallotta Sz. Ágoston, mint a Catholikusok.”

¹⁵ *Sess.*, 6. cc. 5, 6 – DH 1526–1527.

Másodikat azt tanítjuk, hogy Isten segítségéből származott jó cselekedetek által igazúlnak a bűnösök. Melyből megtettük, hogy a jó cselekedet eszköz és készület az igazuláshoz.

Ismét egy sor szentírási idézet következik, majd hivatkozás egyházatyákra.

Nb. Mindezeket a gondolatokat a hit és jócselekedetek által történő megigazulásról az idős Pázmány bíboros 1631-ben egy Pozsonyban kiadott latin *opusculumban* (*Dissertatio*) összefoglalja a lutheránusok ellen, hivatkozva a *Kalanxra* és a trentói zsinatra is.¹⁶

„Az igazulás mi-voltárul” (a XII. könyv II. része, 520 skk.)

Itt ismét a trentói zsinat határozatai szolgálnak vezérfonalul.¹⁷ Pázmány latinul idézi az 1528. pontot:

A megigazulás nem csupán a bűnök bocsánata (11. kánon), hanem a belső embernek a kegyelem és kegyelmi adományok akaratlagos befogadása által megvalósuló megszentelődése és megújulása, hogy az ember így megigazulatlanból igazzá, az ellenségéből barátta, »az örök élet reménybeli örökösévé« (Tit 3,7) váljék.

Aztán hozzáfűzi:

Mely mondásban két dolgot kíván az igazuláshoz: bűn-bocsánatot és lelki újulást, vagy Isten malasztváttele-által-való szentséget. Mely két dologról rend-szerént szölyünk. (520)

A következőkben Pázmány ezt jobban kifejti, és konfrontálja Kálvin nézetével, aki sokszor írja:

hogy a mi igazságunk nincs mi-bennünk, hanem kívül vagyon: *In Christo, et Extra Nos Justi reputamur*, és csudálatos igazulásnak nevezi, hogy az emberek magok-kívül igazak.

Ezzel szemben a „romai Ecclesia” ezt tanítja:¹⁸

Ha valaki tagadja, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme, amely a keresztségben adatik, eltörli az eredeti bűn állapotát, vagy állítja, hogy nem törli

¹⁶ Petri Card. PÁZMÁNY, *Opera Omnia*, 1894, VI, 688–691.

¹⁷ *Sess.* 6. cap. 7 – DH 1528–1531.

¹⁸ *Conc. Trid. Sess.* 5. Can. 5 (= DH 1515)

el teljesen azt, ami valódi és sajátos értelemben vett bűn, hanem csak letörli [levakarja, hivatkozás Szent Ágostonra], vagy csak nem tudja be: legyen kiközösítve.

Következnek a szentírási idézetek. Majd így folytatja: „A szent Atyák ezent tanítják. Noha sz. Ágostonra akarják kenni az újtók hamis tanításokat.” De Pázmány megmutatja, hogy Ágoston és a többi egyházatya ugyanazt tanítja, mint a katolikus Egyház.

Mivel azért a Credóban bűnök bocsánattját hiszszük; a Mi-atyánkban bűnök bocsánattját kérjük: bizonyos, hogy nem csak béké, hanem meg- és bocsátta Isten bűnünket, mikor megigazít. (522–523)

Tovább vitatva Kálvin ellenvetéseit, ismét csak a Tridentinumra hivatkozik:¹⁹

Ha valaki azt állítaná, hogy az emberek pusztán Krisztus igazságosságának a beszámítása révén, vagy egyedül a bűnök bocsánata által igazulnak meg, a kegyelem és a szeretet kizárásával, amelyet a Szentlélek áraszt ki szívünkbe s az abban is marad, vagy azt állítja, hogy a bennünket megigazulttá tevő kegyelem csak Isten jóindulata: legyen kiközösítve. (Vö. 1528 sk., 1640 sk.)

Pázmány ezt így magyarázza: A „romai Ecclesia” azt tanítja:

1) Hogy mikor vagy a kisderek keresztség-által, vagy az öregek penitencia-által Christus érdeméből megigazulnak, nem csak bűnök bocsánattját vészik, de a Sz. Lélek Istennek szentelő malasztával, hittel, reménységgel, szeretettel felékesítettek, mely ajándékok mind addig emberben maradnak, míg újob vétekekkel lelkét meg nem rúttya. (524–626)

Következnek a szentírási hivatkozások, továbbá két fontos idézet Szent Ágoston-tól, továbbá még hivatkozás Szent Tamás *Summájára*.²⁰

2) Azt tanítjuk, hogy csupán a Christusban-levő igazságnak reánk fogásával vagy nekünk tulajdonításával igazak nem lehetünk.

Következik a bizonyítás. Egy találó hasonlat:

¹⁹ *Sess.*, 6. c. 7. can. 11 (= DH 1561) Nemeshegyi Péter S. J. pontosítja a fordítást: „Ha valaki azt állítja, hogy az emberek pusztán Krisztus igaz-voltának a beszámítása révén, vagy egyedül a bűnök bocsánata által igazulnak meg, és kizárja a kegyelmet és a szeretetet, amelyet a Szentlélek áraszt ki szíveinkbe, és azokban megmarad, vagy azt állítja...”

²⁰ *De Spiritu et littera*, S. Th., I, q. 20, a.2 és I–II, q. 110. a. 4.

Isten nem ítélhet senkit tisztának, a ki magában tisztátalan és mocskos. [...] Azért mint a szerecsent köntöse fejérségéért fejérnek nem tartya: úgy a Christus igazságáért senkit igaznak nem ítél, ha magában ocsmány az ember.

„Az igazulás tulajdonságiról” (Kalauz XII/III, 529 *skk.*)

Pázmány itt *három* tulajdonságot vizsgál meg: 1. földi életünkben növekedhet bennünk az igazság;²¹ 2. az egyszer elnyert megigazolást bűnünkkel elveszíthetjük; 3. Isten különleges kijelentése nélkül senki nem lehet bizonyos a megigazultságról és az üdvösségről.

Főleg e harmadik állítást részletezi az újítókkal vitatkozva. Visszautal arra, amit korábban Kálvin és Luther tanításáról ismertetett.

Oly fundamentumokat vetettek tanításokban az újítók, melyeknek tulajdon erejéből iszonyú kétségbe-esésre vitetnek az emberek. Mert elhitetik, hogy semmit az Isten parancsolataiban meg nem tarthatunk, és hogy minden jó cselekedet örök kárhozatra méltó bűn. Ezekből jó konsequentiával kihozhatták, hogy ők minnyájan bizonyosok örök kárhozattokról. (534) [De Kálvin] csuda habozással és magával ellenkező tanítással néha égbe emeli az embert, és nagy bátorságra viszi: néha iszonyú kételkedésbe és bizonytalanságba ejti.

Számos idézetet hoz ezután Kálvin műveiből. (535–537).²²

Következik a „romai Ecclesia” tanítása.²³ A zsinat tanítását magyarázva Pázmány állandóan a *Szentírásra* hivatkozik.

1. Hisszük, hogy Isten igaz az ő ígéréteiben, azért valamit ígért, bizonyos, hogy abban semmi hiba, semmi hamisság nem lehet. [...]
2. Hisszük, hogy valaki igazán, és a mint kívántatik, Istenhez tér és penitenciát tart, bűnei megbocsáttatnak; valaki végig megmarad az istenes életben, üdvözüln. De mivel az igazulásról és üdvösségről adott ígéretek conditióval, bizonyos határozott okkal és móddal lettek. A mí gyarlóságunkat és változó

²¹ Pázmány „igazság”-gal adja vissza a *iustitiát*.

²² Luther számára a predestináció gondolata inkább kétségbeesésre adott okot, amin csak a hithez való menekülés segített (*üdvbizonyosság*). Kálvin a kettős predestináció mellett döntött, mentesnek akarta azonban tudni Istent az alól a vád alól, hogy emiatt ő volna a gonosz teremtője. Ezt a nézetet a *trentói zsinat* ugyanúgy elutasította, mint az üdvbizonyosság gondolatát.

²³ *Trid. Sess.*, 6. c. 9. = DH 1533–1534.

állapotunkat meggondolván, bizonyosak nem vagyunk, ha mind végig bételyesíttük azokat a conditiókat és okokat, mellyek-alatt lettek az ígéreték. [...]

3. Hisszük, hogy üdvösségünk megnyeréséről és Istennek hozzánk-való szerelméről nem csak kétségbe nem kel esnünk; de sőt az isteni szolgálatban serénykedvén, tekéletes reménységgel, mint erős vas-macskával, meg kel szívünket bátorítanunk; és kirekesztvén a nyughatatlan habozásokat, az Isten irgalmasságában és atyai jó-voltában fiúi bizodalommal, örvendetes szüvel kel nyugodnunk. (538)

Következnek a szentírási idézetek.

4. A felvetett fundamentomok-szerént azt hisszük hogy senki a földön maga üdvösségét és igazulását keresztyén hittel, mint a hit ágazatait, nem hiheti, hanem-ha Isten ezt valakinek magán megjelenené. (540)

Utalás a Tridentinumra, amely óv a vakmerő bizakodástól.²⁴ Később (543) ellenvetésekre válaszolva a Róm 8,16 és 38,15,14-et, továbbá 1Jn 5,10–11-et magyarázva ezt írja:

A Szent Lélek tanubizonyságot téssen, hogy Isten fiai vagyunk; de condítóval, bizonyos ok-alatt, tudni illik, ha végig tekéletesen szolgálunk Istenünknek. Nem-is kétes a Szent Lélek bizonyosága; de igen kétes, ha a mí gyarlóságunk megfelel az Isten akarattjának.

A jócselekedetek érdeméről (XII/IV, 544 skk.)

A katolikus Egyház tanítását négy pontba foglalja:

1. Azt taníttjuk, hogy senki az egy közben-járó Christus-kívül az igazulást, bűn-bocsánatot és örök kárhozattúl szabadulást nem érdemelheti; hanem a tridentomi conciliom tanítása-szerént (mellyet ez-előtt szórul szóra előhozánk) ingyen, ajándékon, Christus érdemből adatik bűnünk bocsánattya, igazulásunk, kárhozattúl szabadulásunk. [...] Azt-is álhatatosan hisszük, hogy noha könyörgésével az igaz ember sok jót nyerhet Istentül egyebeknek: de nem vólt és nem lészen senki az egy közben-járó Christus-kívül, ki másnak méltán érdemelhetne vagy bűn-bocsánatot, vagy boldogságot. Ezt taníttya sz. Tamás a theológusokkal.²⁵

²⁴ DH 1534, 1563: 13. kánon.

²⁵ *S. Th.*, I–II, q. 114, a. 6.

2. Azt vallyuk, hogy semmi cselekedetünknek érdeme nincs Isten-előtt, ha magunk Isten kedvében nem vagyunk,²⁶ ha Christusba nem óltattunk, ha az ő malasztjából nem származik fáratságunk. Ezt Christus szép hasonlatossággal adgya előnkbe.

Pázmány idézi Jézus hasonlatát a szőlőtő és a szőlővesszők kapcsolatáról (Jn 15,5), majd hozzáfűzi, hogy a trienti zsinat is erre a hasonlatra utal:²⁷

Mínthogy pedig Jézus Krisztus, mint 'fej a test tagjaiba' (Ef 4, 15) s mint 'szőlőtő, a szőlővesszőkbe' (Jn 15, 5), a megigazultakba szakadatlanul árasztja erejét, s ez az erő a tagok minden jócselekedetét megelőzi, kíséri és követi is, és ezen erő nélkül semmilyen módon Istennek kedves és érdemszerző tett nem jöhet létre (2. kánon), hinnünk kell, hogy a megigazultaknak többé semmi sem hiányzik [...]

Pázmány, miután latinul idézte e szöveget, Szent Pálra hivatkozik: Róm 1,17; 1Kor 13,3; Róm 8,18; 2Kor 4,17; 2Tessz 1,5. Majd még Szent Ágostont is idézi,²⁸ és hozzáfűzi:

Ebből kitettség, hogy ha érdemeseknek vallyuk-is az igazak cselekedetét, azaz a Christus érdemét nem kissebbítjük, sőt magasztaljuk. Mert abból tettség-meg az igaz szőlő-tőnek ereje, hogy a vesszőket nyersen tartya és éltető nedvességgel úgy táplálja, hogy gyümölcsözzenek, Fructificent Deo. (IV, 547)

3. Azt mondgyuk, hogy semmi cselekedettel senki Istent adóssá nem teheti, hogy tartozzék fizetni néki: hanem-ha jó kedvéből és merő kegyességéből megszegődik Isten, és jutalmat ígér fáratságának; mert bezzeg így adóssá teszi magát Isten fogadásának igazságával. (547–548)

Pázmány Szent Ágoston korábban már idézett szavait ismétli: amikor Isten megkoronázza (megjutalmazza) érdemeinket, semmi mást nem tesz, mint az ő ajándékait koronázza (jutalmazza) meg: *Quum Deus coronat merita nostra, nihil aliud coronat, quam munera sua.*²⁹

²⁶ *S. Th.*, I–II q. 117. a. 2.

²⁷ *Trid. sess. 6. c. 16* (= DH 1546). Pázmány latinul idézi a zsinatot, a magyar fordítást a magyar DH-ből vettem.

²⁸ *Ep.* 105, sub init: „*Nullae igitur sunt Merita justorum? Sunt plane, quia justii sunt: sed ut justii fierent, merita non fuerunt.*” („De hát akkor az igazaknak semmi érdemük nincs? Dehogynem, hiszen igazak, de nem érdemeik miatt igazultak meg.”)

²⁹ *Ep.* 105 ad Sixtum.

4. Végül még arra az ellenvetésre, hogy érdemeink állításával kisebbítjük Krisztus érdemeit, Kálvin szavaival válaszol. Miután latinul idézte, így folytatja:

Én-is azért azt mondom, hogy a Christus érdemével nem ellenkezik a mí érdemünk; mert ez amabból árad. És valamint a szőlő-tőt nem gyalázza, hanem böcsülletessé teszi a gyümölcsöző vessző: úgy a Christus érdemét magasztallya, hogy annak erejéből az erőtlen vessző gyümölcsözik. Elégséges azért a Christus érdeme, mert ebből ered a mí érdemünk.(553)

Ökuméné

Ha ezek után elolvassuk az *evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozatot* a megigazulásról, amelyet 1999. október 31-én Augsburgban ünnepélyesen aláírtak,³⁰ megállapíthatjuk, mennyire kiegyensúlyozott és előre mutató a *Kalauz XII.* könyve a megigazulásról.

A *Bevezetés*ben olvassuk:

A 16. századi lutheri reformációban a megigazulásról szóló tanításnak központi jelentősége volt. Ez számított »első főtételnek«, amely egyben minden keresztény tanítás 'szabályozója és megítélője' volt. [...] Az evangélikus hitvallási iratokban és a római katolikus egyház tridenti zsinatán tanbeli elítéléseket fogalmaztak meg. Ezek mindmáig érvényesek és egyházat szétválasztó hatásúak. (1)

Majd az 1967-ben kezdődött evangélikus–katolikus teológiai párbeszéd mozzanatait és jelentéseit sorolja fel, amelyek a Közös Nyilatkozathoz vezettek, tehát bizonyos pontokon egyetértéshez vezetett az ökumenikus párbeszéd.

A Közös Nyilatkozat azt a meggyőződést juttatja kifejezésre, hogy a történelem során egyházaink új felismerésekre jutottak. Olyan fejlődést tapasztaltak, amely nem csupán megengedi, hanem meg is követeli, hogy az elválasztó kérdéseket és elítéléseket felülvizsgálják és új megvilágításban lássák. (7)

Az elért konszenzus jelentőségéről (40):

A megigazulás-tannak e nyilatkozatban megfogalmazott értelmezése azt mutatja, hogy evangélikusok és katolikusok között konszenzus van a megigazulás-tan alapvető igazságait illetően. Ennek a konszenzusnak a fényében már

³⁰ *Az evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról és ünnepélyes aláírásának dokumentumai.*

elfogadhatóak a 18–39. pontban leírt, a megigazulás értelmezésének nyelvén, teológiai megformálásában és hangsúlyaiban megmaradó különbségek. Ezért a megigazulás evangélikus és római katolikus kifejtése különbözőségében is nyitott egymás felé és nem szünteti meg a konszenzust az alapvető igazságokban.

A párbeszédben részt vevő két fél, a Lutheránus Világszövetség és a Katolikus Egyház, hivatalos közös állásfoglalásában „elkötelezi magát, hogy folytatja és elmélyíti a megigazulás tanításáról szóló bibliai alapok tanulmányozását. Keresi a két fél a megigazulás tanításának további közös értelmezését azon túlmenően is, amivel a Közös Nyilatkozat és a hozzá csatolt Függelék foglalkozik.” (30)

Budapest, 2015. október 31-én, a Reformáció Emléknapján

HARGITTAY EMIL *A Kalauz védelmében*

A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője (1627)*

Érdeemes idéznünk Pázmány önreflexióját a *Setét hajnalcsillag* előszavából, amely rávilágít műve keletkezésére:

Anno 1613, nyomtatásban kibocsátottam vala egy könyvemet, *Igazságra vezérlő Kalauz* neve alatt. Az-ólta, mind sibogtak, és őrlődve kígyó-követ fújtak a' *Luteristák*, hogy erre valamit felellyenek: de, mivel az Igazságnak hatalmas ereje zabolán hordozta őket, ez-ideig halgattak: hanem, a' mint *Balduinus* írja, a' szegény Thurzó Györgyné, a' *Kalauzt*, az egész *Vittebergai Acemiának küldvén nagy költséggel szorgalmaztatta, hogy valamit irjanak ellene*. [...] a' *Balduinus* penánáját megélesíté a' Magyar arany, és a' *Collegium Theologicum* erszénye telvén, közönséges czimborával irának valamit a' *Kalauz-ellen* [...] somma-szerént a' *Balduinus* könyve Három részre oszlott: Egyikben, Szitok; Másikban, Hazugság; Harmadikban, Tudatlan balgatagság foglaltatik. Csiripeltek ez előtt is imez-amaz tudatlan *Sóczék* a' *Kalauz* némely czikkelyin, aprólékos papirosacsckákban: De most immár, a' Luter *Successoru* avagy Hely-tartója, *Balduinus*; a' Luterista Romának, az-az, *Vittebergának* tellyes *Acemiás*, az-az, minden tudós bölcseinek sokasága, nyúlt a' dologhoz, és hosszú Irással igyekezett a' *Kalauz* rontására. [...] a' *Vittebergai* felelet, nem egyéb, hanem a' *Kalauzban* írt Igazság vastagítása, az Uj tudományok [...] győzedelmes rontása. Azért, magamrúl bizonyoson írom, hogy, ha *Luterista* vólnék, megolvassván a' *Balduinus* könyvét, *Catholicussá* lennék. Annyira kitetczik a' *Balduinus* mentegetéséből a' *Luterista* hamisság.¹

Ami a dolog filológiai részét, a fenti idézet bizonyítható valóságtartalmát illeti: a *Kalauz* első kiadása tehát 1613-ban félret formátumban mintegy ezer oldalon jelent meg. Erre a wittenbergi Fridericus Balduinus lutheránus professzor negyedretű kiadványban – a paratextusokat leszámítva – 1242 oldalas latin nyelvű választ írt,

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

¹ PÁZMÁNY Péter, *A' setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazította a' vittebergai acemiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalauzra*, s. a. r. KISS János, Bp., 1901 (Pázmány Péter Összes Munkái, 5), 477–478. E mű rövidítése a továbbiakban PPÖM V.

amely a *Kalauz* megjelenését követően tizenhárom évvel később, 1626-ban látott napvilágot.² Pázmány erre szintén negyedretű könyvben 488 oldalon válaszolt magyarul, mely a wittenbergi válasza mindjárt a következő évben, 1627-ben jelent meg Bécsben. Ez a vitairat a *Setét hajnalszillag után bujdosó lutheristák vezetője*.³ Pázmány válasziratának címe utal Balduinus vitairatának címére: *Phosphorus veri catholicismi* („az igaz katolikusság hajnalszillaga”). Az oldalszámok megemlítését azért tartottam fontosnak, mert látható már ebből is, hogy mindkét szerző „komolyan vette” a disputációt. Balduinus egy, a *Kalauz* terjedelméhez közelítő méretű választ írt latinul, s Pázmány válasza sem kicsiny: az életműsorozatban 346 oldal, ami azt jelenti, hogy a Balduinus elleni vitairat Pázmány életművének harmadik legerjedelmesebb nyomtatványa, aminek méretét csak a *Prédikációk* és maga a *Kalauz* előzi meg.

A *Setét hajnalszillagról* – bár több szempontból is sajátos helyet foglal el Pázmány írói munkásságában – mindeddig nem született átfogó elemző tanulmány. A róla szóló adatok szétszórtan találhatók meg a kézikönyvekben. Két írás van, ami közvetve kapcsolódik e munkához: mindkettőnek központi témája a *Kalauz* latinra való fordításának körülményeit tárgyalja.⁴

A mű pozicionálása, az életműben való, említett sajátos helye kapcsán három szempontot kell különösen figyelembe vennünk. Az első: a *Setét hajnalszillaggal*

² Fridericus BALDUINUS, *Phosphorus veri catholicismi. De via papatus et viam regiam ad ecclesiam vere catholicam et apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pasmanni olim Jesuitae, nunc cardinalis ecclesiae Romano-papisticae*, Wittenberg, 1626. A könyv 1626 januárjában jelent meg. A Czobor Erzsébetnek szóló dedikáció végén dátum áll: „Dabam Wittebergae, ipsis Cal. Januarii, anni ineuntis millesimi sexcentesimali vigesimali sexti” (b1v). Ezt követi a „Praefatio” melynek dátuma: „Wittebergae 28. Decembr. Anno Domini M DC XXV.” (c4r).

³ Teljes címe: *A setet hajnal-szillag-utan budoso luteristak vezetője. Mely utba igazította a' Vittebergai Academicanak Fridericus Balduinus-által ki-bocsátott feleletit a' Kalauzra Pazmany Peter Esztergami Ersek irta*, Bécs, 1627. Rövidítése a továbbiakban: PÁZMÁNY (1627). A Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK I. 95/1. jelzetű példányát használtam. – *Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635*, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos, VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 1376. A továbbiakban e mű rövidítése: RMNy (1983).

⁴ GYURÁS István, *Pázmány Kalauzjának latin fordítása és a wittenbergi válasz = Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, Detti, 1987, 389–398. és BARTA László, *Adatok a Kalauzra adott wittenbergi válasz készítéséhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 268–273. Trócsányi Zoltán a munkapéldány címlapját vizsgálta: TRÓCSÁNYI Zoltán, „A setet hajnal csillag-után budoso” címlapjáról, *Magyar Könyvszemle*, 1959, 76–78.

Pázmány a teljes *Kalauz* „cáfolatára”⁵ kellett, hogy válaszoljon, s erre korábban vitapartnerei nem készítették. Már a mű első kiadását követően több támadás is érte hazai környezetben (Zvonarics Imre, Nagy Benedek, Milotai Nyilas István, Kecskeméti C. János, részben Szegedi Dániel⁶), Balduinus viszont az egész mű ellen írt módszeres vitairatot. Pázmány nemcsak vitairatnak, hanem apologetikus műként is írta meg a *Kalauz*t, de a támadások azt jelezték, hogy a protestánsok vitairatnak tekintik, s ebben az átminősítésben Balduinusé lett a vezérszerep.

A második szempont: a hitvitázó Pázmány interaktív szerepvállalása a nemzetközi kontroverzia küzdőterén, ahol már 1605-ban hallatta hangját, ekkor jelent meg a *Diatriba theologica* Grazban. Pázmány ebben a 86 oldalas latin nyelvű munkájában Krisztus látható egyházáról érkezett, mégpedig Bellarmino védelmében, akinek *Disputationese* ellen William Whitaker anglikán teológus írt vitairatot. Részben ide kapcsolódik Matthias Hafenreffer tübingeni professzor első redakcióban 1601-ben Jénában megjelent *Loci theologici* című művének Zvonarics Imrétől származó magyar fordítása, mely a csepregi iskola más lutheránus szerzői, Nagy Benedek, Klaszekovics István és további protestáns szerzők által jegyzett kíséző írásaival látott napvilágot 1614-ben,⁷ melyre Pázmány Szyl Miklós álnéven válaszolt.⁸ Fontosnak és jellemzőnek kell tartanunk, hogy a fölényes anyagismerettel s kiváló latin tudással rendelkező Pázmány szándékosan magyar nyelvi közegbe terelte ezt a korábbi vitát, de a Balduinus elleni választ is. Ez a tudatos döntés⁹ jellemző egész vitairói működésére, sőt a legfontosabb döntés már a *Kalauz* első kiadása előtt megszületett, hogy ezt a szintetizáló, egyszerre polemizáló, apologetikus és teológiai összefoglalást magyar nyelven tette közzé. Szándékát és koncepcióját jól megvilágítja, amit a *Setét hajnalszillag* bevezetőjében írt:

És jóllehet Deákül-is tudok, de mivel a' *Kalauz*t a' Magyarokért Magyarúl írtam, annak óltalmát-is Magyarúl akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a'

⁵ „Ebben a vonatkozásban természetesen se pro se kontra nem lehet a cáfolat szót használni.”, írja Heltai János. Ezzel és ennek indoklásával teljes mértékben egyet lehet érteni; HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Universitas, 2008, 116.

⁶ Az említett viták rövid összefoglalása: HELTAI, *i. m.*, 116–119.

⁷ RMNy (1983), *i. m.*, 1072.

⁸ *Csepregi mesterség*, RMNy (1983), *i. m.*, 1061.

⁹ Hasonlóképpen látja HELTAI, *i. m.*, 122.

Magyar könyvre Deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarul ne írjak a' Deák könyvre.¹⁰

A művet záró rövid utószóban hasonló célzattal szól magyar olvasóihoz, „Édes Magyarim”-hoz.¹¹ Balduinus egyébként nem tartozott a korábban Pázmány által gyakran idézett szerzők közé. A *Feleletben* nem fordul elő a neve, a *Tíz bizonyosságban* (ahol egy helyen Bolondinusnak nevezi Pázmány) többször is hivatkozik egy 1603-ban megjelent művére.¹² A *Kalauz* első kiadásában egyszer fordul elő, a másodikban szintén, a III. könyv VI. részében, ahol az új tudományok ördögi eredetéről van szó, de művet nem jelöl meg konkrétan.

A harmadik szempont, ami sajátos helyet biztosít a mű számára az életműben: a *Setét bajnalcisillag után bujdosó lutheristák vezetőjének* fennmaradt munkapéldánya, Pázmány számos kéziratos kiegészítésével. A *Felelet* és a *Tíz bizonyosság* mellett a *Setét bajnalcisillag* a harmadik nyomtatvány, amelynek a szerző által aprólékosan és nagy terjedelemben kiegészített és átjavított – a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött – munkapéldánya rendelkezésünkre áll. Alábbi elemzésünkben erre a körülményre folyamatosan tekintettel leszünk.

Az az út, amely Pázmány válaszáig elvezetett, az alábbiakban foglalható össze röviden. Miután a *Kalauz* első kiadása 1613-ban megjelent, protestáns oldalról – mint említettük – több ellenírat is készült, de mindig csak egyes részeit bírálva. Ezekre az iratokra Pázmány azonnal válaszolt, s ha viszontválaszt kapott, azt sem hagyta szó nélkül, oly módon, hogy mindig az övé lett az utolsó szó. A rövid terjedelmű és részleges támadások azonban nem jelentettek átfogó cáfolatot, a *Kalauz* teljes körű bírálata, még ha a kisebb vitákat összesítésben, a támadott cikkelyeket egymás mellé helyezve szemléljük is, nem állt össze egyetlen átütő cáfolattá. A protestáns oldal megérezvén a visszas helyzetet, 1618-ban egyenesen arról jelente-

¹⁰ PPÖM V, i. m., 480.

¹¹ PPÖM V, i. m., 819.

¹² Balduinus előfordulása a *Tíz bizonyosságban*: PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2), 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56; ehhez: PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság (1605): Jegyzetek a szövegkiadásához*, szerk. AJKAY Alinka, közreműködők: BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Bp., Universitas, EditioPrinceps, 2012. (Pázmány Péter Művei, 5), 41, 45, 183, 197, 448; a *Kalauz*-kiadásokban: PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérleó kalauz*, Pozsony, 1613, 105; PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérleó kalauz*, Pozsony, 1623, 214; ugyanez a részlet a *Kalauz* 3. kiadásában is megvan: PÁZMÁNY Péter, *Hodogus: Igasságra vezérleó kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897 (Pázmány Péter Összes Munkái, 3), 298. A *Tíz bizonyosságban* hivatkozott Balduinus-mű: *Hyperaspistes Lutheri adversus maledicam orationem Nicolai Serarii Esauiticae factionis monachi nuper editam*, Lipsiae, 1603.

tett meg iratot, hogy miért nem felelnek a *Kalauz*ra.¹³ A vitázásnak e sajátos módszerével szemben volt egy másik álláspont: mégpedig annak fenntartása, hogy a nagy opusra mégiscsak átfogó választ kellene adni. Erre utal az az – egyébként eredménytelen – elgondolás, hogy a *Kalauz* könyveit osszák szét megyénként, s ilyen módon készüljenek el a válaszok részenként, az ország különböző helyeiről. A *Kalauz* 1623. és 1637. évi kiadásában a XIII. könyv bevezetőjében Pázmány megemlíti, hogy

A' Magyar-országban lévő Tanítók, a' Kalauzt feleletre el-osztották; és a' Szentek segétségéről-való feleletet Ungvár-megyére rendelték. Ebben az Írásban, paraszt szitkoknál, hiúságos nyelveskedéseknél, tudatlan habozásoknál egyéb semmi nincsen: úgy, hogy olvasást sem érdemel, nem hogy feleletet.¹⁴

Ez az említett „ungvári” vitairat fenn is maradt.¹⁵ Láthatólag nagyobb eredményt ért el a másik kezdeményezés, ami igaz, csak tizenhárom évvel később ért be, amikor megjelent Balduinus latin válasza a *Kalauz*ra. A kezdeményezés Thurzó György nádor nevéhez kapcsolódik, aki a méltó válasz megírása ügyében közbenjárt a szász fejedelmi udvarnál, illetve a wittenbergi egyetem teológiai karánál.¹⁶ A külföldi válasz elkészítéséhez azonban szükség volt a *Kalauz* egészének, vagy legalább fontosabb részeinek latinra fordítására. Válaszadóként először a szintén wittenbergi Balthasar Meisner neve merült fel, aki 1616. október 17-i levelében az ellenirat elkészítéséhez feltételként fogalmazta meg, hogy „Pázmány munkája lényeges részének legalább latin fordítását neki megküldik”.¹⁷ Ezek szerint a *Kalauz* megjelenését követő harmadik évben még semmilyen rész nem készült el a *Kalauz* latin

¹³ Milotai Nyilas István ma már példányból nem ismert művéről: HELTAI *i. m.*, 118; HELTAI János, *Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról = Gesta Typographorum*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Borda Antikvárium, 1993, 62–70. Miskolczi Csulyak István egy 1629-ben Szepesi Laczkó Máténak írt levele szerint a prédikátorokat még mindig a *Kalauz* cáfolata, annak módszertana foglalkoztatja, talán egy átfogó magyar nyelvű felelet érdekében. *Régi magyar levelestár*, I, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981, 595–596. (A latin levél Heltai János fordítása.)

¹⁴ PÁZMÁNY, *Igassagra vezérő kalauz* (1623), *i. m.*, 954.

¹⁵ KECSKEMÉTI C. János, *Pázmány Peter Kalauzjának tízen harmadik könyvére való felelet*, Bártfa, 1622. Az RMNy szerint a feladatok szétosztása után csak ez az egy rövidebb vitairat jelent meg, kilenc évvel a *Kalauz* első kiadása után, RMNy (1983), *i. m.*, 1257.

¹⁶ A fordítás létrejöttének körülményeiről: GYURÁS, *i. m.*

¹⁷ Idézi GYURÁS, *i. m.*, 1987, 391; IPOLYI Arnold, *Veresmarty Mibály élete és munkái*, Bp., 1875, 476 alapján.

fordításából. Thurzó György néhány hónappal később meghalt,¹⁸ s kezdeményezését fia, Thurzó Imre és felesége, Czobor Erzsébet vette át.¹⁹ A fordítók személye nem ismert, csak feltételezhető, hogy a csepregi iskola prédikátorairól (Zvonarics, Nagy Benedek, Klaszekovics István, esetleg mások) lehet szó. Czobor Erzsébet 1620. február 4-én kelt levele Klaszekovics Istvánnak arról tudósít, hogy a fordításból már csak „hátramaradott rész” van, s a nádor özvegye 40 forintot küld a prédikátornak.²⁰ A fordítás támogatásának teljes összege nem ismert, de bizonyára jelentős összeget kaptak a fordítók és a válasz elkészítője is a wittenbergi egyetem közvetítésével.

Az sem bizonyos, hogy a *Kalauz* teljes szövegét ültették át latinra, vagy csupán kivonatolták. Balduinus részletes válaszát tekintve azonban inkább az első megoldás, a teljes fordítás elkészítése feltételezhető, leszámítva az appendixek fordítását. A fordítók által elkészített kéziratra talán wittenbergi levéltári-kézirattári kutatásokkal, illetve Balduinus írói hagyatékának vizsgálatával rá lehetne bukkanni. Balduinus *Phosphorus*-ának és Pázmány válaszána vizsgálatával azt mutatja tehát, hogy teljes fordítás készült a *Kalauz* 1613-as kiadásáról. Minthogy Balduinus nem tért ki a *Kalauz*-ban elhelyezett appendixekre, feltételezhető, hogy ezek fordítása nem, csak a *Kalauz* tizenégy könyvének tolmácsolása készült el. Magát a fordítást Nádasdy Pál peregrinusai vitték el Wittenbergbe 1620 júniusában, amint erről Thurzó Imre levele tudósít.²¹ A cáfoló irat elkészítésének ügyében a wittenbergi egyetem teológiai fakultása döntött. Miután Meisner egészségügyi okokra hivatkozva elhárította a megbízatást (1626. december 29-én halt meg), a teológiai fakultás dékánja, a kontroverz kérdésekkel foglalkozó tanszék oktatója, a nagy tekintélyű general-superintendens, Fridericus Balduinus vállalta magára a feladatot.²² Ezt bizonyítja a bicsei Thurzó-udvar lutheránus prédikátorának, Hodik Jánosnak a levele, melyet Balduinushoz, egykori wittenbergi tanárához írt 1622. szeptember 9-én.²³ Ebből kiderül, hogy a wittenbergi professzor már megkezdte a Pázmány művével való

¹⁸ 1616. december 24-én: *Magyarország történelmi kronológiája*, II, 1526–1848, főszerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1982, 444. Gyurás István 1617-re tette Thurzó György halálozási idejét: GYURÁS, *i. m.*, 392.

¹⁹ Thurzó Imre 1622-ben, Czobor Erzsébet 1626-ban halt meg.

²⁰ HARGITTAY, *i. m.*, I, 525–527.

²¹ GYURÁS, *i. m.*, 392–393. Gyurás Fraknói Vilmos korábbi elgondolását helyesbíti, mely szerint maga Thurzó Imre vitte volna el a fordítást még 1617-ben.

²² GYURÁS, *i. m.*, 394. Erre utal Balduinus ajánlásában is.

²³ A levél kiadása: *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, közléteszi SZELESTEI N. László, Bp., Universitas, 1998, 144–145; értelmezése: BARTA, *i. m.*, 269–271.

foglalkozást, és szó esik benne Czobor Erzsébet anyagi támogatásáról is.²⁴ Balduinus mintegy öt esztendeig dolgozott a *Kalauz* cáfolatán.²⁵ Czobor Erzsébethez szóló epistola dedicatoriájában meg is nevezte a munkáját nehezítő körülményeket. Balduinus munkáját több körülmény is hátráltatta: a harmincéves háború miatti veszélyeztetettség, az 1625-ben kitört pestisjárvány, a wittenbergi oktatók fizetésének rendszertelen folyósítása, ami miatt 1623-ban Balduinus el is akarta hagyni Wittenberget, végül a tanári kar és a szász választófejedelem, I. Johann Georg közötti ellentétek. Mindeközben Balduinus igen kiterjedt tudományos életművet hagyott maga után, több mint kilencven publikációja jelent meg. (Főleg az egyetemi disputációk miatt ez a szám ennek többszörösére is fölmegy.) A válaszirat készítésének éveiben a wittenbergi oktatók és hallgatók körében is szakmai téma volt a *Kalauz* cáfolatának ügye. A IV. könyv cáfolata ünnepélyes disputa tárgya volt Wittenbergben.²⁶ A *Phosphorus* tehát 1626-ben megjelent, amire Pázmány magyar nyelvű válasza a következő évben látott napvilágot. Ezt már bizonyára nem vehette kézbe Balduinus, mivel 1627. május 1-jén meghalt.

Azt kell mondjuk, a wittenbergi professzor formailag méltó választ adott a *Kalauz*ra. A kihívást komolyan véve, jól szerkesztett kiadványt készített. A Czobor Erzsébethez szóló dedikáció után további praelimináriák következnek, majd szerkezetileg teljesen a *Kalauz* tizennégy könyvének fejezeteit veszi sorra. Ezt a hivatkozott bibliai locusokról való jegyzék követi, majd – ilyen nem szerepelt a *Kalauz*ban – tárgymutató és errata-jegyzék zárja a művet.²⁷ A lutheránus professzor

²⁴ 1621-ben jelent meg Balduinus *Brevis institutio* című műve, melynek a *Kalauz*zal való tematikai összefüggéseit valószínűsíti BARTA, *i. m.*, 271–273. Az első kiadást 1622-ben és 23-ban követte a második és harmadik kiadás. GYURÁS, *i. m.*, 396–397.

²⁵ GYURÁS, *i. m.*, 395.

²⁶ *Uo.*, 395–396.

²⁷ A *Phosphorus* részletes felépítése: a címlap után Czobor Erzsébetnek szóló dedikáció (fejléc szerint „Epistola dedicatoria”). Utána: „Praefatio” (fejléc szerint), majd: „Praefatio ad lectorem”, ami „De Praefatione Pazmanni” szól, címe szerint. Ezt követi egy részletes tartalomjegyzék. A *Kalauz* tizennégy könyve szerinti lapszámok: I. 1–4; II. 4–62; III. 64–492; IV. 493–585; V. 585–586; VI. 587–669; VII. 670–736; VIII. 737–812; IX. 813–897; X. 898–971; XI. 972–1075; XII. 1076–1148; XIII. 1149–1194; XIV. 1195–1241. A könyv végén szentírási helyek lapszám szerinti előfordulási mutatója található a könyvek sorrendjében. („Index primus”), majd „Index secundus verborum et rerum”, végül egy lapos errata jegyzék a sajtóhibákról, ez a könyv utolsó lapja. A *Phosphorus*nak két példányáról tudok idehaza, mindkettő az esztergomi Simor Könyvtár tulajdona. A berlini Staatsbibliothek példánya a neten is olvasható. (Bogár Juditnak köszönöm a források felkutatásában nyújtott segítségét.) A *Phosphorus* digitális elérhetősége: http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=605487839&PHYSID=PHYS_0001 (Letöltés: 2016. november 20.) A Simor Könyvtárban található példányok jelzetei: 2-10-5/2092, 2-24-2/4490.

igyekezett részletes választ adni a *Kalauzra*, csupán annak a kálvinizmusról szóló V. könyvét hanyagolta el, melyet mindössze másfél oldalon tárgyalt. Pázmánynak erről az volt a véleménye, hogy „*Balduinus* sem menti a *Calvinistákat*”, s maga is csak mindössze fél oldalt szánt a viszontválaszra.²⁸ (A *Kalauz* első kiadásában az V. könyv 65 oldal volt.) Feltűnő, hogy a *Phosphorus*nak egyetlen könyve, a III. könyv az egész műnek több mint egyharmadát foglalja el, azonban ebben a terjedelmi bőségben a *Kalauz*t követi, amelynek leghosszabb könyve a *Tíz bizonyítást* is magába foglaló III. könyv. Rövid Balduinusnál a teremtésről szóló első könyvre írt válasz, mindössze három oldal, mivel itt lényegében nem volt vitatni valója. A Balduinussal való vita tárgyyszerűbb, mint a Pázmányhoz kapcsolódó hazai vitairatok legnagyobb része. Pázmány persze nem kímélte híres vitapartnerét, de az ironikus vagy éppen gyalázkodó kijelentések jóval kisebb számban fordulnak elő a *Setét hajnalszillagban*, mint más vitáiban. Ahogy Pázmány írja: „Istállóba való síros hazugság; hogy *A' Pápistaság egygez a' Pogány és Török vallással*”;²⁹ „*a' Balduinus* feleleti hamisságból, káromkodásból, hiúságból tóldozott rongy, melyben sem okosság, sem igazság, sem szemérmesség nem található.”;³⁰ „Nem tudom, haragtúl-e, vagy sertül, de bizonyos hogy részeg volt *Balduinus* mikor ezt írta”,³¹ „Mennél tovább mégyen *Balduinus* a' feleletben, annál töb, és nagyobb balgatagságokat beszél.”;³² „Szokott fegyverét kapja, és rút hazugságokban mocskolódik.”;³³ „Káromkodik itt sokképpen *Balduinus*”,³⁴ „kitetczik belőlök a' *Balduinus* cigánysága”;³⁵ „Éktelen szókkal pirongattya az én tudatlanságomat”,³⁶ „künyü a' farkast körmérül megismérni”,³⁷ „Nem szükség *Balduinusnak* sok gaz beszédit rázogatnom”;³⁸ „megmutattya *Balduinus*, hogy *Ő Asinus ad hram*, annyit tud a' *Theologiához*, mint a' számár a' hegedűhöz.”³⁹

Néhány helyen azonban Balduinusnál megjelennek a *Kalauz*t értékelő szavak is. Az első könyvben a teremtésről és annak eredményeiről van szó Pázmánynál,

²⁸ BALDUINUS, *i. m.*, 585–586; PÁZMÁNY (1627), *i. m.*, 213–214. Az idézet helye: PPÖM V, *i. m.*, 628.

²⁹ PPÖM V, *i. m.*, 494.

³⁰ *Uo.*, 502.

³¹ *Uo.*, 547.

³² *Uo.*, 570.

³³ *Uo.*, 601.

³⁴ *Uo.*, 637.

³⁵ *Uo.*, 637.

³⁶ *Uo.*, 704.

³⁷ *Uo.*, 493.

³⁸ *Uo.*, 789.

³⁹ *Uo.*, 745.

amiről „Azt írja Balduinus; hogy, *Első könyve a' Kalauzának, igen tiszta; és valamit tanít, abban öle semmit nem elleneznek.*”⁴⁰ Máshol, a fejedelmeknek való engedelmességről való rész elején megjegyzi Pázmány, hogy „Itt *Balduinus* merő Pápista módon szól”.⁴¹ Ismét máshol, ahol a *Biblia* tekintélyéről esik szó, megjegyzi Pázmány: „Ha ezekben maradna *Balduinus*, nem kellene vetekednünk.”⁴² Ez még távol áll valamiféle ökumenizmustól, ám a magyarországi protestáns hitvitázóknál ilyen hanggal nem találkozunk.

Pázmány válaszában nem érződik a sietség, vagy valamiféle kapkodás, az, hogy írását mindössze néhány hónap alatt hozta létre. Szerkezetileg pontosan követi a *Phosphorus*-ét, azaz könyvenként haladva válaszol. Megmarad a tizennégy résznél, válaszában nem kap helyet a *Kalauz* időközben elkészített és annak bővített második kiadásában, 1623-ban megjelent XV. könyve. Pázmány válaszában már felhasználta saját átdolgozott változatát, sőt a harmadik, 1637-es kiadásra is utalt általánosságban. Maga Pázmány segít annak meghatározásában, hogy a *Kalauz*-kiadások eltérő szövegei milyen szerepet kaptak a vitában.

Akarnám – írja –, ha a' *Kalauz*nak Második nyomtatását tekintette volna *Balduinus*: mert abban, nem csak sok dolgokat bővebben és világosban erősítettem; de, a' hol eszembe vehettem, hogy a' gonosság, vagy tudatlanság megütközhetnék igaz mondásomban, nyilvánban igyekeztem magyarázni értelmemet. Azért, ebben az Írásban-is, mikor a' *Kalauzra* mutatok, ezt a' Második nyomtatást említem.⁴³

Pázmány munkamódszere a fentiek alapján nyilvánvaló: mivel Balduinus a *Kalauz* első kiadásra válaszolt, Pázmány cáfolata is ennek struktúrája szerint halad, de már figyelembe veszi az 1623-as kiadásban tett bővítéseit, s locusjelöléseiben ezt a kiadást követi.⁴⁴ Ugyanakkor előfordul, hogy az 1627-es nyomtatványban az 1613-as kiadásra is utal, ekkor azonban odaírja ennek tényét.⁴⁵ Pázmány sajnálkozása érthető is, hogy Balduinus nem az 1623-as kiadást vette (vehette) figyelembe, hiszen a

⁴⁰ *Uo.*, 489.

⁴¹ *Uo.*, 641.

⁴² *Uo.*, 657.

⁴³ *Uo.*, 486.

⁴⁴ Például az 1627-es kiadás 59. lapján a két szín alatti úrvacsora-vétel kérdésében a *Kalauz* 1623. évi kiadásának 865. lapjára utal, s az utalt szövegrész ott megtalálható. Hasonlóképpen a margón „Kalauz, fo. 204” hivatkozásnál a Luther ördögi fogantatásáról szóló rész pontosan ezen a lapszámon megtalálható az 1623-as kiadásban.

⁴⁵ Pl. „Kalauz Edit. Prim. Fol.”: PPÖM V, *i. m.*, 486. Rögtön utána az 1623-as kiadásra való utalás: „Edit. Secunda”. PÁZMÁNY, (1627), *i. m.*, 13.

második kiadás nemcsak kiegészítéseket, hanem helyesbítéseket is tartalmaz az első kiadáshoz képest.⁴⁶

A magyar nyelvűséget következetesen végigviszi: lépten nyomon idézi Balduinust, a tőle származó idézeteket szinte kivétel nélkül magyarra fordítja, kurzív betűkkel emeli ki, s előfordulásukat a *Phosphorus* oldalszámával jelzi a margón.

A hivatkozásokat tekintve a legtöbbjük Balduinus művére és a *Kalauz* 1623-as kiadására vonatkoznak. Az ókeresztény írók csak néhány helyen szerepelnek, annál inkább a 16–17. századi kontroverz művek szerzői: Adam Contzen, Gregorius de Valentia, Bellarmino, de a legtöbbször Jacob Gretser.⁴⁷ A trentói határozatokra való hivatkozásokat is többször megtaláljuk. Pázmány saját korábbi műveire (a *Kalauz*on kívül) a nyomtatványban nem hivatkozik, ami azt mutatja, hogy a számos vitatémára vonatkozóan a legjobban sikerült művének a *Kalauz*t tartja, pedig olyan, a *Setét hajnalsillag*ban is előforduló vitakérdéseket korábban más műveiben is kifejtett, mint az egyháztant a *Diatribában* valamint *Az Szentírásról és az Anyaszent-egyházról* című művében, vagy a szentek tiszteletének kérdését a *Keresztyéni felelelben*. A saját művek közül csak egyet említ meg, azt viszont háromszor, és mindig a kéziratos bejegyzésekben, ez pedig a Sallai István néven kiadott *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vitairat, melyet „Contra Farkas” néven emleget.⁴⁸

Balduinus tehát minden bizonnyal nem érthette meg Pázmány válaszát, Pázmány viszont annak megjelenése után is tovább dolgozott a *Setét hajnalsillagon*. Ennek bizonyítéka a Budapesti Egyetemi Könyvtárban fennmaradt munkapéldány.⁴⁹

A *Setét hajnalsillag* Pázmány bejegyzéseit tartalmazó munkapéldányában a címlaptól az errata-jegyzékig minden oldalon található kéziratos bejegyzések, javítások, kiegészítések, számuk összességében több ezerre tehető. A *Setét hajnalsillag* munkapéldányának címlapján levő possessorbejegyzés szerint 1709-ben a pozsonyi jezsuita kollégium tulajdona volt.⁵⁰ Ugyanez a bejegyzés, azonos kézzel írva megta-

⁴⁶ Például egy helyen elismeri Pázmány, hogy „a’ magam pennájának futamattyából” hibásan „Judít helyébe *Susannát* nyomtattak. De a’ Más nyomtatásban ezt megjobbították, minek-előtte Balduinus errül íntett volna”, máshol pedig József helyett Gedeon áll az 1613-as kiadásban. PPÖM V, i. m., 487–488.

⁴⁷ A Whitaker ellen írt, Bellarminót védő *Controversiarum Roberti Bellarmini [...] amplissima defensio* című, 1607–1609-ben megjelent műről van szó.

⁴⁸ A „Contra Farkas” hivatkozások: PPÖM V, i. m., 759, 793, 808. Ezek a hivatkozások mind a kézzel utólag betoldott részekben vannak, sőt van egy olyan kéziratos utalás is a Sallai neve alatt megjelent műre, amely hiányzik az életműkiadásból; PÁZMÁNY, (1627), i. m., 448.

⁴⁹ Jelzete: RMK I. 95/1.

⁵⁰ A címlapot ld. e dolgozat végén.

lálható a *Tíz bizonyosság* munkapéldányának címlapján is. Mindez arra utal, hogy e kötetek ugyan bekerültek az érsek végrendelete szerinti pozsonyi jezsuita kollégiumi könyvtárba, de nem együtt azzal a könyvállománnyal, amely Pázmány magánkönyvtárából való volt, s amelynek possessorbejegyzései Pázmány halálának napját (1637. március 19.) is tartalmazzák.⁵¹ Még az erratát követő lapon is van bejegyzés, ami arról tudósít, hogy a munka 700 példányban jelent meg, egy árkus papír ára 5 tallér volt, és az összesen 62 árkus ára 310 tallérba került. A *Régi magyarországi nyomtatványok* nyilvántartása szerint ma 30 könyvtárban összesen 43 példány található meg a műből.⁵² A nyomtatott szövegbe tett javításokon és marginális bejegyzéseken kívül mintegy húsz helyen a könyvbe ragasztott papírlapokon találhatók bejegyzések, amelyek csaknem mindegyike Pázmány kézírását tartalmazza. A technikát illetően Pázmány e harmadik munkapéldányában tehát nem úgy járt el mint a *Felelelben* és a *Tíz bizonyosságban*, hogy bekötött pótlapokra írta kiegészítéseit, hanem a megfelelő szöveghelyekhez ragasztotta. A három munkapéldány közül a legaprólékosabban a *Setét bajnalsillag* van átjavítva. Ilyen következetes betűjavítások, melyek a munkapéldányban megfigyelhetők, nincsenek sem a *Felelelben*, sem a *Tíz bizonyosságban*. Az életműsorozatban a *Setét bajnalsillag* kiadója, Kiss János alaposan végignézte a Pázmány által javított munkapéldányt, s szöveggözlésében számos helyen érvényesítette is az ultima manus elvét. Véleménye szerint Pázmány egy második kiadás számára javította át a példányt a címodaltól kezdve a mű végéig. Ezeket a javításokat a mű második, másfél évszázaddal később, 1774-ben Egerben megjelent második kiadása nem tartalmazza.⁵³ Kiss János azonban nem tért ki arra, hogy több kéz írását tartalmazzák a bejegyzések, mindent Pázmány kiegészítésének és javításának tartott. Kiadásában (amely nem kritikai kiadás) figyelembe vette a

⁵¹ KNAPP Éva, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a Budapesti Egyetemi Könyvtárban = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 283–303.

⁵² RMNy (1983), i. m., 1376.

⁵³ A mű utóéletével kapcsolatban megemlítendő, hogy 1775 után a mű szlovák fordítása is elkészült: DANCZI Villebald, *Pázmány Péter hatása a szlovák irodalomra*, Pannonhalmi Szemle, 1941, 281. A *Kalauz* első szlovák („közszlovák”) fordítására 1634-ben került sor, az ismeretlen fordító az 1623. évi második kiadást tolmácsolta. Pontosan száz esztendővel később, 1734-ben elkészült egy némileg átdolgozott változata, ez a kézirat ma a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található. 1791–92-ben pedig Antonín Bencič készített újabb fordítást a *Kalauz* első, 1613. évi kiadásából. Hogy a Pázmány korában készült fordítás animálásában milyen szerep jutott az érseknek, kérdéses. Käfer István úgy fogalmaz, hogy Pázmány „lefordíttatta” *Kalauz*ját, bár erre csak következtetni lehet. KÄFER István, *Az isteni igazságra vezető Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 179–180; KÄFER István, *Adalékok a barokk magyar–szlovák vonatkozásaihoz* = K. I., *A miénk és az övék*, Bp., Magvető, 1991, 11–20.

bejegyzéseket,⁵⁴ de nem következetesen. A „jelentős változtatásokat” szögletes zárójelben közölte, lapalji jegyzetbe téve az eredetileg kinyomtatott szöveget. Van tehát sok olyan kéziratosszövegrész, amit közöl, de külön jelzés nélkül, és van olyan is, amit egyáltalán nem közöl.⁵⁵ Természetesen nehéz elkülöníteni a „jelentős változtatásokat” a nem jelentősektől. Kiadása így – minden jó szándéka ellenére – textológiai szempontból erős revízióra szorul.

Büky Béla 1962-ben helyesírási szempontból vizsgálta Pázmány munkapéldányait (részletesebben a *Tíz bizonyosság* és a *Setét hajnalszillag*ét), s arra a megállapításra jutott, hogy a *Setét hajnalszillag* munkapéldánya két kéz javításait tartalmazza: Pázmányéit és egy későbbi kézét, amely esetenként Pázmányéit is javította.⁵⁶ Pázmány helyesírásának alakulása szempontjából arra a következtetésre jutott, hogy a *Setét hajnalszillag* javításai „1629 utániak, viszont 1631-nél sokkal későbbiek nemigen lehetnek”, és a műnek egy újabb kiadása érdekében készültek el.⁵⁷ A javítások időpontjának meghatározásában is Pázmány kézírásos bejegyzései nyújtanak segítséget. Egyik kiegészítése szerint, amely mindjárt a mű elején, a 11. lapon található, a javítások – legalább részben – 1629 utániak: „Irtam ezt a könyvet 1627. esztendőben. Cardinállá lettem 1629-ben.”⁵⁸ Mivel Pázmány kéziratosszövegeiben a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című művére való hivatkozások is megtalálhatók („Contra Farkas” említéssel), arra gondolhatunk, hogy a *Setét hajnalszillag* nyomtatott

⁵⁴ Ahogy írja: „a szöveget azokkal a módosításokkal és betoldásokkal, valamint kihagyásokkal közlöm, a melyeket Pázmány tett, de vonal alatt megjegyzem a jelentős változtatásokat és a csatolt toldalékokat s az első kiadás kihagyott és változtatott helyeit ugyanott közlöm”; PPÖM V, i. m., 474.

⁵⁵ Például Kiss János minden külön jelzés nélkül közli a munkapéldány egy lapalji bejegyzését: „Bizonyos, hogy a mely Eb csonton rágódik, húst nem kaphat. Azért *Balduinus* sem kapdosna efféle aprólékon, ha nagyobb fogatkozást találna írásomban.” PPÖM V, i. m., 487; PÁZMÁNY (1627), i. m., 14. Egyáltalán nem közli például a kinyomtatott „Epilogus” megváltoztatott címét. Az 1627-es és 1900. évi kiadás szerint: „Ez Írásocskának bé-fejezése”. Ehhez a kéziratosszöveg: „Es az uj tanitok Harom csalard mestersege” PÁZMÁNY, (1627), i. m., 480.

⁵⁶ „Ha valaki az eredeti példányt nézi meg, könnyen meg tudja különböztetni Pázmány világosbarna tintáját és markáns tollvonásait, a másik kéz sötétebb árnyalatú tintájától és vékonyabb vonalvezetésétől.” Szerinte a szövegkiadó Kiss János tévedett, amikor mindkét kéz javításait Pázmánynak tulajdonítva az idegen kéz javításait is felvette kiadásába. BÜKY Béla, *Hogyan korrigált Pázmány Péter?*, Magyar Nyelv, 1962, 353. A *Setét hajnalszillag* munkapéldányáról néhány sorban Clauser Mihály is megemlékezett: CLAUSER Mihály, *Pázmány Péter írói alkotóműhelyéből*, Regnum, 1936, 148.

⁵⁷ BÜKY, i. m., 355–356.

⁵⁸ PÁZMÁNY (1627), i. m., 11; PPÖM V, i. m., 485. Pázmány saját magát is javítja több helyen, pl. a most idézett bejegyzés a margón más formában szerepel áthúzva. Itt jól látszik, hogy a világos barna színű bejegyzés Pázmánytól való.

szövegébe a kézírásos javítások, kiegészítések 1630 után és talán még 1634 után is kerültek, sőt lehetséges, hogy az 1634-es dátum még későbbre tehető. Pázmány egyik kéziratos bejegyzése a *Kalauz* harmadik változatára is utal: nézzék meg a *Kalauz* második kiadását, „Most a harmadikat.” – áll a margón a kinyomtatott NB. mellett a saját kezű bejegyzés, ami arra utal, hogy a *Kalauz* utolsó változatának készítése közben került a bejegyzés a munkapéldányba. A *Kalauz* harmadik kiadásán „1632–1634 között dolgozott Pázmány”, ahogy a *Régi magyarországi nyomtatványokban* olvassuk,⁵⁹ hiszen az opusnak a pozsonyi nyomdában való kinyomtatásához két-három évre szükség volt, miként a hasonlóan terjedelmes prédikációs kötetet is három esztendeig nyomtatták, 1634-től 1636-ig.⁶⁰ A harmadik *Kalauz*-kiadás megjelenését nem is érte meg Pázmány, ez látszik az egyszerű kivitelezésű címlapon.⁶¹ Nem látom nyomát annak, hogy a munkapéldány szövegszerű módosításai bekerültek volna a *Kalauz* harmadik kiadásába.

Trócsányi Zoltán 1959-ben csak a címlap kézírásos javításait vette vizsgálat alá, s azt állapította meg, hogy ezek a javítások nem Pázmánytól származnak, pl. a ’cs’ betű átjavítása ’ch’-vá miatt, ami nem Pázmányra vall.⁶² Azt sem tartotta valószínűnek, hogy 1626–27-ben igen rövid idő alatt maga Pázmány írta volna meg egyedül a választ, talán valamelyik segítőtje. Az igen rövid idők alatt készített Pázmányművek nyomán arra is utal Trócsányi, hogy Pázmány korábban álneven megjelent művei valójában az álnevek viselőitől, Pázmány munkatársaitól eredhetnek.⁶³

Ugyan az életműsorozatban a szöveget közlő Kiss János minden bejegyzést Pázmánynak tulajdonított, a helyesírási elemzéseket figyelembe véve igazat adhatunk Trócsányinak és Büky Bélának, hogy a kötet két kéz írását tartalmazza. Egy vékonyabb tollú fekete írás a címlap felső részét és a kötet további részét helyen-

⁵⁹ RMNy (1983), i. m., 1485. (*Jó nemes Váradnak*)

⁶⁰ *Régi magyarországi nyomtatványok III, 1636–1655*, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit, KÄFER István közreműködésével, szerk. HELTAI JÁNOS, Bp., 2000, 1659.

⁶¹ A *Kalauz*-címlapokról: GALAVICS Géza, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, Ars Hungarica, 1973, 114; további szakirodalommal: SZILÁGYI András, *Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 395–407.

⁶² TRÓCSÁNYI, i. m. Ezt megerősíti Kovács Gergely elemzése: KOVÁCS Gergely, *Szövegalkotási tendenciák Pázmány Péter vitairataiban: A kompiláció és a behesírási kérdései = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, PPKE, BTK, Piliscsaba, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 1), 7–24. Jól látható, hogy a munkapéldány első néhány lapján még találunk cs-ről ch-ra való javításokat, később már nem. (Ezeket a másikat, „fekete kéz” javításainak tulajdonítom, mely hamar felhagyott ezzel a változtatással.) A *Felelet* nyomtatott részében még sok a chi = cs, de a kézzel írt betoldásokban a cs = cs.

⁶³ TRÓCSÁNYI, i. m., 78.

ként javította, Pázmány pedig – bizonyára korábban – a kötet egészét szélesebb vonalvezetésű barna tintával. Ezzel a kézírással a kötet előzéklapján fel van sorolva az alkalmazott abc. Helyenként saját magát is javította.⁶⁴ Az nem látszik, hogy Pázmány javításain kívül a másik kéz tartalmilag belenyúlt volna a szövegbe, miközben az élőfej szövegeit a fekete tintájú kéz javította.

Áttekintve a munkapéldány javításait, egyértelmű, hogy ezek a *Setét hajnalcsillag* egy új kiadása számára készültek. A Pázmánynak tulajdonítható első kéz javításait helyenként a másik kéz javította később. Ennek a később javító kéznek a munkája lehet a címlap tetején álló szöveg: „Secundi Tomi titulus. POLEMICA. Hit dolgairól- való Harczolások: Mellyeket a’ szükség: és alkalmatosság be-hozása-szerént, írt Cardinal Pazmán Péter Esztergomi Érsek. Nyomtatták Posonban”, ami egy Pázmány kiadássorozat második kötetére vonatkozhatott, amely a polémikus írásokat tartalmazta volna.⁶⁵

⁶⁴ Egy lapon a kétféle írás például: PÁZMÁNY (1627), *i. m.*, 279, 287, 315, 325, 337. A Pázmány-bejegyzések is javítva Pázmány által például: PÁZMÁNY (1627), *i. m.*, 8, 9, 11, 62, 194, 292, 364, 399, 401.

⁶⁵ ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter: 1570–1637* = PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, I, 98. szerint ez egy öt kötetre tervezett sorozat második kötete lehetett. Lehetséges, hogy közvetlen munkatársai próbálták megvalósítani az érsek szándékát, amint erre van is egy általánosságban mozgó utalás Dobronoki György naplójában, *Uo.*

GARADNAI ERIKA

A Pázmány-recepció hitvita állomása

Pázmány „szerepe” a felső-magyarországi polémia szövegeiben

A magyarországi irodalomtörténeti kutatás az utóbbi években alaposan feltérképezte Pázmány Péter szövegeinek 17–18. századi befogadás-történetét. Mindezek alapján egyre teljesebb képet kaphatunk arról, hogyan éltek tovább Pázmány szövegei későbbi prédikációirodalmunkban, milyen kompilációs technikákat alkalmaztak a katolikus szerzők egy-egy Pázmány szöveg felhasználása során.¹ A következőkben a Pázmány-recepció szempontjából egy eddig kevésbé vizsgált forrásanyagot szeretnék röviden bemutatni. Vizsgálati anyagom a *felső-magyarországi hitvita*, melynek fontosságára már Csorba Dávid is felhívta a figyelmet az 1670-es évek körül született és az említett polémiaival részben összefüggésbe is hozható ún. „Kálvinista Kalauzok” ismertetése során.² Joggal tehetjük fel a kérdést, vajon mi motiválta, mi vezette arra a protestáns prédikátorokat, majd harminc évvel Pázmány halála után, hogy még mindig a *Kalauz*ra feleljenek? Úgy vélem a válasz kapcsolatban lehet e dolgozatban vizsgált forrásanyaggal is.

A *felső-magyarországi hitvita* 17. századi magyarországi irodalmunk egyik elhíresült teológiai csatája volt. A polémia 1663 és 1672 között zajlott Sárospatakon és Kasán, résztvevői a térség katolikus és protestáns felekezeteinek vezető személyiségei voltak.³ Kirobbanásának közvetlen oka az volt, hogy az elsősorban protestánsok

¹ MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 261–276; UÓ, „Non omnis moriar...”: *A Pázmány-kultusz sajátos formája: a kompiláció = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., PPKÉ BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 125–138; UÓ, *Pázmány hatása a 17–18. századi prédikációirodalomra = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., PPKÉ, 2010, 189–194; UÓ, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010 (A források tükrében); HARGITTAY Emil, *Pázmány prédikációk felhasználása Lochner János 18. század végi kéziratgyűjteményében*, Studia Litteraria, 2013, 246–256.

² CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAI Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 103–111.

³ HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 251–299; ZOVÁNYI Jenő, *Sámbár Máttyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, Theológiai Szemle, 1925, 264–271; UÓ, *Szóbeli hitvi-*

lakta városokban megjelentek a jezsuita missziósok, s a katolikus hitre visszatért özvegy fejedelemasszony, Báthory Zsófia és fia, az 1661-ben katolizált I. Rákóczi Ferenc támogatásával megkezdtek térítő munkájukat.⁴ A jezsuiták egyik vezéralakja Sámbar Máttyás volt, aki vitára hívó iratával, a *Három üdvösséges kérdés* című traktátussal több válasziratot is provokált.⁵ Így keveredett nyomtatásban is megjelenő iratváltásokba Czeglédi István kassai lelkésszel, Pósházi János sárospataki professzorral és Matkó István felsőbányai prédikátorral. A *felső-magyarországi hitvitát* a korszak legtöbb iratból álló polémiájaként tartja számon a szakirodalom, és mai ismereteink szerint nyomtatásban megjelent, ám elveszett művekkel együtt mintegy tizenhét-tizennyolc szöveg alkotta. Mint ismert, a Wesselényi-összeesküvés lelepleződése után 1671-ben a Habsburg császári katonaság bevonult a felső-magyarországi térség városaiba, a vita végső lezárulásának tehát elsősorban politikai okai voltak. Az ekkoriban kezdődő protestánsüldözés miatt a reformátusoknak ugyanis el kellett menekülniük Sárospatakról és Kassáról, így helyzetük már nem tette lehetővé a polémia folytatását.⁶

A fennmaradt vitairatok kapcsán fő kérdéseink a következőek lehetnek: hogyan kötődött a jezsuita térítés vezetőjének, Sámbar Máttyásnak a vitát elindító traktátusa Pázmány Péter munkáihoz? Illetve, hogyan reflektáltak erre a szövegkapcsolatra a polémia protestáns szereplői? Mindezek megválaszolásához első lépésben röviden be kell mutatnom a polémiát elindító *Három üdvösséges kérdés* című iratot, melynek teológiai okfejtése és szerkezete alapvetően határozta meg a vita későbbi menetét, s a válaszadók munkáinak érvrendszerét is.

A *Három üdvösséges kérdés* a címben megfogalmazottak szerint három nagy szerkezeti egységre tagolható. Az első kérdés (*A lutheránosok és calvinisták igaz hitben vadnake?*) négy paragrafusból áll. Az 1.§-ban a búzáról és a konkolyról szóló bibliai példázat (Mt 13,25) olvasható. Sámbar értelmezése szerint az első magvetésnek az apostoli időkben kialakult katolikus tanítás tekinthető, és minden időben utána

ták Sárospatakon és Kassán, Theológiai Szemle, 1933/34, 139–148. Újabb könyvészeti leírása az RMNy IV. kötetének vonatkozó tételeiben.

⁴ PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon = Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8), 186–199.

⁵ SÁMBÁR Máttyás, *Három üdvösséges kérdés. Első: A lutheránosok és calvinisták igaz hitben vadnake? Második: Csak az egy pápista hit igaz? Harmadik: A pápisták ellenkézneké a' Sz. Irással, avagy inkább a' lutherok és calvinisták?*, Nagyszombat, 1661 (RMNy 2997). A kötetet a főszövegben *Három üdvösséges kérdés* címmel jelzem.

⁶ S. VARGA Katalin, *Vitetnek ítélőszékere...: Az 1674-es gályarubper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002.

következő magvetés konkoly, azaz eretnokség. A példázattal a szerző a katolikus egyház régiségét bizonyítja. A 2.§ érvelése szerint, mivel a kálvinisták és lutheránusok nem tartják be Isten parancsait, így nincs igazságuk és hitük. A 3.§ témája ismét az egyházak történetisége, időbeli régisége. A 4.§ a látható és láthatatlan egyház kérdéskörét tárgyalja.

Ez vezet át a könyv második üdvösséges kérdéshez: *Csak az egy pápista hité igaz?* Ebben a részben először két paragrafus, majd hat alpont található. A két paragrafus tekinthető az egész vitairat leglényegesebb szövegrészének. Az 1.§-ban Sámbar kifejti, hogy az egyház igaz voltának sajátos ismertető *jele* van. A 2.§ szerint az említett *jel* a *Szentírásból*, *Izajás könyvéből* való. Itt olvasható a vitairat központi allegóriája, mely szerint a katolikus egyház az *Úr házának hegye*, amely mindenekfelett áll, és örökkévaló. A második kérdés további hat alpontja azt bizonyítja, hogy csak a katolikus egyház tekinthető az *Úr háza hegyének*.

A könyv harmadik kérdése (*A pápisták ellenkézneké a Sz. Írással, avagy inkább a lutherok és kálvinistáké?*) a *Szentírás* értelmezését tárgyalja. Itt azt fejtegeti a szerző, hogy a pápisták semmiben sem különböznek a *Szentírástól*, szemben az eretnekekkel és a protestánsokkal. Az írásmagyarázat tehát a katolikus egyház feladata.

Az 1663-ban induló jezsuita térítés vezetőjéről, Sámbar Mátyásról talán joggal feltételezhetjük, hogy tudatosan kapcsolódott a jezsuita rendtörténeti hagyományban minden bizonnyal elevenen élő, és természetesen Pázmány nevéhez kapcsolódó, a század elején elindult felső-magyarországi jezsuita misszióhoz. Mint arra Bitskey István rámutatott: Pázmány közel másfél éves kassai tartózkodásának nagy jelentősége van mind az életpálya, mind a magyarországi egyház- és irodalomtörténet szempontjából. Gyakorlatilag az 1601 februárja és 1602 májusa közötti időszak tekinthető a térségben megindult rekatolizációs folyamat kezdetének,⁷ mely nagyobb szünetekkel ugyan, de végül is éppen az 1660-as években teljesedett ki. Pázmány kassai tevékenységének egyik lényeges eleme, hogy két teológiai művét is itt fejezte be. Egyrészt ekkor írta meg a William Whitaker cambridgei professzor Bellarminót támadó vitairatára (*Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum*) felelő, *Diatriba theologica* című művét, mely az egyház fogalmának értelmezését tárgyalta.⁸

⁷ BITSKEY István, *Pázmány Péter felső-magyarországi missziója = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 2001, 71–80.

⁸ PÁZMÁNY Péter, *Diatriba theologica: De visibili Christi in terris Ecclesia adversus posthumum Guilielmi Witakeri librum contra Illustrissimum Cardinalem Bellarminum*, Graecii, 1605; Facsimile kiadása: *Krisztus látható Egyházáról: Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája*, bev., kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg, 1975.

Másrészt itt fejezte be az ezzel tematikai rokonságot mutató *Tíz bizonysgot* is.⁹ Mint látható, Pázmány már írói munkájának kezdetén felismerte, hogy az igaz egyház kérdése milyen fontossággal bír. Később magyarul, teljes részletességgel a *Kalauz* lapjain – a *Szentírás*sal kapcsolatosan a III. és VII. könyvben, az Anyaszentegyházzal kapcsolatban VIII. és IX. könyvben – fejtette ki a látható egyházzal és az igemagyarázatról szóló katolikus tanokat.¹⁰ Majd 1626-ban *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról Két rövid könyvecskék* című művet szentelte e témáknak.¹¹ Ennek előszavában már egyértelművé tette, hogy két alapvető teológia téma: az exegézis és az ekkleziológia kérdése tekinthető döntőnek a felekezeti vitákban. A magyarországi konfesszionális vitatérben tehát Pázmány művei tették egyértelművé, hogy mi a katolikus egyház tanítása az igaz egyházzal és a *Szentírás* értelmezéséről.¹²

Sámbár – az 1661-ben Nagyszombatban kiadott és a felső-magyarországi térítés hátterében álló Nádasdy Ferenc országbírónak dedikált iratával – a *Három üdvösséges kérdés*szel lépett be az akkor még protestánsok által uralt felekezeti térbe.¹³ Mint a fentebbi tartalmi ismertetőből is látható, könyvének három kérdése szorosan kapcsolódott a korábban Pázmány által meghatározott fő teológiai témákhoz. Művének első két kérdése az ekkleziológia, a harmadik kérdése az exegézis ügyéről szolt. E megkerülhetetlen teológiai pontok tárgyalása létfontosságú lehetett, hiszen olyan „missziós területen” kellett a katolikus tanokat hirdetni, ahol már évtizedek óta az evangélikus és református hiten lévők voltak többségben. A felső-magyarországi

⁹ A szöveg kritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysga és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2).

¹⁰ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérő kalauz*, kiad. KŐSZE GHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).

¹¹ PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. Irasról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék [...]*, Bécs, 1626 (RMNy 1351).

¹² BITSKEY István, *Ekkleziológia és retorika Pázmány Péter műveiben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 294–310., HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról* = „Tenger az igaz hitről...”, i. m., 79–84; HELTAY János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSzK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 120.

¹³ GARADNAI Erika, *Szövegtekintély és főúri reprezentáció a Három üdvösséges kérdésben* = *Doktoranduszok Fóruma Bölcsészettudományi Kar szekeciókiadványa 2010. november 10.*, szerk. CSÓTAINÉ DR. BÁRCZY Klára, FEKETÉNÉ PÁL Enikő, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2011, 22–28; UÓ, *A hitvita mint a főúri reprezentáció eszköze a 17. században: A Nádasdyak felekezetiáltásának tükrében* = *Hatalmi diskurzusok: A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*, szerk. BÍRÓ Csilla, VISY Beatrix, Bp., OSzK–Gondolat, 2016 (Bibliotheca Scientiae & Artis, 8), 72–82.

régió multikonfeszziális és multikulturális területén¹⁴ csak e kérdéseknek lehetett az egyházak szempontjából létjogosultsága. Döntő fontosságú volt tehát, hogy a jezsuita irat az egyház fogalmának értelmezésével, régiségének bizonyításával, illetve az exegézisre való jogának felvázolásával igyekezett a könyv szavai szerint a „régí ösvényekre” terelni az elkóborolt híveket. A tematikai kapcsolat tehát egyértelmű Sámbar könyve és Pázmány korábbi egyháztani művei, főleg a *Két rövid könyvecske* között. Az egyháztani érvelésben felfedezhető kapcsolat a könyv szerkezeti felépítésében is nyomon követhető. Az ekkleziológiai tanokat ugyanis Pázmány a *Kalauz* VIII. könyvében és a *Két rövid könyvecske*kben is hat-hat fő pontban foglalta össze.¹⁵ A kardinális szövegei persze Sámbar százlapos iratához képest sokkal bővebb, teológiai, retorikailag és stílusban is kidolgozottabbak voltak. Pontjai kitértek az egyház látható voltának értelmezésétől a felismerhetőség összes (egy, szent, katolikus, apostoli) *jel*ének részletes tárgyalásáig. Az egyháztan kapcsán a hat részből álló szerkezeti felosztás Sámbar művének második kérdésében is megjelenik. Ugyanakkor szembeötlő különbségeket is megfigyelhetünk, főleg akkor, ha a mélyebb tartalmi elemeket vizsgáljuk. Pázmány érvelésében központi szerepet kapott annak bizonyítása, hogy a katolikus egyház látható (*ecclesia visibilis*), időben és térben is jól felismerhető közösségként, az apostoli hagyományt egyedülként közvetítő s azt birtokló szervezetként működik a világban.¹⁶ A különböző metaforák (Igazság Oszlopa, Krisztus Teste, Jegyese) az egyház világban való megnyilvánulási, cselekvési módjait ábrázolták, s a katolikus teológiai érvelés központi képei a négy *jel*ben teljesedtek ki. A csak a katolikus egyház által birtokolt jegyek: *egy, szent, katolikus, apostoli*, annyira meghatározták az ekkleziológiai tanításokat, hogy Pázmány szövegeiben többször is kifejti ezeknek a *jel*eknek a magyarázatát. A *Kalauz*ban a VIII. könyv hatodik részében tárgyalja részletesen a témát. A *Két rövid könyvecske*kben már rövidebben ír, de hasonló teológiai, retorikai igényességgel.

Pázmányhoz képest Sámbar könyvének egyháztannal foglalkozó második kérdése a 24. laptól az 52. lapig terjed, s a könyvecske nyolcadrét formája, tipográfiai elrendezése, szedése is jóval rövidebb szöveget tesz lehetővé. A terjedelmi különbségek mellett azonban van egy szembeötlő tartalmi eltérés is, amellyel Sámbar szinte „elszakad” az egyébként hagyományos, Pázmány munkáiban is

¹⁴ BITSKEY István, *Kultúrák metszéspontján: Felső-Magyarország a 17. században* = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kosuth, 2006 (Csokonai Universitas Könyvtár, 37), 123–140.

¹⁵ BITSKEY, *Ekkleziológia...*, i. m., 308–309.

¹⁶ SZABÓ Ferenc S. J., *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya–L'Harmattan, 2012, 313.

kifejtett egyháztani érveléstől. Sámbar könyvében az ekkleziológiai érvelés egyetlen fő attribútuma, az egyház *közönséges* azaz *katolikus* volta jelenik meg. Így a nyomtatvány második kérdésében alapvetően ezt a *jelet* (*catholica* = *közönséges*) ismerteti, majd ehhez kapcsolódva további hat alpontban tárgyalja az egyháztani viták fő témáit: az egyház láthatóságát, időbeli régiségét, helybeli kiterjedését, tanításának egységét, a pápaság szükségességét, valamint a minden nemzetre kiterjedő térítést. Az érvelés központi képe a katolikus egyházat szimbolizáló, *Izajás próféta könyvéből* citált, allegorikusan értelmezett *Úr házának Hegye* kép.

Sámbar tehát nagyon is kötődik Pázmány szövegeihez, ám azt is felismeri, hogy a térség rekatolizációja szempontjából olyan irattal érdemes a térítést elkezdni, mely tematikailag a legfontosabb felekezeti kérdéseket tárgyalja. Ugyanakkor alaposan lerövidíti, leegyszerűsíti egyháztani okfejtését és a katolikus egyháznak az *Úr Házának hegyeként* való ábrázolásával bizonyítja annak egységes tanítását, apostoli folytonosságát és szentségét is. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy éppen az egyház hegyként való ábrázolása lett egyik fő célpontja vitaellenfeleinek. Ezt a képet cáfolja Matkó István már könyvének címében a *Fövenyen épített ház romlása* iratban, és a későbbi *Bányász csákány* néven elhíresült művében is, melyben a felsőbányai hívek alaposan megcsákányozzák és lerombolják a katolikus egyház hegyét.¹⁷ Sámbar egyháztani okfejtése, s annak szimbóluma nagy vitát gerjesztett – így teológiai műve és munkássága a jezsuita misszió szempontjából sikeresnek volt mondható – hiszen ellenfelei felismerték annak teológiai jelentőségét.

A *Három üdvösséges kérdésnek* és Pázmány *Két rövid könyvecskéék* iratának kapcsolata Sámbar vitaellenfelei számára is egyértelmű volt. Pósa-házi János sárospataki tanár már első válasziratában, a *Summás válaszféltet*ben utalt az 1620-as években Pázmány és Pécsvaradi Péter között zajló polémiára,¹⁸ illetve Sámbar és Pázmány műveinek kapcsolatára. Mint írta:

¹⁷ MATKÓ István, *Fövenyen épített ház romlása, avagy Három kérdések körül gögösön futkározó Sambar Matyas jesuita ina szakadása. Melyben világosan meg-bizonyítatik a' Szent Irásból, I. Hogy a' pápista vallás nem igaz vallás. II. Hogy csak az egy apostoli vallás igaz, melyet a' cáhvinisták általában vallanak. III. Hogy a' pápisták ellenkeznek a' Sz. Irással és a' régi igaz romai vallással, nem a' cáhvinisták, Kézdi Vásárhegyi Matko Istvan, felsőbányai ecclesiának együgyü tanitoja által, Szeben, 1666 (RMNy 3323); Uő, X, *ut tök könyvnek el-tépése, avagy Banyasz csakany, melyhely amaz fövenyen épített s-már leromlott házát, elébbi fövenyre sikeretlen sarral raggatni akaró és 1000. mocskokkeal eszelősen színlö s-mázló Sambar Mattyas nevü tudatla(n) sár gyúró meg-csákányoztatik Kézdi Vasarhelhyi Matko Istvan mostan zilahi ecclesiának együgyü lelki pásztora által, ki Sambartol bányásznak neveztetett,* Patak, 1668 (RMNy 3481).*

¹⁸ PECS-VARADI Peternek, *varadi lelki pasztornak feleleti Pazmany Peternek, esztergami erseneknek ket könyvetskeire, melyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt, es Bihar var-megyének dedicálnán MDCXXVI esztendőben kibocsatott,* Debrecen, 1629 (RMNy 1427).

valamelyeket a másodic kérdésnek hat részetskéjében szemetez a *kérdéskedő*, mind azoc tsac gazok, polyvác, szalmác könnyen kiis seperhetők, mind azokat, de régen mi elüttünc ki seprette a boldog emlékezetü *Pétz Váradí Péter*, amaz ő magyar írásában, mellyben *Pázmány Péternek* az Anyaszentegyházról irattatott, és Bihar Vármegyének dedícaltatott könyvét megrostálta, és a pad alá bujtatta.¹⁹

A sárospataki professzor számára tehát egyértelmű volt, hogy a *Három üdvösséges kérdés* második részében megjelenő egyháztani okfejtés alapját Pázmány vonatkozó műve adta. Egyébként sem volt ismeretlen Pósházi számára a katolikus ekkleziológiai tételekkel való szembeszállás. Pázmány *Két rövid könyvecskéék* című szövegének egyes részeit, az első kérdés VII. és VIII. pontját ugyanis 1661-ben *Két szárny*²⁰ címmel Bécsben újra kiadták. E részek a katolikus egyház tradícióinak fontosságát, a *Bibliában* nem olvasható, de a szóbeliségben tovább élő apostoli hagyományok ügyét tárgyalták. Valószínű, hogy a *Két szárnyra* írt protestáns válasznak, az *Egy Posonbol repült hubolo bagolynak megmellyesztése* című kiadványnak Janus Philaletus Hydropolitanus álnéven maga Pósházi volt a szerzője.²¹ Fentebb idézett *Symmás választétel* című művében saját szerzőségének megjelölése nélkül hivatkozott is e kis munkára, ismételten megjegyezve, hogy Sámbar *Három üdvösséges kérdésé* csak olyan pontokat tárgyal, amelyeket Pázmány műveiből vett át, s amelyeket a reformátusok már korábban többször cáfoltak. Mint írta:

De mivel ennek előtte három esztendővel többire azokat Janus Philaletus Hydropolitanus Barátunc, a Posoni Collegiumnac neve alatt ki-jött könyvecskére valo feleletiben meg rázogatta, s vallásunkal azokat semmi-képpen nem ellenkezni meg-mutatta, mi haszna ugyan azon dolgót ujjabb, s meg ujjab kaptára ütni? Hanemha a *kérdéskedőnek* szokását veszszük elő, a ki ebben az egész könyvetskéjében, nem egyebet cselekeszik, hanem Pázmány Péternek régen meg-büszhött *crambe*-jét teszi elő.²²

¹⁹ PÓSAHÁZI János, *Symmás választétel amaz tsalóka könyvecskére: kéinek tségére hogy már: Harom idvességes kérdés. Irattatott egy Xeno-cosmus szerzetén levő fráter által*, Kassa, 1666 (RMNy 3288), B5b.

²⁰ PÁZMÁNY Péter, *Két szárny, melyekkel felemelkedvén a keresztyn lélek az új tanitok törei előtt elszaladjhasson. Vétettek cardinál Pazmany Peter esztergami erseknek az Sz. Irásrul és az Anyaszentegyházrul irt első könyvetskéjéből. VII. és VIII. resze*, Bécsben, Bécs, 1661–1662 (RMNy 2961).

²¹ PÓSAHÁZI János, *Egy Posonbol repült hubolo bagolynak megmellyesztése*, Sárospatak, 1659 (RMNy 3064).

²² PÓSAHÁZI, *Symmás választétel ...*, i. m., B7a–B7b.

Póсахázi ezen megjegyzései jól érzékeltetik, hogy a sárospataki professzor hamar felismerte Sámbar iratának Pázmány munkáival való kapcsolatát. Mindemellett pedig arra is rámutatnak, hogy a térség református értelmisége Sámbart bizonyos értelemben nem tartotta megfelelő vitapartnernek. Az igazi tekintély – akinek műveire a missziós jezsuita is támaszkodott – még mindig Pázmány volt. A Sámbarnak szóló gúnyos megjegyzéseikkel maguk a protestánsok tették egyértelművé a felső-magyarországi jezsuita térítés kapcsán, hogy a vita diskurzusterét alapvetően Pázmány művei határozták meg. Éppen ez adhatott okot arra, hogy Sámbar másik nagy vitaellenfele, Czeglédi István kassai lelkész a sárospataki jezsuita misszió indulásának évében, 1663-ban a fejedelmi család konvertálására reflektálva nem Sámbar – egyébként általa jól ismert – iratára, hanem Pázmány *Bizonyos okok* című művére válaszolva írta meg *Barátságí dorgálás* című könyvét.²³ És talán ugyanezen oknál fogva született meg Póсахázi János tollából 1669-ben az *Igazság Istápjja* című irat,²⁴ mellyel a professzor Pázmány *Kalauzára* írt feleletet. Póсахázi Sámbarról alkotott véleményét tükrözi, hogy a vele folytatott vitája során 1669-ben kiadja a *Görzsös bot* című iratát,²⁵ melyben, mint a cím mutatja, bottal veri el az általa csak Bonasus ökörnekként titulált jezsuitát.²⁶ Ugyanabban az évben viszont megírja Pázmány *Kalauzára* szánt nagy teológiai munkáját is, a már említett *Igazság Istápjja* című könyvet. A címek is tükrözik Póсахázi „értékkitéletét”, hiszen míg Sámbart *Görzsös bottal* illeti, addig Pázmány könyve ellen maga is összegző teológiai munká-

²³ PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, mellyek erejétül viseltetven egy fő ember az új vallások töreiből kifejlesztet, es az romai ecclesianak kebelébe szállott, Pozsony, 1631* (RMNy 1511); Czeglédi István, *Barátságí dorgálás, Az az az igaz calvinista ... vallásbul ki csapont, s-hogy már á Sz. Péter hajójában mezítelen béugrot, egy pápistává lött embernek meg-szöllitása*, Kassa, 1663 (RMNy 3080). A kassai hitvita iratairól ld. HELTAI János, MARTIS Zsombor, *A kassai hitvita = Docendo Discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013, 15–29; MARTIS Zsombor, *Protestáns mitizáció Czeglédi István Barátságí dorgálás című művében = Koraiújkor-ÁSZ: Koraiújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, szerk. KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, MITROPULOS Anna Diána, Bp., ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2014 (Koraiújkor-ÁSZ tanulmánykötetek, 1), 89–105.

²⁴ PÓSAHÁZI János, *Igazság istápjja. Avagy olly Catechismusi Tanítás. Mellyben a' Keresztyén Reformáta Vallás böven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellé (jelesben a' mellyeket a' nagy Kalauzios könyv helyel-helyel elő-állatot) általmaztatik: Mellyet az együgyü Keresztyéneknek magok lelki támogatására írott, és mostan leg-először nyomtatásban ki-bocsátott Posaházi János*, Sárospatak, 1669 (RMNy 3591).

²⁵ PÓSAHÁZI János, *Görtsös bot amaz dézgeges fekete Bonasusnak a' há-tára, mellyel vtólbi szilajkodása tétül meg-egyengetetik*, Patak, 1669 (RMNy 3590).

²⁶ GARADNAI Erika, *Hitvita, avagy ki is a család lélek?: Gúnynev és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában*, Iskolakultúra, 2011, 34–41.

val válaszol – a cím szerint – felkínálva az igazság támaszát a református híveknek. Furcsa mód tehát éppen a protestánsoknak a vitában alkalmazott taktikája mutat rá arra, hogy milyen szövegtekintélye volt még az ellenkező felekezetenél is Pázmánynak.

Éppen ezért fontos, hogy maga Sámbar hogyan reagált az őt ért vádakra, melyek szerint iratában csak Pázmány tanítását visszhangozta volna. A polémia már előrehaladott szakaszában, 1667-ben jelentette meg *X ut Tök* című könyvét, melyben Pósházi János két korábbi munkájára és Matkó István könyvére írt összevont feleletet.²⁷ A protestáns szerzők által megfogalmazott vád igen csak sérthette Sámbar, aki noha hivatkozott Pázmányra mint szövegtekintélyre, ugyanakkor saját művét, a *Három üdvösséges kérdés*t nagyon is önálló munkának tartotta. Ennek jele volt egyrészt, hogy az *X ut Tök* irat elején szerzősége és polémiaindító tevékenysége büszke tudatában sorolta fel a műve ellen kelt protestáns válasziratokat. Másrészt pedig, hogy elhárította magáról a „Pázmány-követés” vádját. Mint fogalmazott:

Hogy im ezeket a Kalauz írásiban nem találta nyavalyás Posaházi, azt vélte, hogy semmit sem felelhetünk ezen csavargására: azért is olly bátran mondgya felölünk, hogy egy nyommá sem mehetünk ugy-mond, a Kalauz írási nélkül. *fol 197.* Ezer nyomni hazugságnál-is nagyob ám ez, Frater Posaházi: mert csak ez könyvecskében-is, majd vagyon ezer dolog, kit a Kalauzban soha sem olvastam. Mít pörlök hát ez hazugságokkal annyit? azt, hogy ítélet napján ne lehessen mentségték Lutterek és Cálvinisták, ha az hazugságnak hisztek, az Három Kérdés igazsága ellen.²⁸

Mint e fentebbi idézetekből kitűnik, a *felső-magyarországi hitvita* szövegeiben mind a jezsuita szerző, mind pedig a protestánsok reflektáltak Pázmány egyháztani tanításaira. Sámbar könyvének tematikai és szerkezeti kapcsolata jól mutatja, hogy természetesen ő maga is Pázmány munkái nyomán írta meg *Három üdvösséges kérdés* című traktátusát. Ugyanakkor az is szembeötlő, hogy bizonyos mértékig sértőnek találta ellenfelei vádját, miszerint minden tudományát a kardinális könyvéből vette volna. Egyfajta szerzői öntudat jelenik itt meg Sámbar könyvében, noha egyértelmű, hogy a korszak írói gyakorlatának és kompilációs hagyományának megfelelően egyháztani érvelésének fő forrásai Pázmány művei voltak. Ám az *Úr Házának*

²⁷ SÁMBÁR Máttyás, *A' három idvösséges kérdésre, a' Lutter és Calvinista tanítók mint felelnek? Ugy, a'mint Matkó István mondgya, fol. 128. X, ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása es Posaházi mocskainak megtapodása*, Kassa, 1667 (RMNy 3347).

²⁸ *Uo.*, 173–174.

Hegye egyháztani szimbólum használatával arra törekedett, hogy olyan szöveget hozzon létre, mely jól befogadható a missziós területek lakossága, többek között a bányavárosi polgárok számára is. Protestáns vitaellenfelei azonban a Pázmány iratokkal való szövegkapcsolatot nemcsak felismerték, hanem a jezsuita szerzetes ellen írt irataikban ki is gúnyolták azt. Ezzel egyrészt csökkentették Sámbar tekintélyét, másrészt saját magukat is pozicionálták a 17. századi magyarországi felekezeti vitatérben. Czeglédi és Pósházi Pázmány műveire írt feleleteikkel azt érzékeltették, hogy ismerik a jezsuita misszió szellemi, egyházi forrását. Méltó vitaellenfélnek így nem Sámbart, hanem Pázmányt tekintették.

A *felső-magyarországi hitvita* szövegei alapján tehát a Pázmány-recepció egy sajátos, sokoldalú, mind a katolikus, mind a református vitaszövegekben megjelenő hagyománya rajzolódik ki előttünk. Pázmány mint szerző, mint szövegtekintély, mint követendő és megcáfolandó alak vissza-visszatérő „szereplője” ezeknek az iratoknak. Egyháztani művei, melyeknek első darabjai éppen Kassán születtek a 17. század elején, közvetve ugyan, de a század második felében is kifejtették hatásukat a térség katolikus megújulásának folyamatában.

CSORBA DÁVID

*Egy Pázmány-Kalauz diihödt olvasóinak teológiai,
tropológiai és stílusparódiái*

Pázmány Péter életműve kihívás. Követendő minta egy katolikus írónak, papnak, tudósnak, és ellenpélda cáfolathoz, vitára egy protestáns szerzőnek. Az esztergomi érsek írásai terjedelmükben, tematikus sokszínűségükben és – mai szóval – jól szervezett marketingjük miatt is megkerülhetetlenek mind a kortárs írók, gondolkodók, mind a kora újkor mindenkori kutatói számára. A fenti cím ebből következőleg sem lehet teljes merítésű, pedig látszólag holisztikus recepciótörténeti távlatot sugall, aminek a teljesítése viszont sok egy monográfiához, különösen is egyetlen tanulmányhoz. Amit jelen írás felvállalhat, az csupán kitekintés, vázlatos „képfelmutogatás” a középkori vásári mutatványosok módján; vagy egyetlen mű, kötet teljes körű elemzése és a kis látószög nyílt megjelenítése. Ez utóbbit kívánom akként szemléltetni, hogy a Debreceni Református Kollégium egyik *Kalauz*-példányát vizsgálom, mely 17–18. századi olvasók visszajelzéseit tartalmazza, és két okból érdemi meg a külön figyelmet: egyrészt mivel a kötet egészét olvasták és jegyzetelték végig kora újkori olvasók, másrészt mivel ezen margináliákból több esetben kirajzolható a tollat forgató ember lelki arca, a betűformálás révén az ő kora, származása, világnézeti szemlélete.¹

Mint az köztudott, a hitvita-szakirodalomban Pázmány Pétert kitüntetett hely illeti meg. A 17. századi katolikus alkotók legsokrétűbb és legkönnyebb nyelvű, teológiai, retorikai és stilisztikai téren egyaránt kiemelkedő egyénisége volt. Élénk vitapartner, aki szívesen ütköztette véleményét a protestáns tudósokkal is, legyenek azok magyar evangélikusok (Magyar István, Zvonarics Imre)² és reformátusok (Pécsváradi Péter, Alvinczi Péter),³ vagy külföldi protestánsok (Baldouin, akinek a

¹ PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérlő Kalauz*, Posomban, [typ. Societatis Jesu], 1623 (RMNy 1293). A példány a DRK Nagykönyvtára (Debrecen) állományában található, jelzete H 765b.

² BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2015.

³ HELTAI János, *Nyomatott vallási vitairatok Magyarországon a XVII. század első felében (1601–1655)* = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, 2005, 163–198.

Setét hajnalszillag-ban magyarul válaszolt).⁴ Az érsek tekintélyét jelzi, hogy még életében mintaszövegként kezelték írásait s halálát követően is gyakran az ő érveit és az ő írásait ütköztették a hitben tusakodók.⁵ Amikor az 1647-es vallási törvény értelmében a felső-magyarországi városokra nézve a vallási béke teret nyert, azok ennek révén váltak a versengő felekezetek szín- majd harcterévé, s ebben a helyzetben éppen Pázmány érveit és szövegeit használták fel utódai (Bársony György, Kiss Imre, Sámbar Mátyás, Bernárd Pál).⁶ Erre a kihívásra készültek el egyrészt az adott szövegekre felelő válaszok, melyek ilyen módon közvetett *Kalauz*-értelmezések voltak, hiszen egy *Kalauz* után született műre válaszoltak, mely erőt hagyatkozott az érsek főművének érveire (Pósházi János, Szathmárnémethi Mihály, Komáromi Csipkés György részéről),⁷ másrészt olyan összegzések, melyek kálvinista *Kalauz*-okként, apologetikus célzatú, dogmatikai összegzéseként születtek meg, és közvetve kihagyhatatlanul válaszoltak a Pázmány felvetette kérdésekre is (Pósházi *Igazság istáppja*, Czeglédi István *Sion vára*, Tolnai F. István *Kalauz*, Komáromi Csipkés György *Igaz Hit*).⁸ A 18. század elején, amikor a vallásháborúk lezárultával a magyar törvények felemás alkalmazása más módon, de közvetve a katolikus fél térnyerését támogatták, ismét csak születtek katolikus *Kalauz*-imitációk (Kelemen Didák, Bernárd Pál contra Helmecci István).⁹

A Hargittay Emil által egykönyves íróként aposztrofált Pázmány Péter egész életében dolgozott legfőbb művén, részeket közölt belőle, a *Kalauz*-kiadásokat erősen átalakította. Érthető, ha a Pázmánnyal vitatkozó szövegek általános jellemzői közt elsőként kell említenem, hogy főként a *Kalauz* került a viták középpontjába. A vallási törvények rányomták bélyegüket a szövegek narratívájára s a szerzők

⁴ Ld. Hargittay Emilnek a kötetben megjelent tanulmányát.

⁵ *Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8).

⁶ GARADNAI Erika, *Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitába = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, 2012, 315–322.

⁷ ESZE Tamás, *Bársony György „Veritas”-a*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1971, 667–693.

⁸ RMNy 3591; RMK I, 1042; 1187; 1236. Ezekre a művekre használható pl. az ’ellen-Kalauz’ (OLÁH Róbert, *Kálvinista ellen-Kalauzok = A hónap könyve (DRK Nagykönyvtára honlap-rovat)*, 2015. szeptember, <http://silver.drk.hu/hu/honap-konyve?page=5>, letöltés: 2016. szeptember 30.); vagy még inkább a ’kálvinista Kalauz’ fogalom (CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 103–111; https://btk.ppke.hu/uploads/articles/115-865/file/103_112_Csorba.pdf letöltés: 2016. november 20.).

⁹ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010 (A források tükrében), 86–99.

szereputatának reprezentatív formáira, köszönhetően annak, hogy 1606-tól immáron elfogadottá vált a protestáns vallásgyakorlat, s idővel többszöri megerősítést nyert a 30 éves háború egyes magyarországi szakaszait lezáró békék (bécsi, linzi etc.) révén. Szükségszerűen a legvitatottabb kérdések ennek hatására a hangsúlyozottan magyar nyelvű katolikus contra protestáns hitvitákban szerveződtek, és pedig a következő témák köré: a) történelmi tudat (hit és kiválasztottság): melyik vallásnak/felekezetnek van történelmi múltja?, melyek az óság/újság jelei?, melyek a múlt bűnei, amelyek az igaz egyház képét deformálják?; b) hitéleti jelenségek (ecclesiológia): milyen esetek/jelek igazolják, hogy az igaz egyház sine macula et ruga?, melyek a történelmi vagy éppen a láthatatlan egyház történeti bizonyítékai?; mit bizonyítanak az elfajzott egyház/papok legendái (Fráterek és Anyácák az egyik; Luther- és Kálvin-mitológéma a másik oldalon); c) az érvelési rend (stílus): milyen érvrendszert működtet egy-egy vitázó?, bibliai előképekre vagy a tradícióra hivatkozik?, hogyan működteti a dialektikai/retorikai eszköztárat?

Ebből következően ezeknek a 17. századi hitvitáknak van személyes és van rejtőnevek mögé bújó álcázott, közvetett (akár más nevében írt) változata is. A hitviták megvalósulhattak kiadványok közti írásbeli szócsataként és/vagy nyilvános közösségi fórumon egyaránt; társulhatott ezekhez a szó fegyverén kívül számos egyéb mediációs eszköz (képek és magyarázataik, versek, drámai előadások és rituális szimbólumok). Minthogy a hitvita-kutatás az 1990-es évek óta számos konferenciát, kutatócsoportot és kiadványt teremtett, ezeket itt nem célozom összefoglalni, pedig mind recepciótörténeti, mind formállogikai/strukturális szinten mára bőséggel adódnak ebből tanulságok. A fentieket is csak amiatt szedtem csokorba, hogy az alant tárgyalandó kötet jellemző ismérvei felfedezhetőek legyenek ebben az áttekintésben, mely egy igen sűrűn megjegyzetelt *Kalauz*-kötet 17–18. századi olvasóit és azok nézőpontjait hivatott megjeleníteni. A margináliák ugyanis lefedik a katolikus vs. kálvinista hitviták legfőbb korszakait, teológiai nézőpontok és vitakérdések teljes arzenálját felvonultatva, színes stílusbeli, megszólalásbeli különbségekkel.

1. A kötet és bejegyzései

A vizsgált kötet címlapja hiányzik, kézzel pótolva van, újrarajzolva, több levél üresen maradt, a lapok széle végig megvágva,¹⁰ a kötése újabb, 18. századi, rendben

¹⁰ Az A2 és a Vuuu1 levél kiszakadt, és a szöveget nem pótolták rajta. A lapok szélén min. 1-2 karakter a jegyzetek egy részéből, főleg a régebbi 17. századiak közül több nem olvasható. Ezeket szögletes zárójelben kiegészítettem, ahol lehetett.

lévő bőrkötés. A numerikus Theca-jelzés a gerincen (1:16) és a belső táblán (Th[eol]. C. O[rdo]. 2. L[ibri]. 20.) egyértelművé teszik, hogy a kötet megegyezik a DRK 1738-as ún. Jánki Péter-féle katalógusának egyik tételével. Annak felirata beszédes: „Pázmánd Igasságrul elvezérlő Kalauz”.¹¹ A kötetet ugyan sokan forgatták, de eddig a legismertebb olvasója nem a könyvtáros diák, hanem Bitskey István volt, aki éles szemmel jelölte ki az értelmezés kontúrjait. Ez alapján tudható, hogy minimum 4 személy keze nyomát lehet felfedezni a kötetben, akik annak részben a 17., részben a 18. századbéli olvasói voltak. Bitskey megállapítása szerint jobbra argumentum nélküli, felekezeti elfogultságtól terhes megjegyzéseket hagytak hátra a kötet lapjain, melyeket ő igen tipikusnak tekintett.¹² Általában igazat kell adnom debreceni professzoromnak, s abban egyetértek velem, hogy több kéz és több stílus keveredik e kötet bejegyzéseiben, de megvizsgálva ezeket, sokkal izgalmasabb látetletet lehet adni egy mélyebb elemzést követően. És úgy tűnik, hogy ezek a bejegyzések egymással diskurzusba lépve több ízben együtt hoztak létre egy értelmezési erőteret. (Az idézetek mind a *Kalauz* fenti példányából származnak, előbb Pázmányét, aztán a replika szövegeit idézem lap- vagy fóliósámokkal.)

Ehhez elég idézni a kötet élén, az első lapján fennmaradt, „Istentől üdvözlet... *töllem tisztesség?*” kezdetű előljáró beszédhez felrótt korabeli tanulságot: „Ha tudnánk hogy még valaha Kálvinista olvasná, nem kívánnánk ebt neki”. A *Kalauz* III/II. fejezete (*Az új vallások elleni bizonyosságok*) esetében, annak 4. paragrafusához (*Az új vallások a Szentírásból semmit ellenük nem bizonyíthatnak* című része) olvashatóak a legélesebb hangú kritikák. Van, ahol semmi reflexió sincs, pedig kiválthatott volna vitát a kijelentés,¹³ máshol Pázmány szövege is annyira durva, hogy az átok 16–17. századi városi törvények szerinti szabályozását ismerve, Isten ellenes bűnként halállal is sújthatták volna érte egy rendes kálvinista városban, mint az itteni példa mutatja a *lélekprédáló pap* kifejezés esetén. A kálvinista olvasó dühe érthető, az ő válasza jogilag tiszta szöveg, csak éppen a stílusa annyira közönséges, hogy nem

¹¹ *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750*, szerk. MONOK István, s. a. r. OLÁH Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2), 154, Nr. 1956.

¹² BITSKEY István, „*Nem úgy bátya!*”: *Marginálisok Pázmány Kalauzában* = „*Nem súlyed az emberiség!*”: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA ITI, 2005, 1–6.

¹³ „Tévelygők könyvét, soha ki nem nyomtattuk. nem-is szűkölködik az Igazság, efféle cigány mesterségek-nélkül” (*Kalauz*, X3r).

nyomdaképes ez a változat sem.¹⁴ A politikai korrektség határai máshol voltak a kora újkorban, ez kétségtelen, és az is, hogy a magyar nyelvű hitvita irodalom iszonyatos magasságokat és mélységeket járt meg, nyelvi szinten feltétlenül.

A sokféle vitapozíció közül van olyan, amelyik semleges („Isteni tudomány vólt az, mellyért a’ Sz. Martyrok ennyit szenvedének” – „ne várd biz azt”), van replikázó („sokan lelkekre hazudnak” – „Te[-]is fokat az Könyvben”), személyeskedő („a jó prédikátor” – „hat te hasznoson perdicáltál... Lator a’ pennád”), névvel csúfoló („erőtlen bizonyságok” – „lib. fol. 160, 359. vífza hazudgya [P]eter Pater”), és durva is („a’ régi Igazságot, újonnan emberek fülébe rágyák” – „rágod a f[azart, szó[r] difzn[o]”).¹⁵ Ezekben a megszólalásokban több stíluszint figyelhető meg. A kortársi viták modorában jelen vannak a lexémák, szintaktikai szerkezetek, trópusok kifordításai (denotátum > konnotátumra értése, mint a homéroszi agón esetében), megfigyelhető a felső-magyarországi hitviták személyeskedő arcéle, szójátékai (metonímia: névvel, színekdoché: történeti esetek, jezsuiták, katolikus személyek esetén), és jellemző a stílusparódia, a beszéd, az Ige mágikus kifordításai (allegorikus szint).

Ha a bejegyzések főbb trópusait vesszük sorra, az első helyen áll az ige hirdetés. Találunk itt a beszédre, prédikációra vonatkozó megnyilatkozást („hat te hasznoson perdicáltál edgy Esztendőben”), az Igazság-hazugság ellenpár tétjét felvillantó szöveget („Hazudcz [t]e Pazman [k]érlek mar hadd el az sok hazugsagot”; „bizony csak Rheto[ric]a Festek”), a tudást, olvasást minősítő ítéletet (a bibliafordítás nem kell, „ha tud deákul, zsidóul, görögül, olvassa” – „Hát ha magyarul tud? bizony, mert csak egy [di]szno pasztoris ha tud[na] olvasni, meg esmérné az [Sz. Í]rásból vallastoknak [hi]tetlenségét”), a logikai rendet kiforgató megjegyzést („noha azért némely tanítása az Ecclesiának az Írásban nincsen, de a magyarázása csalatkozhatatlan” – „oda az Consequentiád Péter Bátyám”).¹⁶

A *Szentírás* idézése és alkalmazása alkotja a vitatott kérdések második csoportját, mely alapvető hermeneutikai problémákra, nézőpontbeli pozíciókra utal. „Ihon azért a’ Biblia, mutasd meg abban, hogy csak két Sacramentom vagyon”; „Czipás fzemmel olvasta bar az f[azent]. irast, és feletseghben be motsolta a[z]t, mert ha valomban olv[asta] volna...”, s ezzel a *Máté evangéliuma* adott szakaszához utalja a

¹⁴ „pasquillusokat merészen kárognek a’ beretvált nyaku tar-varjuk, a’ hitető és lélek-prédáló Predikátorok” (*Uo.*, 271) – „ezek a’ sima fasz[ú], gatyatlan nyirt nyaku Baratok, lóábrázatu Jesuiták, éppen magadra vakarsz motskos száju Deák”.

¹⁵ *Uo.*, 58, X5r, 149, 80, X2r. A szőrdiszno (vagy süldiszno formában) jelentése: vaddiszno.

¹⁶ *Uo.*, 149, 140, 322, 364, 112.

jószemű olvasót.¹⁷ Az infra/supralapsarius tannak a két felekezet közti vitatott tételeit jelzi az egyik megnyilvánulás (Isten öröktől fogva tudott mindent” – „nem mindent, sed sub conditione...”, s ettől fogva latinul, hosszan idézi a kérdéses tézist).¹⁸ A teológiai fogalompár azt a kérdést vizsgálja, hogy az Isten milyen szabadságot adott az embernek: hagyta-e, hogy vétkezzenek, vagy akár előidézte azt? Pázmány élcelődött ezzel, vitatechnikáját ismerve a protestáns téziseket egy enthümémával rontva azok hitelét: „Azt vítattya Luther, és Cálvinus, a’ mint oda aláb meg-hallyuk, hogy Isten taszittya, kiszeti, kételeníti embert a’ bűnökre; Isten oka mind azoknak, valakit az Eördög, és az Istentelenek cselekesznek. Kiből azt hozzák-ki, hogy az emberben nincs Szabad Akarat. Luther in Annot. Art. 36. ed. 1521.”¹⁹ A vitapozíció, amit felvett a katolikus fél, izgalmas: egyrészt egybemossa a két protestáns felekezet felfogását, másrészt a katolikus félhez viszonyítva máig fennáll ez a nézőpontbeli különbség. A dogmatikai alapállás tehát a 16. századra kikristályosodott, s az elmúlt 400 évben alig változott. A protestánsok mégha nem is vetik el az emberi szabad akaratot, és nem is supralapsariusok, mint arra Pázmány ügyes megfogalmazása utal, a katolikus teológia mindenképpen nagyobb szabadságot biztosít az emberi cselekedeteknek. A felekezeti anathéma kapcsán azonban már a hangnem is megváltozott. Az V/II. rész a kálvinista tudományt tette mérlegre, s nem is maradt el az olvasói visszhang: „Paßman, Karomlast [zollafz! Melto [a] halálra!”; „[B]izony ez Könyvedn[e]k titulussa: Igasságrúl elvezér-lő Kalauz”; „Mortuo leonj facile est barbam vellere. Élne csak Calvin[us] Doctor, bizony be falatta volna eddig a’ lapot veletek”.²⁰

A harmadik nagy témát a történelmi múlt adta. A jezsuiták tevékenysége leggyakrabban: a rend szimbólumát (IHS) négy változatban közölte az egyik bejegyző (pl. „Jesuitae hominum seductores”).²¹ Számptalan referencia utal adott történelmi helyzetre: a felekezeti villongások exemplumai szerepelnek a harmincéves háború első szakaszából és a 18. századi pataki, kolozsvári vagy debreceni városi időszakból. Más szövegek pedig az áttérésekről szólnak Hollandiától az amerikai, indiai földrész eseményeiig.²² A forrás végig kálvinista háttérű, például „az Anglusok sok pogány nemzetet térítette[k] Indiaba[n]. Nova Angliában”, utalás a Leusden által

¹⁷ *Uo.*, 98–99.

¹⁸ *Uo.*, 36.

¹⁹ *Uo.*, 244.

²⁰ *Uo.*, XX2v, 398. A latin szöveg korabeli szólás, jelentése: könnyű a holt oroszlánnak a szakállát húzgálni.

²¹ *Uo.*, 90.

²² *Uo.*, 143, 148.

megjelentetett Cotton Mather-féle beszámolóra, mely az indiai és távol-keleti protestáns misszió adatait szemléltette.²³

A negyedik téma a testhez való viszonyra vonatkozó közléseket öleli fel. A reneszánsz kor jellemző *captatio benevolentiae*-je elferdítve, alpárius köntösben fejezte ki a katolikus érvelés alogikus voltát: „a’ mit irok, újomból nem lzoftam” – „a’ hozod ugj[an] de [t]saks segbe huzatod a’ Calvinus mondásit, es írásit”.²⁴ E szó-lásferdítéshez hasonló technikával született meg Pázmány egyik önreflexív kijelentésére, mely Pál apostol kínjait idézte meg konnotatív, az ellentétes párton lévő olvasóban a testiség gúnyos paródiája: „Én-is mikor ezeket írtam, rettenetes kísértetekben voltam, és reszkettem belé” – „Voltál bizony, mert meg akartad az hugodat szeplösíteni. Hitetlen, más ganéjában turkáló”.²⁵ Ez a személyeskedő példálózás korábban is előkerült, amikor Pázmány Luther böjtjét karikírozta: „[E]z olyanok mint te volt[ál] Posonyban, ki écza[ka] Petóné Aßonyommal [...]daltál: Ihol ám lattanak, jo Petrel”.²⁶ A történettel a Pázmány-szakirodalom már foglalkozott. Pázmány 1616 körüli, érsekké választásához köthető időszakának egyik dezavualó forráscsoportját vizsgálta Tusor Péter, az ún. „szerelmes leveleket”, melyek jezsuita rendi ármánykodásnak köszönhetik létüket, és megalapozatlan vádaskodásnak bizonyultak.²⁷ A másik ilyen forrás egy az érseknek a Magyar Kamara elnökének, Pethe Lászlónak a feleségéhez, Kapy Annához írott személyes hangú levele mely igen érzelmes, vallási meggyőződéssel átfűtött pasztorációs levél, nyelvi jegyei a levelezők közti személyességet, vagy akár ennél többet is tanúsíthatnak.²⁸ A pozsonyi háttérhez jó tudni, hogy Pázmánynak a fenti levél keletkezése idején (1608–1614 közt) missziói megbízatása szolt erre a térségre, lehetett útja, módja a pozsonyi klarisszákkal szólni, ahová a vele meggyanúsított hölgyek köre (Bakith Margit, Pethe Anna etc.) is tartozott. A DRK *Kalauz*-példányában megidézett helyzet 1625 körüli említése talán a kapcsolat, de mindenképpen az ehhez fűződő pletyka továbbélését mutatja. Ezek szerint még egy adalékkal több, mely erre a korabeli félreérthető helyzetre utalt.

²³ Uo., 143; ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*, Magyar Könyvszemle, 1958, 22–41

²⁴ *Kalauz*, X2v.

²⁵ Uo., 249.

²⁶ Uo., 146.

²⁷ TUSOR Péter, *Egy „epizód” Magyarország és a római Szentszék kapcsolataiból: Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése (Mikropolitikai tanulmány)*, Bp., 2013, 45–53; http://real-d.mtak.hu/623/7/dc_636_12_doktori_mu.pdf. (Letöltés: 2016. november 20.)

²⁸ Uő, *Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1996, 318–344, Nr. 1., 323–324.

Pázmány amúgy sem tetszelgett túl jó fényben a bejegyzések írói szemében: a váradi hypocrita, a dühösködő pap, a pozsonyi kujon azok a szerepek, amelyeket kijelöltek számára könyvének kálvinista olvasói. Ha összesítjük az *epitheton ornans*okat, amelyeket megkapott a nagy tudású és energiájú esztergomi érsek, akkor ezek elég könnyen közös nevezőre hozhatóak. Számos költői jelző kapcsolódik az *Igazság* szóhoz annak ellenpárjaként (hazug, bolond, gonosz, pribék, lator, ördög), számos a társadalmi funkciójára (*elvezérlő*) és annak tévútjára (Páter, frater, bátya, Nám-zap,²⁹ jezsuita, perdicáló,³⁰ próféta, Mufti,³¹ Róka Doctor, disznópásztor,³² sáska),³³ és számos a lelki vezető (*Kalauz*) minőségére (eretnek/hypocrita, hitetlen, hitehagyott/apostata, Hymaeneus³⁴). Szimbolikusan tehát, de akár reflexíven is a Pázmány-kötet címbeli önértelmezését fordították vissza a nagy találékonysággal adott jelzők a katolikus szerző értelmezői, hermeneutikai, logikai, retorikai vagy éppen teológiai elemzéseinek megítélésekor. Gyakran nemcsak az alkalmazott technikát minősítették ezen módon, hanem élénk olvasói reflexiókkal, személyeskedő megjegyzésekkel magát Pázmányt, tudósi, tanári, rendi, egyházkormányzói és magánemberi méltóságában is megítélték, kínpadra vonták. Ne legyen nagyon részrehajló: Pázmány sem fukarkodott sem a jelzőkkel, sem a pletykákkal, legendákkal, sem pedig a félig idézett, kontextusukból kiragadott kifejezések, mondatok alapján protestáns szerzők és írásaik pellengérré állításával, s úgy tűnik, a másik fél sem fogta vissza magát a replikában. Engem ez amúgyis inkább a történelmi korszak nyelvi játékainak világa izgat, és nem az elfeledett, de felújítható felekezeti villongások sémái.

2. A kötet és olvasói

A fenti bejegyzések 1623–1777 kötött születhettek, s mind protestáns, sőt mind kálvinista írói/olvasói megnyilvánulások. Az is megállapítható azonban, hogy ezek a lapszéli megjegyzések, hol szurkálódások, hol tényleg mocskolódások, de nagyobb részt nem csak egy-egy helyzethez, kifejezéshez írott kijelentések, hanem az

²⁹ A névferdítés történetéhez ld. BITSKEY, „*Nem úgy bátya!...*”, *i. m.*, 5.

³⁰ A praedicáló előíró, először mondó, jósoló jelentés helyett előíró, elítélő jelentésű értelemmel.

³¹ A törökös jelzőt egymásra aggatták a korban Erdély török uralom alá kerülése miatt a politizálók.

³² Lelkipásztor a protestáns fél jelzője, a bárányokat terelő juhász ótestamentomi képének szerepében.

³³ A hemerobius a recésszárnyúak egyik családja, ragadozók még lárvá állapotban is. A jezsuiták korabeli egyik metaforája.

³⁴ Pál apostol epheszosi ellenfele, eretnek, ld. 1Tim 1, 20.

azonos írásbeli, paleográfiai stílusjegyeket mutató bejegyzések a saját narrációjukban nagyon is szisztematikusan felépített szövegek. Átgondolt tézisrendszerrel, mely nemcsak megfelelően felvértezett felekezeti dogmatikai-hitvallási ismereteket takar, hanem a *Kalauz*-kötet szövegének összefüggéseit, teljes koherenciájának mély ismeretét. Ezután érdemes rátekinteni az egyes bejegyzésekre, mert meglátásom szerint szépen kirajzolódik a pennaforogatók arculata, részint paleográfiai írásjegyeik, részint történeti reflexióik, részint pedig teológiai arcélük alapján.

a. Fakult, vékony, vörös kalamáris

Paleográfiaiban barnás (kifakult vörös) tinta, vékony penna, kisméretű betűk, 17. század eleji helyesírással. Valószínűleg ehhez a személyhez tartoznak a zöld tintás textusok a marginálián, és az aláhúzás és marginália együttes kezelése.³⁵ Formailag sok a hosszú, latin, teológiai bejegyzés, kereszthivatkozások Pázmány *Kalauz*-beli egyéb kijelentéseire,³⁶ de semleges stílusban („be nagy Sophia”).³⁷ Tartalmilag bibliai textusokat (Ó/Újszövetségből egyaránt, konkordancia módra), teológiai bizonyítékok, érvek és példák sorát alkalmazta, s Pázmány autotextusait. Ő a már idézett „Czipás szemmel olvasta bar az [z]ent]. irast” kezdetű bejegyzés tulajdonosa.³⁸ Történeti referenciaként itt kerül elő Veresmarti Mihály megtérése, mely 1611–1634 közti időszak írásait foglalja magába,³⁹ illetve Pázmány áttérése.⁴⁰ Ha az írótypust próbálom beazonosítani, akkor egy tudós kálvinista teológust látok az írásban, aki arisztotelianus logikával érvel, Pázmány kortársi viták tanítói alkatában.

b. Fakult, vastag, vörös kalamáris

Paleográfiaiban vizes vörös tinta, vastag pennával, széles vonású betűk, 17. századi eleji helyesírással. A megnyilatkozások formailag rövid replikák, az előzővel szemben – ahol zömmel latin idézetek és magyarázatok álltak erősségekként – itt magyarul. Ez az olvasó viszont kedvelte a szófacsarást s érzelmi-indulati feleleteket, személyeskedő replikákat vésett a papír szélére, gúnyos szójátékokkal kísérve. A

³⁵ *Kalauz*, 48, 121, 151.

³⁶ Ld. „lib. fol. 160, folio. 359. vizfa hazudgya [P]eter Pater” (*Uo.*, 80); „mást mon[d] Pázmányi, pag. 513., pag. 941. (*Uo.*, 258).

³⁷ *Uo.*, 123.

³⁸ *Uo.*, 98–99.

³⁹ „Egy hazugsággal megtéríthetnők-is az Igazságra” (*Uo.*, 257) – „Számatala[n] lelkeket meghaz [...] amit az Predicat[or] Weres[marti] M[ihály].”.

⁴⁰ „Itt én Istenre kénszerítem azokat, kik valaha Catholicusok voltak...” (*Uo.*, 147) – „Mijts teged ki [...] Orthodoxus [...] Waradon”.

familiáris stílusú megfogalmazásai (Péter Gazda, Peti etc.)⁴¹ mögött valószínűleg nemcsak szimpla szójáték, hanem sokkal inkább személyes kötődés sejthető: a Váradra vonatkozó elszólások erre utalnak.⁴² A korábban idézett szarrágó „szördisznó” kitalálója ez az alak, aki a Pázmány által idézett Luther és Kálvin személyéhez fűzött népi legendákhoz hasonló elemmel járult hozzá: „Te meg az Hugodat akartad meg parapuitani?”⁴³ Történeti referenciaként idézte meg a *Római Breviáriumot* (1630), s a záradékként írt értelmezői szerepű szinonímája („hittül szakatt. Eretnek”) jelzi az indulati vetületét a megnyilatkozásának.⁴⁴ Az írótipusra a partiumi kálvinista deák képe illik, indulatos, öntudatos, gyomorpolitikus.

c. Erős, vastag, fekete kalamáris

Paleográfiailag erős fekete tinta, vastag penna, de kisméretű betűk, kiegyensúlyozott formákkal, 17. század közepi íráskészlet és stílus jellemzőit mutatják. Formailag teljes mondatokban fogalmazott a bejegyző, magyar/latin vegyes kommentárokat írva dialogizált reflexiókkal. Az előljáró beszéd beköszöntője („ha tudnád, hogy még valaha Kálvinista olvasnád”) az övé, az Igasságról elvezérlő *Kalauz* kifejezés és a cím átírása (Kálvinista helyett Catholicusra) és társai. Ennek megfelelően sok képies elemet használ, állatmetaforákat, rajzokat.⁴⁵ A tartalomjegyzék végén álló ítélet („Ettül rofzfabbb irast még soha senki nem irt”)⁴⁶ vonatkozik egyrészt

⁴¹ „Hamis a Lelked Peti” (*Uo.*, 58); „Bizony jó Peti magad annyi Consequentiák vagy Kanjequentiákkal elfz vala, levél ebben a’ Könyvben még többel.” (*Uo.*, 99); „Fülig ültök az hamisságban Péter Gazdával[,] diszno martak.” (*Uo.*, 144); „Pázmány az ördögűző Fabián” (*Uo.*, 515).

⁴² „csaknem Disznóalomban predikálnak; mint az én szerelmes hazámban, a’ mennyei Kyrályné Aszonyinak Várasában, Váradon” (*Uo.*, 124) – „[...]adnak Iste[ne] [a]z Úr, de [...]te Királyné nem Mária, [nem há]zad pedig hiti-hagiot [...]ta vagy mert a’ [Wa]radj Sz. Ecclesiat [el]hadtad: A Pápához csimboráltál” (*Uo.*, 231); „mert ez eletb[en] nem akart I[ste]n [...] malaszt[ot] adni, hogy...” (lapszélen végig), „NB. Én Református vagyok, de [...] olly karomkodásokat [...], hogy tudgyon ember Sz. vallásunk ellen mondani ez Könyvben vagy gondolni; Pázmánnus potuit portas penetrare profundí.” (*Uo.*, 284); „Te vagy az Ujjító P. P.” (*Uo.*, 335).

⁴³ *Uo.*, X2r, 398.

⁴⁴ „a’ fa-képektől kérünk segítséget” (*Uo.*, X2r) – „Talám bizony nem olvastad a’ Romai breviariomot, hízfem ott vannak azok, de olvastad fzemtelen de nem akarod erteni hittül szakatt. Eretnek.”

⁴⁵ A szólás eredetű állati képek: „Róka Doctor... [fel-tart]hatod ám farkada[t]” (*Uo.*, 185); „Asinus es ad Rhombu[m]” (*Uo.*, 373). A mellette látható rajz lőport, puskát, lefedett szemű arcot ábrázol (*Uo.*, 172), amikor a görögök és a protestánsok hitének azonosításáról szól a főszöveg.

⁴⁶ *Uo.*, XX6v.

Pázmány saját megnyilatkozására,⁴⁷ másrészt megidézhethi a Szenci Molnár Albert-féle *Institutio*-fordítás (1624) előtt álló Thúri Farkas Pál-verset, és pedig annak a Szenci-féle magyarítását, mely éppen Kálvin nagy művét tekintette a valaha volt legjobb írásnak („Huic peperere libro, seculo nulla parem” / „Ennél jób könyvet még soha senki nem írt.”). Ha ez a megérzés helytálló, akkor a kálvinista és a katolikus nagy dogmatikai összegzés került ilyen módon szembe egymással egy kortárs olvasó szemében. Ehhez mértek a teológiai megjegyzései a bejegyzőnek, katalógusba szedve pontos idézettel, ha dogmatikai a kérdés,⁴⁸ de ha indulati, akkor is.⁴⁹ Tartalmilag általában bibliai konkordanciát jelent (pontos utalásokkal), és teológiai olvasmányokat.⁵⁰ Történelmi referenciaként itt is megjelentek az ismert pozsonyi történetek, a Pázmány-legenda több variációban, és egy későbbi szexuális vétség. A prédikátorok szexuális és gyilkossági bűnei kapcsán fogalmazott ekként Pázmány: „Én-is mikor ezeket írtam, rettenetes kísértetekben voltam, és reszkettem belé”. A válasz: „Voltál bizony, mert meg akartad az hugodat szeplösíteni. Hitetlen, más ganéjában turkáló”.⁵¹ Luther böjtjének az érsek általi csúfondáros előadását ez az exemplum követi: „[E]z olyanok mint te volt[ál] Posonyban, ki écza[ka] Petóné Abonyommal [...]daltál: Ihol ám lattanak, jo Petrel”.⁵² A másik pozsonyi történet a régi egyház Ágoston óta szűzi életéhez kapcsolódik: „[k]ivál[t]kép[p]en edgy Budaj Jesuita ellen, és más káczeros Nemet páter [el]len, ki az Jesustól vi[te]tve a’ Párta

⁴⁷ HARGITTAY Emil, „Nincs oly rossz könyv, melyben semmi jó nem található”: *A tolerancia és ökumenizmus gondolata Pázmány műveiben = A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 3), 67–73.

⁴⁸ Pl. Pázmány arról ír, hogy „csak egy hamisság-is található” (*Kalauz*, 322) a katolikus felfogásban, ehhez a hosszas marginális pontja olvashatóak: „Pápista vallásban hamisság vagon. ne[m] Is[ten]től valo. 1. ut damnatio Infartum?; 2. satisfactio operum. 3. Coena[m] administra[t]io sub una specie 4. Invocatio Sanctor[um]. 5. Jajunium montorum?. Isten gyüzné előbeszéljenj.”

⁴⁹ „Isten tisztességének káromlója, Isten tiszteletinek kissebitője, Tiszteletes személyeknek mordalója, az artatlan eletekek megh [...]solója, az egész keresztyennek el szenvedhetetlen gyalazója, az [...]lesnek tűrő veszedelmes bokrai között tévelygő régi penészes...” (*Uo.*, 384).

⁵⁰ A sákramentumokról hangzik el a mondat: „Ihon azért ... a’ Biblia, mutasd meg abban, hogy csak két Sacramentom vagon, házasság, keresztség) (*Uo.*, 98) – [Im] az I[ste]n fzetem adot, [n]ezd megh Gen 17. v. 7. 8. & 9. 10. Exod. 12. v. 27. s-fel talalod. [N]e talam abbu[ll] nem ertsed, m[e]rt az irigy[se]gn[ek] hályoga el-fogta [sz]emedet, ott...” (hosszan egyértelműsíti a kálvinista felfogás szerinti keresztség és úrvacsora szerepét). „És így nagy bölcsesgedhez bizvan, mint ollya[n] Carnalis Sapientiadhoz, becülettel ina szakadva.”

⁵¹ *Uo.*, 249.

⁵² *Uo.*, 146.

övet le találta [ve]nni az Aszony oldaláról [Po]sonyba An. 1639.”⁵³ Írótypusnak egy kálvinista tudóst képzelek el Pozsony környékéről, flegmatikus, oktató és pikírt stílusút,⁵⁴ de a 17. század közepi hitviták hangján.

d. Fakult, vékony, fekete kalamáris

Paleográfiailag barnás-feketés (kifakult fekete) tinta, vékony penna, normál méretű betűk, 17. század végi íráskészlet és stílus. Formailag teljes magyar mondatokkal kommunikált, dialogizált, kortörténeti érveket személyeskedő, indulatos hangnemben jelenített meg. Ő a felelős a „nem újamból szoptam”-toposz már említett elferdítéséért, dialogikus formái változatosak.⁵⁵ A kora keresztyén mártírok szenvedése pikírt megjegyzéseket kapott: nem a szenvedés, hanem annak katolikus teológiai, azaz protestáns szempontból nem biblikus megalapozása miatt.⁵⁶ Ugyanígy Johanna papissa szokásos kritikája elmaradhatatlan: „egyházi privilégium adatik Fejedelmeknek” kijelentés cáfolata a marginálián: „Johanna papissának is adódott még p[rívile]g[íum] olyan nagy hogy ki kellett teleni”,⁵⁷ mely nemcsak az idő kitöltését (a pápai tiara viselésének lejártát, a pozíció betöltését), de egyben és sokkal inkább a gyermek kihordását jeleníti meg s karikírozza. Az első századok keresztyénüldözései helyett a kortárs üldözések kerültek be a képbe: „mondhad Pater hogy [bi]zony dühösköttek [dű]hősködnek ma is mind világ végezetig, avagy tsak most [An]no 1649 et 3. eső[...knek az estendők[nek] [mi]nden forgásiban [i]s tselekeBtek”.⁵⁸

Tartalmilag bibliai és kálvinista olvasmányokat ajánlott a hozzátoldásaiban: a *Vulgata*hoz vagy a Károlyi-biblia igazságához Tremellius és Béza bibliakiadását idézte több lapon át töltve a lapszéleket.⁵⁹ A *Vulgata* hiteles értelmezéséhez Amama textusát hívta segítségül, a Szűz Mária közbenjárását érintve pedig a héber szöveget (Gen 1 ipsa/ipsium kifejezéshez jelzi, hogy a héber alapján nem az a betű

⁵³ *Uo.*, 182.

⁵⁴ Az IHS embléma háromféle feloldása (pl. „Jesuitae Hominum Seductores”) után áll a következő megjegyzés „hízzem banod hogy fel akasztottak az fzegre a kalbafzt”. (*Uo.*, X5v).

⁵⁵ „dífznosag ez Peter Deák” (*Uo.*, 120); „Lator a’ pennád” (*Uo.*, 149); „Eördöngösködöl jó bátyám” (*Uo.*, 152); „Erras batyos” (*Uo.*, 153).

⁵⁶ „Isteni tudomány vólt az, mellyért a’ Sz. Martyrok ennyit szenvedének” (*Uo.*, 58) – „ne várd biz azt”; Polycarpus megégetésekor „az Isten egy bóltot tsinála néki” (*Uo.*) – „ha tsak álmában nem esett a dolog”; akit elzaggattak, annak „Isten begyógyította azt” (*Uo.*) – „ez ad formam borbély mühej van mondva”; „noha azért némely tanítása az Ecclesiának az Írásban nincsen, de a magyarázása csalatkozhatatlan” (*Uo.*, 112) – „oda az Consequentiád Péter Bátyám”.

⁵⁷ *Uo.*, 126.

⁵⁸ *Uo.*, 70.

⁵⁹ *Uo.*, 348, 359–360.

áll ott).⁶⁰ (Hiszen az az érv, hogy a *Vulgata* tiszta és szent, bár fogyatkozásai vannak, nem csupán logikai hibát, hanem lelki eltévelyedést szimbolizált a bejegyző számára: „Haj lelki esméret! lelki esméret! mit tekorsz itt ki a’ Cardinálból? NB. vak[.] aki nem látta”).⁶¹ A katolikus bizonyságok ehhez mértén pedig csak „io szalma [bará]tom, io fige, io ieg”,⁶² azaz vanitas. Amikor pedig az érsek mellett érvelt, hogy nincs szükség a *Biblia* anyanyelvi fordítására, elég ha az olvassa, aki deákul/görögül/zsidóul tud, akkor a bejegyzés már a Pázmány korábbi metaforáját vette célba, a protestáns papok disznóságait, disznópásztorságát is beemelve a vitába: „Hát ha magyarul tud? bizony, mert csak egy [di]szno pasztoris ha tud[na] olvasni, meg esmérné az [Sz. Í]rásból vallastoknak [hi]tetlenségét”. Látványos, hogy ismét egy kálvinista olvasóval állunk szemben.⁶³

Ez az olvasó pedig már egyértelműen németalföldi iskolázottságú, Bellarminus-ellenes vitákon edződött, polemikus hajlamú pap. Kijelenti, hogy a katolikusok nem cáfolták Kálvint,⁶⁴ s amíg élt nem tudtak vele vitába szállni: „Élne csak Calvin[us] Doctor, bizony be falatta volna eddig a’ lapot veletek”.⁶⁵ Arius megtévesztő tanai ellen Amesius *Casus conscientiae*jét,⁶⁶ a Kálvin–Botsecus vita kapcsán Andreas Rivetus *Catholicus Orthodoxus* (1630) című ismert művét,⁶⁷ a vasárnap etimológiájához Amesius, Valaeus, Fucius, Gomarus műveit ajánlja olvasmányként.⁶⁸ A történeti tudatosságára jellemző, hogy szívesen értekezik az előreformátorokról (1170-től hozza az angol, cseh, német, francia példákat), a reformáció korabeli eseményeket (idézi ehhez Erasmust, a leideni protestánssá áttérőkről), az arminiánusok kiűzését Hollandiából s Flandriából, a harmincéves háborúról, a protestáns külmiszióról.⁶⁹ A bejegyző nemcsak vitatkozik, cáfol és argumentál, hanem gyakran az apológia eszközével hitvallást tesz („Ezt hiszszük mi Calvinisták...”),⁷⁰ s

⁶⁰ *Uo.*, 368–369.

⁶¹ *Uo.*, 362.

⁶² *Uo.*, 341.

⁶³ *Uo.*, 364.

⁶⁴ „az ő bizonyságokra megfelelnünk... könnyű, mint a’ pókhálót el-szaggatnunk” (*Uo.*, 138) – „ne[m] Refutáltatok hát [Insti]tutionem Calvinij?”

⁶⁵ *Uo.*, 398.

⁶⁶ Arius, Pelagius, Donatus megtévedt, „Mint járok tehát én, ha ezeknek nyomdokát követendem?” (*Uo.*, 103) – „Belyeb hágfz pokolban mint most vagy is. Ha cselekezed hiti hagytot ven Czigány. Conscientia cantionata(?) Ames(ii). Cas(uae). Lib. 1. cap. 15. Th. 7. 8. Th 2. 6.”

⁶⁷ „vide Aud. Catho. Orth. supr vitá Ca[tholicorum]” (*Uo.*, 139).

⁶⁸ *Uo.*, 164.

⁶⁹ *Uo.*, 164, 148, 288, 143.

⁷⁰ *Uo.*, 485.

konfesszionális meggyőződésének jellegzetes példája, hogy az utolsó ítélet vádoló lelkeinek képében idézi meg az érseket, aki a protestáns hitvallásokat „czéges hazugságok”-nak minősítette – A’ Helvetiai Con[fessio] fog teged Kárh[oztatni] az utolso napo[n].⁷¹

Ez az olvasói magatartás erősen ortodox kálvinista meggyőződésű, Pázmányt ehhez mérten, mint hitehagyottat emlegeti. „sokan el-törík Hiteknek hajóját” idézethez az azonosítás könnyen adódik: „[Hyp]ocrita Pázmán, [hy]pocrita Hymaeneusst [ad]ja elő”.⁷² Ragadozó rovar lesz, ami egyben a korban használatos metaforája a jezsuitáknak.⁷³ Lactantiust idézett a képhez Pázmány is, csak ő a neofita hévvel kiálló mártír típusaként (aki korábban félenk volt, az később a Falaris rézbikáját is csak csúfolta). Ezt fordította ki a kálvinista érvelő és lett a neofita hév Pázmány jellemzője: „P[éter] pater kilop[ta] magat az Xtus E[uan]gilioma alol[.] hol füzül[etett] volt, s mindgyart meg dühöt harag [...] fűti[.] Xtus Katonáj[.] üldözi aki bátor az előtt ugyan [sen]ki volt is”. „[Ten]magad-is Pázmány Ura[m], hadgyva az Waradi [Ec]clesiat az Papista la[...]afzban kaptáll”.⁷⁴ „Tudgya meg minden, hogy Nam-Zapnak mentiri tam audacessit, fuit proprium quarti modi Apostatasagg[al] út mint tsak ez legelő[n] levő Pokolbéli ördöghöz illő hazugságiból[-]is ki tetzik”.⁷⁵ Az érsek törökös vádját visszafordítandó lett ezért belőle a protestáns olvasó szemében Mufti, török főpap, s a prédikációjából lesajnálóan csak világi beszéd: „Sze-gény Mufti Rhetorical”.⁷⁶

Nemcsak németalföldi iskolázottsága, de hazai kötődése is megfigyelhető ennek a bejegyzőnek: gyakran zempléni helytörténeti utalásokkal fűszerezte megjegyzéseit. Amikor Pázmány a főúri mecénásokat károkozásait szedte elő, köztük a Perényiekét, nem maradt el a marginália: „de vadnak azon Prinyekben még[.]”.⁷⁷ Máskor a prédikátorok intése és a bűn terjedése kapcsán került elő a lapszélén egy alig olvasható jegyzetben Péter Kiss Imre,⁷⁸ 1666–1680 között Sárospatakon a Rákóczi-ház jezsuita gyóntatója. A jezsuiták, köztük Pázmány „lator”-ságai, az evangélium ellen való „okadásuk”, „pápás” indokai „bizony csak Rheto[ric]ja Festek, es az

⁷¹ *Uo.*, 257.

⁷² *Uo.*, 242.

⁷³ „Iad Pazman hogy a’ regiségis nem Ben[ved]heti hamis találmányidat[.] hanem mint Hemerobius[.] magát meg ébi” (*Uo.*, X1v).

⁷⁴ *Uo.*, 69, 122.

⁷⁵ *Uo.*, 284.

⁷⁶ *Uo.*, 307, 477.

⁷⁷ *Uo.*, 221.

⁷⁸ „Mint az Uyhelj [...]rato Kis” (*Uo.*, 231).

[iga]sságnak gyüöltete[s]e ettől az Pribék Prophetától”.⁷⁹ Ebben az utolsó idézetben összefoglalható ennek az írónak a személyes hozzáállása az érsek életművéhez és érvelési rendszeréhez: a pápai autoritást a *Biblia* helyett előtérbe állító, a hagyományt hibáival együtt is tisztának tartó, az ellenfelet gyűlölettel illető, neofita hévvel megszólaló szónoklat ez csupán. Ha ez eddig nem lett volna nyilvánvaló, ez az író típus egy tanult pataki lelkészt jelenít meg, pragmatikus rámista szövegelemzői módszerrel, a felső-magyarországi hitviták hangján, a 17. század végéről.

e. Fakult, vastag, fekete kalamáris

Paleográfiailag fakult fekete tinta, vastag pennával, széles kézvonású betűk, melyek egy gyerek vagy diák írástechnikájának jellemzői 18. század eleji speciális íráskészlettel. Formailag versek, gnómák, anagrammák, magyar/latin nyelvű bejegyzések találhatóak, Pázmányra vonatkozó szidalmak,⁸⁰ ráírások más szövegekre, rendezetlen elhelyezésben. Tartalmilag ezek elsősorban jezsuitaellenes gnómákat⁸¹ és szövegfüggetlen bejegyzéseket, jobbra íráspróbákat foglalnak magukba. Néhány történelmi referencia jelenik meg, mindegyik a jezsuitákkal kapcsolatban. Az egyik a francia IV. Henriket meggyilkoló fanatikus pap esete,⁸² a másik a jezsuita név szimbólumának időhöz kötése: „Jesuiticae Hungarorum Satyrae 1717”.⁸³ Ez alapján sejthető, hogy ennek az írásnak a típusa erdélyi kálvinista diák, 18. század eleji jezsuitaellenes hanggal.

Pázmány stílusának az alsó szintjét vitte tovább ez az olvasó. Az olyan *Kalauz*-szöveg, mint „nagy dicsekedéssel olvasták ezt a poshat irast” kiszólás mellett áll az azonosítás: „de rád illik”.⁸⁴ A protestáns cáfolók írásaira vonatkozó Pázmány-szöveg („pasquillusokat merészen káknognak a’ beretvált nyaku tar-varjuk, a’ hitető és lélek-prédáló Predikátorok”) válasza is ehhez mért: „ezek a’ sima fasz[ú], gatyatlan nyirt nyaku Baratok, lóábrázatu Jesuiták, éppen magadra vakarsz motskos

⁷⁹ *Uo.*, 243, 138, 99, 332.

⁸⁰ „Hazudcz[.] [t]je Pazman[.] [k]erlek mar hadd el az sok hazugsagot” (*Uo.*, 140); „Pázmán Peti Ur[am], Diszno tökkel útóvel az fejet[.] rüt Haeresiarcha” (*Uo.*, 509). Ez a tők mellesleg létező, és pedig mai hasonlattal élve, baseballütő formájú tökfajta. A görög szó pedig az eretnekek fejét jelenti.

⁸¹ *Uo.* „Nem nekünk Uram ne[m] nekünk engedd” (*Uo.*, 13), „Jesuitae hominu[m] seductores” (*Uo.*, 90), „Petrus Pazmannus Pater est Reverendus ab omni” (*Uo.*, 43).

⁸² „Te talán nem tudsz semmit Jacobus Clemensről, a ki böjtölt és imádkozott azért hogy szerencsésen meg ölhesse Henriket, és aki ezen gonoszságért a szentek közzé számláltott” (*Uo.*, 264).

⁸³ *Uo.*, 1066.

⁸⁴ *Uo.*, 268.

száju Deák”.⁸⁵ A tanulságok történelmi mélysége sem jut messzebb az alpáriságnál: „ha tudtad volna[,] hogy még elpusztúl a gonosszágá[ér]t a Jesuiták szerzete[,] talán nem duelliroznál érettek oly nagyon, egyéb eránt te czimeres impostor[,] tsak azért beszélsz[,] mert magad is egy fosos Jesuita vóltál először”.⁸⁶ A régi beszédben a káromkodásnak is van egy olyan szintje, ami stílusbravúrt ér (ez már a kötet korábbi ismertetője, Bitskey István, kedvét is elnyerte): „Jesuwita Bizony nem tudom micsoda föld barlangja okadta ki ama ugy[an] bizo[ny] rohatt Galagonyanak gyükerenn hizott Tolvaj Lojola pandur, csipkes kaponjaja szürke kapás seregét[,] a jesus urunkat a (sic!) utalokat”.⁸⁷ A galagonya mérges növény, annak gyökere a közhiedelem szerint a föld mélyén, az ördög birodalmában van. A tolvaj a városi törvények értelmében erős büntetést vonzott (nem egy átlagos szidalom értendő alatt, hanem főbenjáró bűn megnevezése). Együtt valami khthonikus rosszat, eleve istenellenes, de nevével magát Jézussal azonosító, tehát Antikrisztus szerepkörébe kerülő társaságot jelent. Még az utolsó lapra is kellett ennek az olvasónak a szó helyzeténél fogva szimbolikus erővel bíró részre egy végső megjegyzést tennie: „Jol jartal[,] hogy véget vetettel”.⁸⁸

f. *Vékony, fekete kalamáris*

Paleográfiailag fekete tinta, vékony pennával, de széles kézvonású, nagy betűkkel, gyerek vagy diák írástechnikáját mutatja, időben a 18. század eleji íráskészlettel és stílussal. Formailag versek, gnómák, anagrammák, csak latin nyelvű bejegyzések, rendezetlen elhelyezésben találhatóak, itt is két típusban: jezsuita- és Pázmány-ellenes gnómák (Petrus Pazmannus pascit p[er] pascua porcos),⁸⁹ illetve szövegfüggetlen bejegyzések, íráspróba jellemzi. A kötetnek a bibliográfusán kívüli másik neve kerül itt elő egy gnóma végén: „Est princeps mundi Papa par est ergo Sata-nae, nam princeps mundi dicitur esse Satan. Timoth. Dolny”.⁹⁰ Ezek szerint egy felvidéki Timotheus Dolny nevű protestáns szláv diák, 18. század eleji jezsuitaellenes bejegyzéseit azonosíthatjuk a fentiekkel.

⁸⁵ *Uo.*, 271. Ezt a megjegyzést már más olvasó is túlzásnak vélte, s ezért az egész szakasz végig lehúzva.

⁸⁶ *Uo.*, 266.

⁸⁷ *Uo.*, 1065.

⁸⁸ *Uo.*, 1066.

⁸⁹ *Uo.*, 1008, illetve a gnóma (*Uo.*, 169, 515) másutt is meglévő alakzatához ld. HARGITTAY Emil, „*Petrus Pazmannus pascit per pascua porcos*”: *Hitvita a Kalauz margóján = Rationale obsequium: A batvanéves Rokay Zoltán köszöntése*, szerk. SZOTYORI-NAGY Ágnes, Bp., Szulik József Alapítvány, 2008, 83–90.

⁹⁰ *Kalauz*, X1r.

g. *Vastag, fekete kalamáris*

Paleográfaiilag fekete tinta, vastag penna, széles kézvonású, nagy betűk, diák írástechnika jellemzi, és 18. század eleji íráskészlet és stílus. Formailag a beszédre vonatkozó megjegyzések,⁹¹ rövid fricskák („Te vagy az Petre, a[kij] az bár[ány]bul fa[rk]jassá lett”), implikált olvasót intó szölamok a szerzőre és két beazonosítatlan 18. századi emberre⁹² jelzik ezt az olvasót. Az önmeghatározása egyértelműen protestáns, és kálvinista. Dichotóm felekezeti képletben szólaltatja meg az apokaliptikus vízióját a jezsuitákról: „Ez amaz ki felől egy mondotta régen: Támad egy az Romai akolból ki omlot temerdek saskak közzül, ki az igaz tudomannak fenye napjatul irasaval meg akarja az Isten nepet fosztani, es ez vilagnak utnelkül? valo dögleletes posztjara vinni de meg emeszi az Úr az ő szajanak lelkevel, 2 Thess. 2. v. 8.”. Az egyetlen történeti referencia a cívisvároshoz kötődik: „Debreczen váro[s]sa elfutott aß Tatár előtt (A) 1717”,⁹³ s éppen ezért a város tatár-inváziója annak regionális történeti távlata miatt feltehető, hogy ennek a stílusnak a képviselője egy debreceni diák, 18. század eleji harcos attitűddel.

b. *Mindszenti Sámuel*

A 18. század közepi könyvtáros diák címlapra tett bejegyzése azonosította be a kötetet pontosan, hiszen az 1738-as Jánki Péter-féle katalógus leírása még első kiadásúnak állította az összes *Kalauz*-példányt. A kötetbeli egyik bejegyzés szerint a kötetet jó 40 évvel később Mindszenti Sámuel könyvtáros diák bevételte a Collegium számára (1777), aki tépei származású volt, 1769-ben subscribált, seniorrá is megválasztották és Bibliothecariusként is dolgozott Sinai Miklós egyháztörténetet oktató tanár mellett, később pedig révkomáromi lelkész lett.⁹⁴ Az ő keznyomát viseli a címlap pótlása, és rajta az attribúció, mely helyesen a második kiadást jelzi. Nem véletlen tehát, ha tőle még több megjegyzést találhatunk a kötetben, s ekként a *Kalauz*-kötet olvasójaként is élénk lép. 1777-ben bevételte a DRK számára a

⁹¹ „Hazucz” (*Uo.*, 409), „de ki tetzik akkor minden hamissagod...” (*Uo.*, 413), „Hazucz[,] Kurva az Anyád Pétr” (*Uo.*, 461, lehúzva), „diszno ember ismét szoll az káromlást” (végig egybeírva, *Uo.*).

⁹² *Uo.*, 457; „Vegye eszebe a K. Olvaso, hogy az Aut. Szent Kat. Pazman igen...” (*Uo.*, 424); „Hazucz az assumpt. D. Bickeresj” (*Uo.*, 403), „Infortunatus furoris Johan. Balogh” (*Uo.*, 416).

⁹³ *Uo.*, 542. A rossz dátum (1720) lehúzva, helyesen 1717 szerepel mellett korabeli kézzel.

⁹⁴ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, TITRE, 2013, 518, 8257. sz.

kötetet, s át kellett lapoznia, hogy beazonosíthassa, hogy a második kiadásról van szó. A címlap pótlásán kívül található itt történeti bejegyzés Temesvár 1552 ostromához annak az 1716-os vívása, s akad igen alpári megnyilatkozás is több.⁹⁵

3. Olvasástörténeti reflexiók

Kulturális értelemben összegezhető egy-két általánosabb megállapítás. A személyeskedő arcélű megnyilatkozások az 1623–1671 közti időszakból származnak (kortárs, kölctsei zsinat utáni, ill. a pataki hitviták korabeli író/olvasót sejtve ezek mögött). A történeti párhuzamok javarészt kortörténetiek (17. század közepéről), miközben látványosan hiányoznak az ókeresztény kor párhuzamai, azaz a vitatható, hosszabb kifejtést igénylő, múltbeli előképeket felidéző utalások. Ezek nemléte azt jelzi, hogy a protestáns bejegyzők jelenbeli problémákkal, húsbavágó ellentétekkel foglalkoztak s nem a történeti tanulságokkal. Az igaz szó megformálásának tétje a 17. században volt, az isteni szó filozófiai értelme (mely inkább a 18. századnak a teológiai kétsége) még a 18. századi bejegyzők esetén sem volt téma, pedig a bejegyzők nagyobb számban ez utóbbi korból származnak. Még 100-150 év múltával is réges-régi vitákat görgettek maguk előtt a hitvitázók, s az a tény, hogy ezek a vitatémák magyarországi keretek között még virulensek lehettek, azt jelzi számomra, hogy nem oldódtak meg a százados problémák. És nem olyan örök vitatémákra gondolok, mint a kegyelemtan, vagy a megigazulás kérdése, amelyek mind a mai napig generálnak vitákat, és amelyekről a kora újkor sem volt ment, még felekezeten belül sem (elég csak a 18. századig idézett Augustinus, Pareus, Arminius, Jansen, Molina téziseire gondolni). Magyar nyelvterületen a katolikus féllel nyilvánosan ilyen dogmatikai, írásértelmező vagy éppen etikai kérdésekről nem lehetett vitát nyitni a 17. század végétől kezdve: maradt a papír, s az önmaguknak való írás. Ezt jelzik a lépten-nyomon előforduló jezsuitaellenes anagrammák, melyek az írásjegyeik alapján is erdélyi 18. századi olvasókat rejtenek. Maradtak a kötetben a fentiekben túl még írka-firkák, diák pennapróbák szintén ebből a századból.

A DRK *Kalan*-kötetében 8 olvasót sikerült azonosítani az alapján, hogy bejegyzéseikkel ellátták a kötetet. Közülük két személynek adott a neve, egy, a könyvtáros biztos. A karakteres íráskép és a hang, a személyes arcél együttesen adták azt a lehetőséget, hogy az egyes kezekhez tartozó személyiségéről, annak származásáról és teológiai felfogásának időhöz kötéséről is lehetett szólni. Általában kivethető volt a kommunikációs stílus, ahogyan a margináliák szövegei a régi szöveggel dia-

⁹⁵ *Uo.*, 543; „Hej szopom az orod az korpád seggénél” (lehúzva), (*Uo.*, 525), „mér farkával bizonyít itt[-]is” (*Uo.*, 526).

lógusba léptek. A polemizálás módja pedig felfedte a tollvonás mögött felsejlő személyiségnek a harcban képviselt attitűdjét: teológiai kérdések szellemi vitája (1., 3.), filozófiai, elmélkedő gondok lelki megnyilatkozásai (4.) és testi, indulati ítéletek (2., 5–8.) egyaránt helyet kaptak a kötet lapszélein: történetteológiai, filozófiai és alantas megszólalások tarkán keverednek a *Kalauz* második kiadásának e példányában.

A kötet főként a 17. század közepéig volt aktív használatban: egy Pázmány kori (1.), három 16–17. század közepi (2–4.), s négy 18. századi (5–8.) olvasó közül az utóbbiak volumenben jóval kevesebb szöveget produkáltak, és kevés önállósággal. Területileg úgy tűnik, hogy igen távoli utat járt be ez a kötet: ha időrendben nézzük a bejegyzéseket, akkor mintha az olvasók változásai a nyomdától a végső, állagmegőrző könyvtárig vezetnének bennünket: pozsonyi, pataki, partiumi, erdélyi, felvidéki szláv, végül debreceni olvasó tűnik fel a proveniencia nyomvonalán. Az egyes olvasatok történelmi távlatban is megjelenítik a *Kalauz*-receptió változásait: kezdetben inkább szorosán véve teológiai vita (1.) zajlik, mely igen hamar, egy nemzedéken belül (2.) személyeskedésbe vált át, másutt szatirikus/cinikus hangba (3.). Egy generációval későbbi a 4. kéz megszólalása, kálvinista teológus hermeneutikai/logikai kritikáját adja. A 18. századiak között akad még egy finoman távolságot tartó elemző (5.), s három diák (6–8.), köztük egy könyvtáros. Az olvasáskutatás close reading technikái révén is megfogható az olvasók viszonyulása a Pázmány szövegvilághoz: van, aki elsődleges olvasatot (érzések, szójátékok) érvényesített a hozzászólásaiban (1., 2., 5. hang), van, aki értelmező (értelmi, cáfoló) jellegűt (1., 3., 4., 7. hang), „akadnak ún. kritikai (egybevetések, következtetések) szintű, a Pázmány-szövegeket egymásra referáltató ítéletek (1., 3. hang), és újraalkotó, átszerkesztő típusúak is (1., 3. hang), illetve teljesen inkoherens, szövegfüggetlen bejegyzések (5–6.).

Művelődéstörténetileg ezekben a bejegyzésekben a dogmatikai viták kiemelten foglalkoznak az élő hit (pl. a két vagy hétszentség) ügyével és a társadalomtörténeti háttér vizsgálatával (1606 vs. Trient identifikáló szerepével). A hitviták stílusában jelent meg a konverzió kérdése (mi a tradíció?, üdvösség kérdése az igaz hit, de gazdasági és társadalmi tér függvénye, hogy hogyan valósult meg) és a szó ereje (a stílus nemcsak kapcsolati-kommunikációs kérdés, hanem a szóhasználaton múlik az üdvösség kérdése, ami egyben egy városi világban jogi és felekezeti vitát is jelenthet). Könyvtörténetileg belátható, hogy 1623–1777 közt min. 15 évente volt egy olvasó/bejegyzője a DRK-beli kötetnek, és elég széles Kárpát-medencei térségben: Pozsonytól Debrecenig – csak egy-egy szimbolikus kálvinista várost említ-

ve a lehetőségek közül – Sárospatak, Debrecen, Várad, esetleg Kolozsvár, Kassa is szóba kerülhet az olvasó közeget tekintve.

S végül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tény, hogy ezek az olvasók egymásra is hatottak, egymással is kommunikáltak (3–4. hang), sőt esetenként rájátszottak egymás szövegeire (1–4. hang). Az egyik esetben Kálvin exegézisét értelmező érseki szót minősítették az olvasók egymást kiegészítve: „Calvinusról nem szükség külön emlekeznünk, mert ő egyebet nem cselekedék, hanem egybe zúrá zavará a’ Luther és Zwinglius moslékát, és szép Deák szókkal csalárd kép-mutatással meg-himesíte” – „Való-is az, hogy jobb deák volt magadnál, jó Peti!” – szólt a 2. hang, s a Kálvint félreolvasó, rosszul értelmező Pázmányt jelenítette meg ezzel az ítélettel. A 3. hang pedig ebben látta az okát a *Kalan*-beli, s hosszú tradíciót teremtő kérdésnek, „Hogy ne[m] felelnek az Institutióra”.⁹⁶ Az a rettentő kijelentés, hogy „Kálvin istene irgalmasság nélkül való Tyrannus”, káromkodással ér fel, sőt átokformulaként jogi eset a korban, azaz kemény büntetést vonzott maga után a 16. században (nyelvkitépést), de a 17. században is (van, ahol pénzfizetést, van, ahol halált). Ezt elkövetni írásban, nem egészen politikailag korrekt, pláne, hogy egy adott város joghatósága nem intézkedhetett ellene (a szerző más vallású, a kiadvány más nyomdánál jelent meg), s ha ők nem vonták felelősségre, nem tehetette ezt másik város joghatósága, városi tanácsa. A feldühödött kálvinista reflexiók ebből a pozícióból érthetők meg, és látható, hogy az idő előhaladtával egyre fokozódó hangulatú kijelentések sorjáznak erre a mondatra a széljegyzeteken: „harmozott káromkodások[na]k jutalmat” (2. hang); „tsak hogy patvarkodik” (4. hang); „az igen könyörülő I[ste]n ez mondásért menny kövel nem ütötte agyon[!]” (5. hang).⁹⁷

Aki tehát már sokadik olvasóként csatlakozott, ezt a példányt a többi bejegyzéssel együtt olvasta (3–4. hang), s már nemcsak Pázmányhoz, hanem az őt megelőző cáfolók véleményéhez is mérte magát, s azok kijelentéseit igyekezett hasonló módon, de továbbírni. ebben le lehet mérni az egyes megszólalók egyéni hangját, stílusát,⁹⁸ vagy éppen egymást korrigáló tudóskodó arcát.⁹⁹ Míg a Magyar-, vagy a

⁹⁶ *Uo.*, 225.

⁹⁷ *Uo.*, 476.

⁹⁸ Pl. a Pázmány-féle Bornemisza-idézethez (*Uo.*, 250): „Petri NAMZAP (mond)tya...” (1. hang); „Te magad vóltal Pazman Peti” (2. hang); „én mondog (sic!) mást tsak Waradrol [...] még [ak]kor 1625” (3. hang); „Kialto Karomlas a Petr.” (4. hang).

⁹⁹ A bibliafordítás hibáihoz (*Uo.*, 373) hozzászólók: „Asinus es ad Rhombu[m]” (3. hang); „Asinus ad Luprum. Szamár van Asiában.” (*Uo.*, 5. hang). A szabadakaratot tagadja Pázmány (*Uo.*, 258): „mást mon[d] Pázmányi, pag. 513., pag. 941.” (1. hang); „el irod, el hazugnak [u]t sup. pag. [...] ubi negat arbitriu[m] sol[us]” (3. hang).

Sámbár-féle viták által látott kialakított erőterben több kötet kapcsolódott egymáshoz, s vitte tovább a központi egy-két konkrét metafora vagy nyelvi kép köré fonódva a logikai, retorikai és tropikus variációkat (ld. testi és lelki egyház, építés és rombolás alakzatait, vagy olyan emblémákat, mint a csákány, magvetés, Bonasus ökörkonstrukcióit),¹⁰⁰ addig itt egyetlen kötetben vizsgálható meg több bejegyzőnek az időben változó szemléletének egymásra rétegződése ugyanazon kérdésekhez, legyen az tételes hitvita (logikai, történeti vagy teológiai érvek mentén), vagy csak replika (szójáték, pletyka, vagy alsó stílusbeli megnyilatkozás). Nemcsak a retorika- vagy a stílustörténet kamatoztathatja ennek a kötetnek a tanulságait, hanem a teológiatörténet, hiszen szemmel látható a kálvinista teológia pozícióváltásainak története a vizsgált 1623–1777 közti időszakban.

Ebből is nyilvánvaló, hogy ebben a *Kalauz*-példányban az olvasói nézőpontok ugyan egy felekezethez kötöttek, de eloszlanak egy hosszú időszakban, és rétegzettek teológiai és disputációs-kommunikatív nézőpontjaik alapján is. Ami külön érdekessé teszi a DRK-nak ezt a kötetét, hogy ezek a lapszéli megnyilatkozások együtt, egymással is diskurzusba léptek. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a kora újkori olvasást úgy ismerjük, mint ami fennhangon szólalt meg, gyakran pedig közösség előtt, elképzelhető, hogy nagyobb nyilvánosságot képvisel egy-egy megszólalás, egy-egy éles hangú oldalvágás. A bejegyzők nagy része (akik nemcsak írásgyakorlatra használták a könyvet) törekedett arra, hogy véleménye szerkesztett módon megjelenjen a kötet lapjain: térkihasználás szerint (egymás mellé, egymást kiegészítve történtek a feljegyzések), illetve szimbolikusan is (a kulcsfontosságú, vitatható nézetek, a kezdő- és záróformulák mind kapjanak kálvinista megvilágítást). A könyv szerepét az olvasástörténetben ez a példány is híven jelzi: az egyik bejegyző felekezeti nézőpontú méltatása („Ettől rofzízabb írást még soha senki nem írt”) ellenére minimum olvasástörténetileg egy nagyon fontos, hosszú és változatos recepciótörténettel bíró kötetet alkotott meg újra és újra *Kalauz* néven a kora újkor legnevesebb katolikus hitszónoka, Pázmány Péter.

¹⁰⁰ Ld. ehhez Garadnai Erika (<http://midra.uni-miskolc.hu/?docId=20162> letöltés: 2016. november 20.) és Martis Zsombor doktori dolgozatait.

Levi Lammam
Carminata

ELŐL-JÁRO

LEVE L.

SONAK, ISTENTŰL ŰDVÖZ-
süllem tiszteféég.

elő IstentŰl el-fajult, és undok Bálvá-
nyok-után hanyat-homlok rohant foka-
sagot, igaz útra akarván hozni Ezechias
Király, Országának minden szegeletire,
gyors követeket bocsáta, és Atyai-intések-
kel ferkegete mindenecket, hogy eleteket
meg-ismérvén, vérteket el-hadgyák, és
az igaz Istent méltó tisztelettel urallyak.

Némellyekben, gyümölestelen nem lón a' Szent Királynak fá-
radsága: de fokban, a' szép igyekezetet fél kedvel fogadák, söt
gyalázatos tréfákkal még-csufolák.

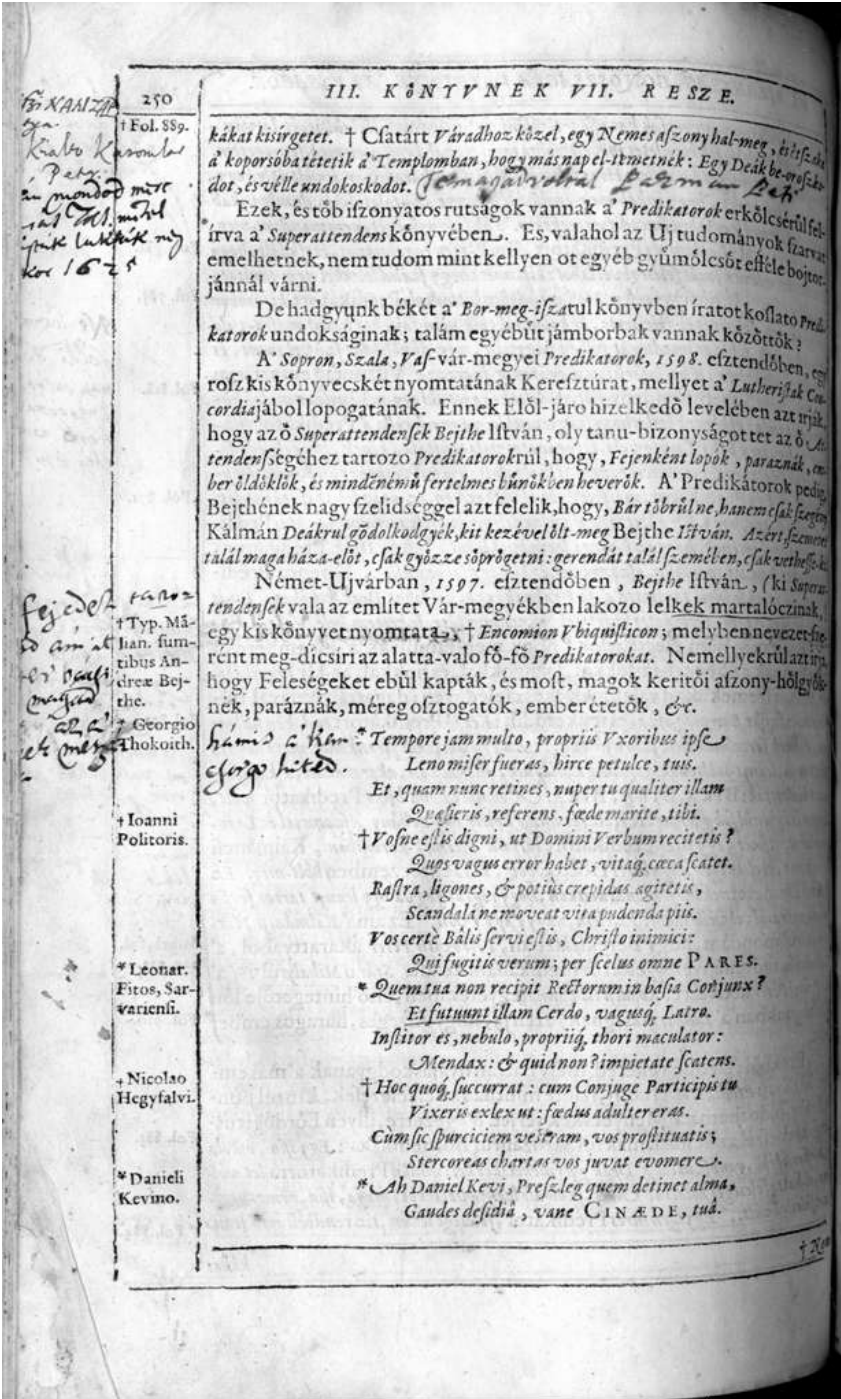
Alig ha most-is így nem járunk, mikor az Vta-veztetteket
üdvözséges ósvényekre akarjuk vezetni. Mert, noha némellyek-
ben foganatos tanítáfunk; de fokban, az el-tibolyodot, és töretlen
útra szélledett emberek-közzül, haraggal fenik, és agyarkodva
kőszörülök fogokat ellenünk. Oltalmazák azokat, kik gyujto-
gattyák a' Keresztyénségnek egyenetlenségét: mardofsák pedig
azokat, kik óltani akarják az égő tüzet. Dicsárik és kedvellik azo-
kat, kik dögletes tanításokkal mérgeztik az *Israél* kútyait: szi-
dalmazák pedig, és, mint közönséges békeségnek bontogatóit,
gyűlölik, és gyalázzák, a' kik a' mérget meg-mutatták, és az em-
bereket intik, hogy abban ne igyanak, ha veszni nem akarnak.
Sajnállyák, hogy, az ár talmás szakadáfokat föltozván, hegyes irá-
sunkal sértegetnünk kel őket. maga, az *Optatus Milevitanus* mon-
dáfa-szerént, azokra kellene inkább neheztelni, kik szakadást szer-
vén, okot adtak a' varrogatáfra: *Sartur.e artifex, dum scísam vestem*
pult in antiqum fáciem revocare, vicina síla compungit. Displacet tibi

1. Paralip.
30. v. 10.

Optatus
Milevitan.
lib. 3.

DEI CENI REPERISMA: Sartor,

*Est princeps mundi Sartor est ergo Satanae
nam princeps mundi dicitur este Satana
Timoth. Poluy*

Károly Károly
 Pety
 mondott mit
 az ill. mel
 írték lalták ny
 kor 1625

fejedelm
 am at
 er' hafi
 magy
 az a'
 et me
 Georgio
 Thokoidh

250
 Fol. 89.
 Typ. Mā-
 lian. fum-
 tibus An-
 drea Bej-
 the.
 Georgio
 Thokoidh.
 † Ioanni
 Politoris.
 * Leonar.
 Fitos, Sar-
 varienii.
 † Nicolao
 Hegyfalvi.
 * Danieli
 Kevino.

III. KÖNYVNEK VII. RESZE.

kákas kisírgeter. † Csatárt Váradhoz közel, egy Nemes aszony hal-meg, és írták
 a koporsóba tétetik a Templomban, hogy más nap el-irmetnek: Egy Deák be-
 dor, és velle andokoskodot. (Magaivalról *Legman Bek*)

Ezek, és több ifzonyatos rutságok vannak a Predikátorok erkölcséről fel-
 írva a Superattendens könyvében. Es, valahol az Uj tudományok szar-
 emelhetnek, nem tudom mint kellyen or egyéb gyümölcsör effele bojtar-
 jánnál várni.

De hadgyunk békét a Bor-meg-íszatul könyvben íratot koflato Predi-
 kátorok undokságinak; talám egyebüt jámborbak vannak közdöttök?

A Sopron, Szala, Vas-vár-megyei Predikátorok, 1598. éftendőben, egy
 rozf kis könyvecskét nyomtatának Keresztúrat, mellyet a Lutheriak Con-
 cordiajából lopogatának. Ennek Elöl-járo hízelkedő levelében azt írják,
 hogy az ő Superattendensék Bejthe István, oly tanu-bizonyoságot ter az ő At-
 tendenségéhez tartozo Predikátorokrul, hogy, Fejenként lopók, paráznak, em-
 ber öldöklők, és mindénmü fertelmes bűnökben heverők. A Predikátorok pedig
 Bejthe nek nagy fzelidséggel azt felelik, hogy, Bár róbrulne, hanem: sák fejező
 Kálmán Deákrul gódozkodgyék, kit kezével ölt-meg Bejthe István. Azert szemere
 talál maga háza-előt, csak győzze sóprógetni: gerendát talál szemében, csak vethesse.

Német-Ujvárbán, 1597. éftendőben, Bejthe István, (ki Super-
 tendensék vala az említe Vár-megyékben lakozo lelkek martalóczinak),
 egy kis könyvet nyomtatá, † Encomion V'biquisficon; melyben nevezet-
 rént meg-dicsíri az alatta-valo fő-fő Predikátorokat. Nemellyekrul azt írja,
 hogy Feleségeket ebül kapták, és most, magok kerítői afzony-hölgyök-
 nek, paráznak, méreg ofztogatók, ember étetők, &c.

hámis a kán? Tempore jam multo, propriis Vxoribus ipse
 eforgo hitéd. Leno miser fueras, hirce petulce, tuis.

Et, quam nunc retines, nuper tu qualiter illam
 Quæstis, referens. sede marite, tibi.

† Vosne estis digni, ut Domini Verbum recitetis?
 Quos vagus error habet, vitia, cæca scietet.

Rastra, ligones, & potius crepidas agretis,
 Scandala ne morveat vita pudenda pii.

Vos certè Bális servit estis, Christo inimici:
 Quis fugit is verum; per scelus omne PARES.

* Quem tua non recipit Rectorum in basia Coniunx?
 Et futuunt illam Cerdo, vagusq, Latro.

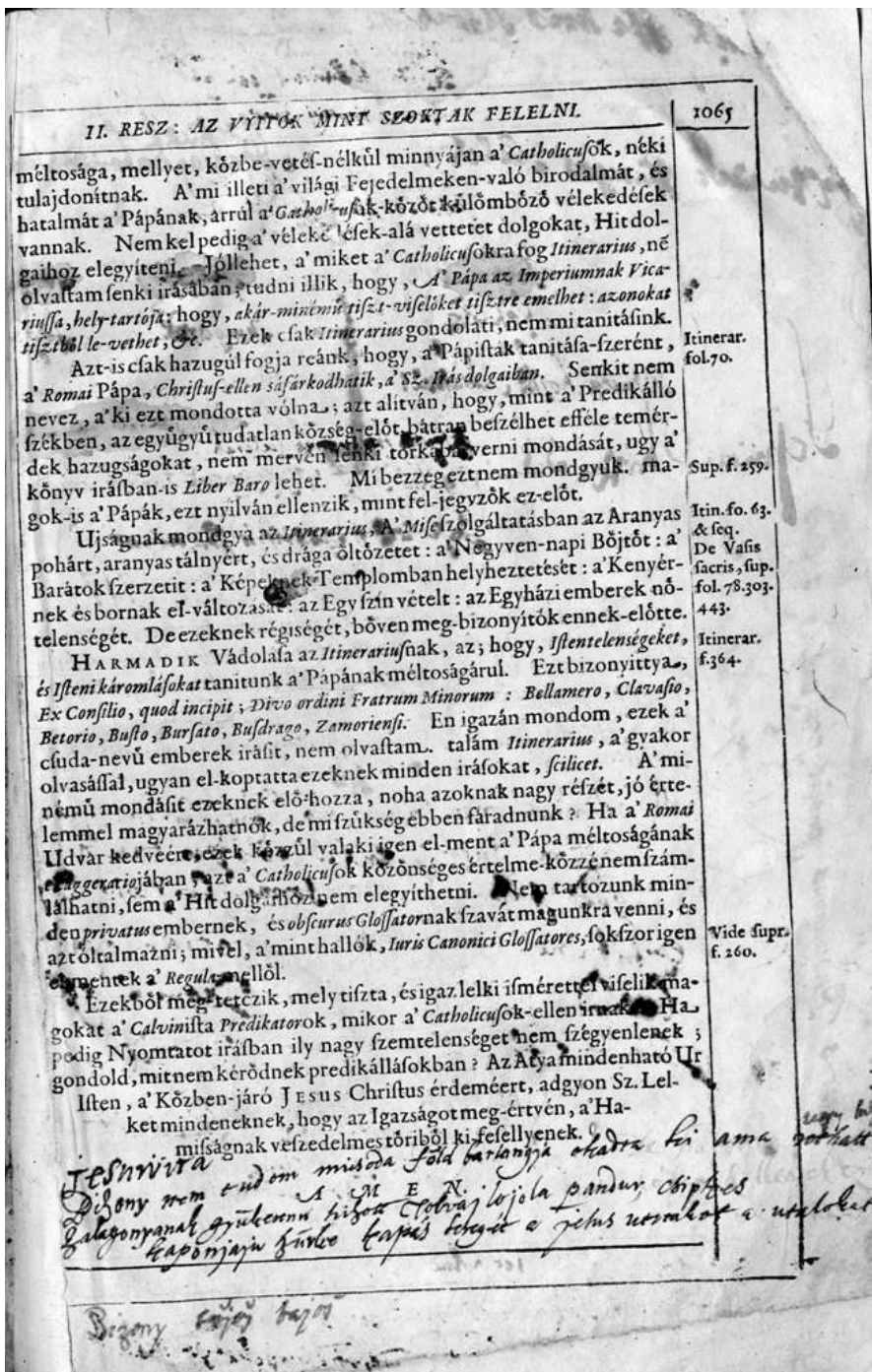
Institor es, nebulo, propriiq, thori maculator:
 Mendax: & quid non? impietate scietens.

† Hoc quoq, succurrat: cum Coniuge Participis tu
 Vixeris exlex ut: fedus adulter eras.

Cum sic spurciciem vestram, vos prostituat;
 Stercoreas chartas vos iuvat evomere.

* Ah Daniel Kevi, Presz leg quem detinet alma,
 Gaudes desidia, vane CINADE, tuá.

† 200

II. RESZ: AZ VITTOK MINT SZOKTAK FELELNI.

1069

méltósága, melyet, közbevetés-nélkül minnyájan a *Catholicus*ök, néki tulajdonítanak. A' mi illeti a' világi Fejedelmeken-való birodalmát, és hatalmát a' Pápának, arról a' *Catholicus*ök között különböző vélekedések vannak. Nem kélpedig a' vélekedések-alá vettetet dolgokat, Hitdolgaihoz elegyíteni. Jóllehet, a' miket a' *Catholicus*ökre fog *Itinerarius*, né olvaftam lenki irásában, tudni illik, hogy, A' Pápa az *Imperium*nak *Vicarius*ja, hely-tartója; hogy, akár minémű tiszteviselőket tisztre emelhet: azonokat tiszteből le-vethet, &c. Ezek csak *Itinerarius* gondolati, nem mi tanítátfink.

Itinerar. fol. 70.

Azt-is csak hazugul fogja reánk, hogy, a' Pápiák tanítása-fzerént, a' *Romai* Pápa, *Christus*-ellen sáfarkodhatik, a' *Sz. Írás* dolgaiban. Senkit nem nevez, a' ki ezt mondotta volna; azt alitván, hogy, mint a' Predikálló székben, az együgyü tudatlan község-előt, bátran beszélhet efféle temérdek hazugságokat, nem mérvén lenki torkán a' verni mondását, ugy a' könyv irásban-is *Liber Baro* lehet. Mi bezzeg ezt nem mondgyuk. magok-is a' Pápák, ezt nyilván ellenzik, mint fel-jegyzök ez-előt.

Sup. f. 259.

Ujságnak mondgya az *Itinerarius*, a' *Misczolg*áltatásban az Aranyas pohárt, aranyas tályvert, és drága öltözetet: a' *Negyven-napi Böjtöt*: a' *Barátok szerzetit*: a' *Képeknek Templomban helyheztesét*: a' *Kenyernek és bornak el-változását*: az *Egy szin vételt*: az *Egyházi emberek nótelenségét*. De ezeknek répiségét, böven meg-bizonyítók ennek-előtte.

Itin. fo. 63. & seq. De Vasis sacris, sup. fol. 78, 303. 443.

HARMADIK Vádolala az *Itinerarius*öknek, az; hogy, *Istentelelségeket, és Isteni káromlásokat* tanitunk a' Pápának méltóságáru. Ezt bizonyítja, a' *Ex Consilio, quod incipit: Divo ordini Fratrum Minorum: Bellamero, Clavasio, Betorio, Busio, Busato, Busdrago, Zamoriensi.* En igazán mondom, ezek a' cífuda-nevü emberek iráft, nem olvaftam. talám *Itinerarius*, a' gyakor olvasással, ugyan el-koptatta ezeknek minden iráfokat, *scilicet.* A' minémü mondáftt ezeknek elő-hozza, noha azoknak nagy részét, jó értelemmel magyarázhatók, de mi szüktség ebben fáradsunk? Ha a' *Romai Udvár kedvére*, ezek köztül valaki igen el-ment a' Pápa méltóságának *regeneratio*jában, a' a' *Catholicus*ök közönséges értelme-közé nem számálhatni, sem a' Hitdolgait nem elegyithetni. *Nem tartozunk minden *privatus* embernek, és *obscurus Glossator*nak szavát magunkra venni, és azt oltalmazni; mivel, a' mint hallók, *Turis Canonici Glossatores*, sokszor igen elmentek a' *Regula* mellől.*

Itinerar. f. 364.

Ezekből meg-terezik, mely tiszta, és igaz lelki isméréttel viselik magokat a' *Calvinista Predikátorok*, mikor a' *Catholicus*ök-ellen írának. Ha pedig *Nyomtatót* irásban ily nagy szemtelenséget nem szégyenlenek; gondold, mit nem kérődnek *predikállásokban*? Az *Atya* mindenható *Ur* Itten, a' Közben-járó *JESUS CHRISTUS* érdeméért, adgyon *Sz. Lelket* mindeneknek, hogy az *Igazságot* meg-értvén, a' *Hamiságnak* veszedelmes töriből ki-felellyenek.

Vide supr. f. 260.

JESU VIRA
Bizony nem tudom miszda föld bariantja okadra ki ama volt
Ez a' az E. N. lojola pindur obipos
Ez a' az E. N. lojola pindur obipos
Ez a' az E. N. lojola pindur obipos

Bizony...

TUSOR PÉTER

*Az 1616. évi Pázmány-processzus tanúvallomásainak
irodalomtörténeti vonatkozásai**

Több mint egy évtizede már, hogy hírt adtunk Pázmány Péter kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvének felleléséről. Első olvasatban rövid elemzésére is kísérletet tettünk, mondván, hogy a későbbiekben alaposabban igyekszünk majd körüljárni a kérdést.¹ E vállalásunknak teszünk most részben eleget, amikor is a tanúk vallomásait behatóbb elemzés alá vesszük, középpontba állítva azok irodalomtörténeti vonatkozásait.

A négy tanú közül kettő eleve, személyénél fogva az irodalomtudomány érdeklődésének homlokterében áll: Lépes Bálint püspök, udvari magyar kancellár a korai barokk magyar irodalom jelentős alakja², Ferenczffy Lőrinc pedig nyomdászati

* Készült az MTA–PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoportban. A kutatást az MTA támogatta.

¹ TUSOR Péter, *Pázmány Péter processus inquisitionis az Aldobrandini hercegek frascati levéltárában*, Egyháztörténeti Szemle, 2003/1, 3–21; könyvfejezetként: *A prágai nunciatúra vizsgálata 1616-ban az esztergomi főegyházmegye állapotáról és az új főpásztor személyéről = Mater et magistra*, szerk. CSOMBOR Erzsébet, HEGEDŰS András, Esztergom, Prímási Levéltár, 2003 (Strigonium Antiquum, 5), 81–90.

² Lépes Bálint 1608. április 19-től volt nyitrai püspök és 1609. november 22-től udvari magyar kancellár. KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan, 1900, 198; BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, MTA ITI, 1994, 334–343; UŐ, *Lépes Bálint = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, VI, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2006, 488–489; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL–OL), Magyar Kamara Archivuma (MKA), Libri dignitariorum (E 683), vol. 3, fol. 234; *Uo.* Magyar Kancelláriai Levéltár (MKL), Magyar Királyi Kancellária, Libri regii (A 57), vol. 6, fol. 1; Pázmányhoz fűződő kapcsolatának fontosabb forrásai: PÁZMÁNY Péter... *összegyűjtött levelei*, I–II, kiad. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910–1911, 169, 206, 295, 327, 337, 454, 776–777. – Tanúvallomása szerint 1566-ban született. Legújabb életrajzírója helyesen módosítja közvetett adatok alapján a lexikonok 1570-es közlését az 1560-as évek második felére. FAZEKAS István, *Főpap és hivatalnok: Lépes Bálint kalocsei érsek, győri adminisztrátor pályájához = Primus inter omnes: Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*, szerk. ARATÓ György, NEMES Gábor, VAJK Ádám, Győr, Győri Egyházmé-

ténykedése nyomán vált hallhatatlaná az irodalomtörténet lapjain.³ Ferenczffy Lőrinc pozsonyi kanonok és Székely György bíborosi udvarmester pedig mondandójuknak köszönhetően talán most kaphatnak hasonló lehetőséget.⁴

gyei Levéltár, 2016 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai – Források, feldolgozások, 25), 81–108, 85.

³ Ferenczffy Lőrinc 1610-től 1640-ben bekövetkezett haláláig volt a magyar titkár a Habsburg-udvarban. HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Európa, 1980, 7 skk.; Frederik FEDERMAYER, *Laurentius Ferenczffy, der Sekretär der Ungarischen Hofkanzlei und seine Familie = Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.-17. Jahrhundert*, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien Balassi Institut – Collegium Hungaricum Wien, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2013 (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, 8), 125–146. Közeli viszonyukra utal, hogy Pázmány ösztönzésére majdnem egyházi pályára lépett, aki 1619-ben az uralkodótól egy javadalmat is kért számára (TUSOR Péter, *Petri Pázmány epistulae, acta notatiosaeque inedita*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok [MEV]–Regnum, 1997/1–2, 83–146, 97–98, n. 5). Intenzív kapcsolataira a bíboros levelezésében több adatot találunk. (HANUY, I, *i. m.*, 35, 207, 451, 506, 574, 744; II, 21, 73, 107, 155, 189, 191, 466, 490, 558, 608, 610, 687, 689, 751.) – HOLL Béla közvetett információk alapján 1577-re vagy valamivel korábban teszi születését (*i. m.*, 12). Ferenczffy e saját közlése szerint 1576-ban született. 1621-ben ezzel összhangban 45 évesnek mondja magát, 1632-ben viszont már csupán 53-nak az 55/56 helyett (ASV Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbati, n. 8. és 42).

⁴ Ramocsaházy Mihály éppen 1616-ban lett pozsonyi kanonok. Carolus RIMELY, *Capitulum insignis Ecclesiae Collegiatae Poseniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*, Posonii, 1880, 269. A prágai udvarban szentgotthárdi apáti kinevezése végett tartózkodott (erre 1616. október 17-én került sor) és a javadalom visszaszerzése érdekében tartózkodott; 1623-ban tihanyi apát lett. MOL MKL Libr. reg. (A 57), vol. 6, fol. 682–685 és vol. 7, fol. 263–264; Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Hofkammerarchiv (HKA) Hofffinanz–Ungarn. r. Nr. 113. Konv. 1617. január fol. 227–283 (<http://archives.hungaricana.hu/hu/learn/1351100/> letöltés: 2016. november 20.); illetve a *Pannonhalmi Rendtörténet* vonatkozó kötetében. – Pázmánnyal leginkább a szentgotthárdi apátság visszaváltása révén állt kapcsolatban később. HANUY, I, *i. m.*, 96, 329, 656. – Székely Györgyről a jegyzőkönyv közlésén kívül, miszerint Melchior Klesl bíboros udvarmestere, korábban pedig II. Rudolf udvari familiárisa volt, egy adat áll rendelkezésünkre. Bécs, 1609. szeptember 19-i levelében azt kérte az esztergomi főszékeskáptalantól, hogy elhunyt kanonok nagybátyja hagyatékából szolgáltassák ki a neki járó részt. Esztergomi Főszékeskáptalan Magánlevéltára, *Capsae ecclesiasticorum*, capsae 11, fasc. 1, n. 7 (fol. 14). Bécsi tanulmányait következőképpen – Kollányi archontológiája alapján beazonosíthatatlan – pap rokona támogatásával végezhette.

1. A tanúk és vallomásaik

A vallomást tevő négy tanú közül a legjobban informált Lépes Bálint kancellár. Őt követi Ramocsaházy, a világi tanúk közül Ferenczffy, végül pedig Székely György. A sorrendben Ferenczffy helye a meglepő. A királyi titkár szűkszavúbb főnökénél, és igazából nem mond többet, mint a pozsonyi kanonok, aki meglepően jól értesültnek tűnik. Az udvari magyar kancelláriánál ugyanúgy, ha nem még könnyebben érintkezett Pázmánnyal, mint Lépeessel, leginkább 1615 decemberétől, amikor is az érsekség várományosaként Prágába hívatta II. Mátyás. Ismeretségük is egyformán az 1608-as, illetve 1609-es országgyűlés időszakáról kelteződik – Lépes az utóbbi idején lépett kancellári hivatalába –,⁵ és Ferenczffy ugyanúgy literátus férfiú, mint felettese. És fogékony a vallási dolgok iránt, 1619-ben fontolóra vette, hogy egyházi pályára lép.⁶ Ramocsaházy Mihálynak – elmondása szerint – Pázmány 1600-ban tanulmányi prefektusa volt a vágsellyei gimnáziumban. Ezután kimondottan személyesebb kapcsolatuk nem volt, bár általánosságban személyes tapasztalást is említ. Pozsonyban közelről szemlélhette Pázmány működését, Forgách a primások szokása szerint gyakran ott tartotta udvarát és nem Nagyszombatban. Vallomásában ugyanakkor alapvetően a közvéleményre, hitelt érdemlő elbeszélésekre hivatkozik.⁷ Ugyanezt teszi az 1590-es évek elején a bécsi jezsuita kollégiumban iskolatárs⁸ Székely György, aki Klesl szolgálata előtt Rudolf császár és király udvari familiárisa volt.⁹

⁵ Vö. BENDA Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 1979, 273–280; BITSKEY István, *Pázmány Péter memoranduma a vallászabadságról*, Keresztény Szó (Kolozsvár), 2009/2, 1–4; illetve egy átdolgozott változat a szakvélemény szövegének közlésével: *Der ungarische Jesuit Péter Pázmány über die Religionsfreiheit der Calvinisten und der Lutheraner = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, hg. v. Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2010, 453–472; diétabeli közös akciójukra: HANUY, I, *i. m.*, 29–35, n. 14.

⁶ Ld. fentebb, életrajzi hivatkozásaiknál.

⁷ Az évszámot illetően másfél évtized távolságból a tanú csupán alig tévedett valamit. Pázmány 1601–1603 között volt a sellyei rendházban *concionator* és *praefectus scholarum*. Ladislaus LUKÁCS, *Cathalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, I, 1551–1600; II, 1601–1640 (Monumenta Historica Societatis Iesu, 117; 125), Romae, 1978–1982, I, 747.

⁸ Pázmány 1590–1593 során tanult filozófiát a császárvárosban, s volt egyúttal *praefectus conventus*. Mivel bécsi egyetem matrikulái Székely tanulmányaira vonatkozóan ezekből az évekből nem tartalmaznak bejegyzést, elképzelhető, hogy a tanú a fiatal jezsuitával talán mint prefektussal került kapcsolatba. LUKÁCS, *Cathalogi personarum*, I, *i. m.*, 747; *Die Matrikeln der Universität Wien. IV: 1579/II–1658/I* (Publikationen des Instituts für

a) *Lépes Bálint*

Lépes¹⁰ némely értesülését magától az új érsektől szerezte, annak pontos életkora közlésnél ezt maga árulja el. Ugyaninnen tudhatta a szülők pontos nevét (a Massay/Maszlay változat a cseh közjegyző következetes elhallásának tudható be). Továbbá azt is, hogy mind apai, mind anyai felmenői között Pázmánynak „mágnások is származtak, és mind a mai napig élnek főnemes rokonaik és hozzátartozóik”. A kihalt Czibakok és Ártándyak mellett a Csákyakra utalt. Utóbbiak esetében a rokonság ki is merült a leánynegyed kiadása körüli hosszas pereskedésben.¹¹

Az eltűnt szóbeliség idéződik meg, amikor a kancellár Forgách bíborossal Pázmányról folytatott beszélgetéseit idézi a majdani utód feddhetetlen életviteléről. Egészen figyelemreméltó az a megjegyzése, amely a kulcsszerepet említi az 1611-es nemzeti zsinaton. Nemcsak az utókor látja tehát úgy, hogy Forgách Ferenc intranzigens egyházpolitikájának fordulatában jezsuita gyóntatója meghatározónak bizonyult. Ez a kortársak előtt is világos volt.¹² A kancellárnak a bíborossal folytatott politikai, egyházpolitikai megbeszéléseinél szintén ott van Pázmány, illetve képviselői patrónusát. Nemcsak azt állítja Lépes, hogy számtalan alkalommal tárgyalt vele, mióta a prímási udvarba került, hanem egyenesen e tárgyalásokról ismeri személyesen.

Hasonlóan érdekes, amit a kancellár Pázmányról, mint közszereplőről mond. Noha közhivatalt („*munus publicum*”) jezsuitaként nem töltött be, itt Lépes szüksé-

Österreichische Geschichtsforschung I/VI), hg. v. Franz GALL, Hermine PAULHART, Graz–Köln 1961–1974, 28–39.

⁹ Ld. aláírását tanúvallomása végén, Archivio Privato dell’Eccellentissima Casa Aldobrandini di Frascati (Villa Belvedere), Documenti Storici, n. 17/10 (a továbbiakban: *Proc. Pasm.*), fol. 17r. – Az előkészületben lévő publikálásnak köszönhetően a hivatkozások egyaránt visszakereshetőek lesznek mind a latin szövegben, mind a magyar fordításban. TUSOR Péter, *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről, 1616.: Családja, katolizálása, misszionálása (A Pázmány–Tholdy archívum irataival)* (Collectanea Vaticana Hungariae [CVH] II/6), Bp.–Róma, 2017.

¹⁰ Vallomása a jelölről: *Proc. Pasm.*, fol. 4r–6r.

¹¹ Vö. Prímási Levéltár (PL), Archivum Saeculare (AS), Acta radicalia, Class. T, n. 179. 180. 186. 187. 195. 203. 204; TUSOR Péter, *Új adatok és szempontok Pázmány Péter családi viszonyaihoz*, Magyar Sion, 2016/2, 259–272.

¹² Az 1611. évi nagyszombati nemzeti zsinatra: SÖRÖS Pongrácz, *Forgách Ferenc bíboros nagyszombati zsinata és előzményei*, Katholikus Szemle, 1900 211–241; HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, I), München, Aurora Könyvek, 1973², 236; aktái: Carolus PÉTERFFY, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata*, I–II, Viennae et Posonii, 1742, II, 197 skk.

gesnek tartja megemlíteni „nyilvános előadásait” (*publicae lectiones*), melyet közlése szerint Magyarország szinte összes templomában tartott, különféle időpontokban, alkalmakkor. Külön megemlíti a magyar diétákat. Mik lehettek ezek a „nem csekély eredményt” hozó előadások? A kancellár szerint helyszínei templomok voltak. Röviden Ramocsaházy is említi őket, és szintén megkülönbözteti a prédikációktól vagy hitszónoklatoktól (*contiones*). Gondolhatunk itt akár szóbeli katekézisre, kedvenc jezsuita műfaj, vagy bibliaórákra is. Lépes szavai azonban ennél izgalmasabb és népszerűbb eseményekre utalnak. Valószínű, hogy Pázmány ezen alkalmakkor vitriolos vitairatait adta elő szóban, akár megírásuk után, akár megjelenésük előtt, szóbeli előadásban is formálva, csiszolva érveit. Nyilván szép számmal hangozhattak el sajtó alá végül nem kerülő gondolatok, fordulatok, hasonlatok. *Az nagy Calvinus János Híszkegyestene* című vitairatának viharos fogadtatása az 1609-es országgyűlésen egyenesen arra enged következtetni, hogy műveiből akár szerzői „felolvasó esteket” is tarthatott, hol szó szerint, hol szabadon ismertette műveit.¹³ Aligha fenyegették volna meg őt ennyire a protestáns rendek (a nuncius egyenesen megkövezéstől, vagy akár csonkítástól tartott), ha a diéta közvéleménye nincs kellően „tájékozotva” a vitairat tartalmáról. Az pedig nehezen képzelhető, hogy a követek, pláne a protestánsok a tárgyalások szüneteiben, esténként tömegesen épp Pázmányt olvastak volna. A lelkészek valószínűsíthető izgatása sem tűnik elegendőnek.

A tanúk tudósítása szerint tehát külön műfajt képviseltek az előadások, a *publicae lectiones*. Íme vitairatai Sík Sándor által leírt előbeszéd jellegének, „előbeszéd stílusának” eredete, magyarázata.¹⁴ Előadásai mellett magától értetődően prédikációit is meg-meghallgathatták az érdeklődőbb protestánsok. Lépes nem véletlenül említi, hogy „csiszolt hitszónoklataival” is összezavarta őket. A prédikációk közül néhány jóval összegyűjtött kiadásuk előtt, „szimultán” is napvilágot látott.¹⁵

b) Ferenczffy Lőrinc

Ferenczffy Lőrinc¹⁶ az egyetlen a tanúk közül, aki személyes érzelmekről tesz említést az új érsek irányában, egy helyen elárulja, hogy „közeli viszonyba került vele”

¹³ FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter 1570–1637*, Bp., Méhner, 1886 (Magyar Történelmi Életrajzok, 5), 50–53.

¹⁴ SÍK Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 145 skk.

¹⁵ Egyik prédikációja kurrens kiadása 1610-ből: FRAKNÓI (FRANKL) VILMOS, *Pázmány Péter és kora*, Pest, 1868, I, 85.

¹⁶ Vallomása a jelöltről: *Proc. Pasm.*, fol. 12r–13v.

(„*ipsi familiarissimus extiterim*”).¹⁷ Méghozzá igen sajátos szövegkörnyezetben, amikor is többek között – életvitele, erkölcsi, hírneve mellett – „szavajárásáról” esik szó, és tanúsítja, hogy mindezekben az elképzelhető legjobb tulajdonságok jellemzik. Vagyis, tekinthetünk némileg a szokásos sablonok mögé, az udvari magyar kancellária titkára azt árulja el nekünk, önkéntelenül és senki által nem kötelezve, hogy Pázmány még közeli magánbeszélgetéseik során sem feledkezett el soha magáról. Ellentétben, véljük, Ferenczffyvel, akiről tudjuk, hogy számos kortársánál jobban szerette az alkoholt.¹⁸

Meglepő, hogy Pázmány pontos életkorát nem személyes közlésre hivatkozva adja meg, forrása nyilvánvalóan felettese, hiszen pontosan ugyanazon adatot mondja be, mint Lépes. Hangsúlyos közlései közül kiemelkedik a Forgách primáshoz fűződő viszony jellemzése, miszerint annyira élvezte bizalmát, hogy az „minden titkát reá bízta”, ami a közvélemény előtt sem maradt rejtve. A kijelentésben Pázmány nemcsak tanácsadói, hanem gyóntatói szerepkörének közvetett megerősítését láthatjuk, melyre idáig csupán egy adatunk volt.¹⁹ Székelynél alig kevésbé tónusosan jelenik ez meg, amikor arról vall, hogy elődjét Pázmány lelki és világi ügyekben egyaránt bensőségesen és odaadóan szolgálta éveken át. Ramocsaházy már csak annyit mond, hogy személye legkedvesebb és elfogadottabb volt a néhai primás számára, aki kiváló tulajdonságai miatt élt szolgálataival és adott véleményére.²⁰

Az összes tanú tud róla, és kiemeli, hogy milyen eredményesen járt el 1616 nyarán felső-magyarországi küldetésében, amely nem csupán a lázongások lecsendesítésére irányult, hanem Pázmány bemutatkozása is volt immár nem jezsuitaként, hanem turóci prépostként.²¹ Ferenczffy még azt is említi, hogy az uralkodó koráb-

¹⁷ Vö. HOLL, *Ferenczffy...*, i. m., 41.

¹⁸ FAZEKAS, *Főpap és hivatalnok*, i. m., 93; HOLL, *Ferenczffy...*, i. m., 45.

¹⁹ Vö. Pázmány, *a jezsuita érsek: Kinevezésének története 1615–1616* (Mikropolitikai tanulmány) (CVH I/13), Bp.–Róma, 2016, Dok., n. 3.

²⁰ *Proc. Pasm.*, fol. 9v és 15v.

²¹ A Homonnai-féle erdélyi akció kapcsán keletkezett feszültségre és Pázmány szerepére ebben: FRAKNÓI, *Pázmány... és kora*, I, 191–220; CVH I/13, 140. A Homonnai-féle akció szélesebb kontextusára, benne a *Militia Christiana* lovagrend szerepére: BORBÉLY Zoltán, *A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. DÁNÉ Veronika et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014, 295–309. A részletes eseménytörténetet adó Zsilinszky Mihály problémásabbnak látja Pázmány szerepét és eredményességét. A protestáns rendek nyilatkozatukban még jezsuitának nevezik, új állapotának tudatosítása nyilván fokozatos volt. ZSILINSZKY Mihály *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai*, I, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1881, 91–

ban is gyakran élt szolgálataival, amire Kleslt említve Ramocsaházy is ráerősít.²² E szolgálatok főként az 1608-as, 1609-es és 1613-as országgyűlés idejére sűrűsödhetnek. Gondolhatunk itt a *Status Catholicus* tárgyalásainak szervezésére, tárgyalásainak koordinálására, továbbá a közismerten rossz viszonyban álló Forgách és Klesl közötti közvetítésre, például részvételére a törökökkel kötött második bécsi béke tárgyalásaiban.²³ Mindez még inkább erősíti a politikai szálak jelentőségét Pázmánynak az érsekség felé vezető útján.

c) Ramocsaházy és Székely

Minden tanú kivétel nélkül tudta, hogy az új prímás a hittudomány professzora volt, s Székely kivételével azt is, hogy teológiából doktori fokozatot szerzett. A jól értesültsége miatt már eddig is többször emlegetett és még többször említésre kerülő Ramocsaházy²⁴ egyedi közlései közül kitűnik erre vonatkozó információjának indoklása. Nem is annyira azon megjegyzése, miszerint a Társaságban a teológiai katedrára csak doktori fokozattal rendelkezőket engednek. Ez inkább a tanú ismereteire vet jó fényt. (Lépes jezsuitáktól értesült a professzúráról.) Érdekesebb számunkra további érve, miszerint „misszilis levelekben és más irományokban” is ekként tüntetik fel nevét. Erről a kancellár csupán annyit mond, hogy „levelekben és más alkalmakkor” szintén így szerepel,²⁵ s ugyanő szól arról, hogy prédikációi és

103, különösen 101. – Pázmány e politikai missziója külön tanulmány érdemelne. Instrukciói II. Mátyástól: PL AS Act. rad., Classis V, n. 105 és 106; számos vonatkozó irat: *uo.*, *passim*.

²² *Proc. Pasm.*, fol. 9v.

²³ BENDA, *Pázmány... politikai pályakezdése, i. m.*; BITSKEY, *Pázmány Péter memoranduma a vallászabadságról, i. m.*; KÁROLYI Árpád, *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása*, Századok, 1919, 1–28, 124–163; ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések...*, *i. m.*, 1 skk. és 63 skk.; Forgách és Klesl viszonyára: SÖRÖS Pongrácz, *Forgách Ferencz a bíboros*, Századok, 1901, 577–608, 691–723, 774–818, helyenként. – Elengedhetetlen feladat a magyar történetírás számára az Országgyűlési emlékek kiadásának folytatása, akár első lépésben a vallási tárgyalások iratainak publikálása és feldolgozása. Zsilinszky narratívája ugyanis nemcsak elavult és elfogult, hanem olykor kifejezetten téves is. Műve elején helyesen látja át az 1608. évi törvények végrehajtásának problémáit és II. Mátyás dilemmait s utal a Szentszék szerepére is. 1609–1616 között azonban nem ismeri fel a katolicizmus stratégiájának fordulatát, noha 1616-ból épp maga közli a belső építkezés, szebben fogalmazva az organikus felekezetszervezés szempontjainak és módszerének egyik fontos forrását (*i. m.*, 1–4 és 91–92).

²⁴ Vallomása a jelöltről: *Proc. Pasm.*, 9r–10v.

²⁵ A pusztán „*literis*” megjelöléssel Lépes a nyomtatásban megjelent kontroverz levelekre gondolhatott, melyek legszebb példája az Alvinczi Péterhez intézett, 1609-ben kinyoma-

írásművei mellett misszilis levelei is kiemelkedő szerepet játszottak az „eretnekek összezavarásában”. Ramocsaházy közléséből viszont arra következtethetünk, hogy e levelek nem csupán protestáns prédikátorokhoz írt misszilisek lehetettek,²⁶ hanem olyan írások is, melyeket Pázmány egy-egy katolikus személyhez, akár egyházihoz, akár világihoz, netán közösséghez írhatott, és amelyeket elolvasása után köröztettek, akár másolatban, akár eredetiben.

Ezek a „pasztorációs levelek”, melyekre példa egyelőre nem ismert, s csupán a pozsonyi kanonok hivatkozásából, valamint a kora újkori levelezési szokásokból²⁷ következtethetünk létezésükre, mindenképpen megkülönböztetendők a személyes lelkivezetői levelektől,²⁸ továbbá az egyéb magánlevelektől.²⁹ Utóbbiakon Pázmány csak a nevét szokta aláírni, teológiai doktorsága nem szerepel. Forrásalapú feltételezésünk e pasztorációs levelek meglétére jól beleillik a korszak Iustus Lipsius által meghatározott képébe, miszerint a levél *alter sermo*, és az ő kategóriái közül aligha nem az *epistola serialis publica* közé sorolhatók be.³⁰

Székely Györgynek³¹ a kérdőpontokra adott feleletei kevés egyedileg kiemelhető információt tartalmaznak. Egyedül ő tudja pontosan, hogy Pázmányt 1596-ban („20 éve”) szentelték pappá. Bár a protestánsok elleni küzdelmét minden tanú több-kevesebb színnel megemlíti, azt a tényt, hogy „számos eretneket az igaz hitre térített”, Ramocsaházy mellett egyedül Klesl udvarmester mondja ki. És miközben

tott *Őt szép levél*, melyek élén valóban szerepel a teológiai doktor megjelölés, Pázmány egyéb írásművei többségéhez hasonlóan.

²⁶ Egy ilyen kiadva: HANUY, I, *i. m.*, 10–13. Ld. fentebb, a forrás vonatkozó részénél is. – Protestánsokhoz írt levelet aligha olvasott volna a derék pozsonyi kanonok. Elvethetjük azt is, hogy Pázmányhoz intézett levelek külcímzésére gondolna, ilyen aligha kerülhetett kezébe.

²⁷ Egy magyarországi seregszemle alapos bibliográfiával: *Régi Magyar Levelestár*, I–II, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), 525–531.

²⁸ Egyelőre egy ilyen ismert, Kapy Annához. Kiadva: TUSOR Péter, *Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1996, 318–344, n. 1.

²⁹ Itt említjük meg azon előkészítő munkálatokat, amely a PPKE-n tartott doktori szemináriumainkon folynak, hogy összegyűjtsük és kiegészítve kiadjuk a HANUY-féle klasszikus kiadás óta megjelent leveleket. Ezek ugyanis csak elvétve kerültek hasznosításra. Az előkészületekre: KISS Balázs, OLÁH Róbert, *Pázmány Péter két ismeretlen misszise 1618-ból* és FEHÉR Lilla, KANÁSZ Viktor, *Pázmány Péter 1628-ban írt levele Dallos Miklós győri püspökhöz*, Századok, 2015, 975–981, 983–988.

³⁰ Vö. KNAPP Éva, *Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2011, 554–580, 569. Ld. még HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, PPKE BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 1), 27–29.

³¹ Vallomásai Pázmányról: *Proc. Pasm.*, fol. 14v–15v.

mindenki szuperlatívuszokban nyilatkozik Pázmány főpapi alkalmasságáról, nála ez annyiban tárgyiasul, hogy kifejezetten állítja „mások sérelme nélkül”: nincs senki, aki az országban hozzá fogható lenne. Megnyilatkozásában gazdája, Melchior Klesl nézetei és céljai is visszatükröződhetnek. Legértékesebb állításának mindazonáltal az tűnik, hogy amikor különféle megbízatásokkal Magyarországon járt, gyakran látta Pázmányt „a méltóságos bíborosnak segédkezni”, ami arra enged következtetni, hogy Forgách a nyilvánosság előtt is gyakran mutatkozott gyóntatójával együtt, és ebbe a liturgikus és nem liturgikus alkalmakat egyaránt beleérthetjük.

d) Forrásérték és -kritika

Az egyedileg kitűnő, újszerű, alkalmanként a többiek által is megtámogatott információk mellett több olyan eleme is van a tanúvallomásoknak, amelyről mindenki szót ejt, és az életútból egyébként már jól ismertek, mint például a már előkerült teológiai professzúra kérdése. Vagy hogy papként, jezsuitaként látták működni, szentmiséin személyesen részt vett, kivétel nélkül említik, és Székelytől eltekintve mindnyájan kiemelik „ámulattal hallgatott” prédikáció színvonalát, sikerét, látogatottságát – ami a szintén kiváló és gyakorlott szónok Lépes részéről igen dicséretes –, stb. Ezek között is találhatunk olyanokat, melyek az egybecsengő vallomások révén új árnyalattal gazdagodhatnak. Ilyen a már említett felső-magyarországi küldetés úgymond „próbatétel” jellege, mellyel Pázmánynak bizonyítania kellett, hogy nemcsak „háttéremberként”, hanem a Habsburg-kormányzat közvetlen képviselőjeként is meggyőzően tud fellépni. Ilyen mozzanat Pázmány távozása a Jézus Társaságból is, mellyel kapcsolatban Székely kivételével mindhárom tanú említi, hogy pápai bréve vette ki rendből, de az ezzel kapcsolatos problémákról, a szomaszka rendi kitérőről senki nem tesz említést. Az életút következő állomásaként a turóci prépostság szerepel.³² Még a közeli barát Ferenczffy sem utal rá. Lépes tájékozatlansága nem meglepő, ő már évek óta azon panaszkodik, hogy csak aláírásra használják, és Klesl kihagyja a döntésekből.³³ Nagyon tanulságos a kancellár megjegyzése, miszerint Pázmány már 1615-ben elhagyta a rendet. Erre, tudjuk, *de facto*

³² A régebbi irodalomból: LUKÁCS László, *Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? = Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, Detti, 1987, 218–219. A jezsuita történészekkel szemben ellentétes felfogást képvisel: SÁVAI János, *Pázmány és a szomaszkok: A szomaszkok genovai levéltárának dokumentumai*, Lyubus, 1992, 123–141, 126–127. A kérdéskör megoldása: CVH I/13, 93–182.

³³ FAZEKAS, *Főpap és hivatalnok...*, i. m., 90–91.

1616 márciusában került sor. A jelek szerint a kancellár ezt már a decemberi Prágába érkezéskor megtörténtnek vette.³⁴

Már az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy egészen különös az a történeti látószög, melyet az életút egészéről, szóbeli, eskü alatt tett nyilatkozatok nyújtanak. A későbbi jegyzőkönyvekben uralkodóvá váló sablonok itt is fel-feltűnnek, de még igen sok értékes adattal fűszerezve. Mely adatok olykor lehetnek kifejezetten pontatlanok, netalán tévesek is. Lépes például azt állítja, hogy Pázmány 1609-ben („hét éve”) került a primási udvarba, pedig már jó két évvel korábban, 1607-ben. Tulajdonképpen csak a megfogalmazás pontatlan. Lépes valóban hét éve ismerte személyesen az új primást, de 1609 az ő kancellári kinevezésének esztendeje, ekkortól kezdődnek tárgyalásai még mint Forgách bizalmasával.

A tanúk kivétel nélkül állítják, hogy vezetői, pasztorációs készségeit a turóci prépostság kormányzása során messzemenően bizonyította Pázmány. Mi azonban tudjuk, hogy azon túl, hogy 1616 májusában átvette a javadalmat, turóci prépostságát ténylegesen nem vezette 1616 szeptemberéig. Nem végzett benne komolyabb lelkipásztori munkát, legfeljebb átvette annak birtokait, illetve az ő nevében végezték a feladatokat, többek között a hiteleshelyi munkát.³⁵

Azt sem mulaszthatjuk el észrevételezni, hogy a tanúk nem elfogulatlanok az új primás irányában. A két egyházinak immáron felettese a kihallgatások időpontjában, Lépes szuperlatívuszait („felső fokon a legméltóbbnak gondolom őt”; „őt tartom mindenestül alkalmasnak és legméltóbbnak”), hogy elfogadja a nemrég még csak egyszerű szerzetes vezető szerepét, kiszolgáltató helyzete is magyarázza. Védelmet remélt (és kapott) az őt szabados életvitele miatt a római Kúria közreműködésével megrendszabályozni kívánó Kleslrel szemben.³⁶ Ferenczffyóól a jó barát is beszélt. Székely pedig talán tisztában lehetett bíboros gazdája politikai célkitűzéseivel, terveivel Pázmánnyal kapcsolatban. Történeti adatközléseik ettől persze még értékesek maradnak számunkra. Még akkor is, ha a tanúk gyaníthaták: vallomásaik tisztázatát mind Klesl, mind Pázmány átfuthatja Rómába küldésük előtt.

³⁴ Pázmány azonban 1616 márciusában került a nuncius joghatósága alá. Vö. CVH I/13, 108 skk.

³⁵ A javadalom átvételére: CVH I/13, 119; a Pázmány nevében kiadott oklevelek: HANUY, *i. m.*, 66–67.

³⁶ FAZEKAS, *Főpap és hivatalnok...*, *i. m.*, 92.

2. A vallomások és két történeti probléma

A tanúvallomásokból kiinduló elemzésünket az elkövetkezőkben megfordítjuk. Nem a válaszokból igyekszünk új történeti szempontokat megvilágítani. Inkább a meglévő historiográfiai problémákra keresünk választ.

a) *A születési hely*

Az első ilyen probléma Pázmány születési helye. Az irányadó szakirodalom Váradot jelöli meg.³⁷ Az nemesi előnevet adó családi birtok, Panasz nem kerül elő. A település a Sebes-Körös partján, Köröstarjával átellenben, Várad központjától mindössze 15 kilométerre feküdt. Külterülete érintkezett Ártándéval és Biharkezesztesével, egykori a szántóföldjeit a trianoni határ éppen keresztülmetszi.³⁸ A települést 1598 őszén pusztították el a törökök, amikor is Szaturdzsi Mohamed Szent László városát két hónapon át sikertelenül, ám annál véresebben ostromolta. Soha többé nem települt újra.³⁹ A fenyegetés elől a környékbeli birtokosok már az 1570-es években a városba költöztek. Olykor kifejezetten erre hivatkozva szerepel

³⁷ FRAKNÓI, *Pázmány... és kora*, i. m., 6; ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, kiad. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006² (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 5), 11; BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986 (Magyar História – Életrajzok), 10; UŐ, *Pázmány I. Péter = Esztergomi érsekek (1001–2003)*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 284–291, 285.

³⁸ KARÁCSONYI János, *Panasz*, Religio, 1907, 395–387, 396. Korábbi változata: Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve 1903–1904, 21–25. Panasz ismertetése a vele szinte egybenőtt Tótelekkel, valamint nevének vélt eredete (a Hont megyei „Zalaba” magyar fordítása): BUNYITAY Vince, *A váradai püspökség története az alapítástól a jelenkorig*, III, Nagyváradi–Debrecen, 1935, 281–282. Panaszra 1465-ben kaptak *nova donatiót* a Pázmányok, de ekkor más ősi birtokuknak számított. Az egykor Berettyószentmárton (ma -újfalú) közelében fekvő Újlak már 1334-ben tulajdonuk volt. i. m. és 333–334.

³⁹ A váradiai egriekével vetekedő ellenállásáról: SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, ford. BORZSÁK István, Bp., 1977, 137–140; több kortárs beszámoló: BALOGH Jolán, *Váradinum: Várad vára*, I, Bp., Akadémiai, 1982 (Művészettörténeti Füzetek 13/1), 102–106. – Jó másfél évszázad múlva Bihar vármegye külön vizsgálatban próbálta meghatározni egykori elhelyezkedését. 1750. június 14-én. 10 tanút vallatnak többek között arról, vajon „Tudgya-é az tanú, hol vagyon Tótelek és Gyires között az igaz határ... Tudgya-é az tanú az határt Vizes-Gyán és Tótelek között. Tudgya-é az tanú az határt Panasz között az szomszéd faluk között, nevezet szerint Szent-János között az Háromhatár dombról az Körösre merre vagyon...?” MNL-OL MKA Acta Iesuitica (E 152), Registrata, Residentia Magnovaradiensis, fasc. 3, n. 9 (38. d., fol. 153–158).

az irodalomban a majdani bíboros Várad születési helyként.⁴⁰ A krakkói noviciátus anyakönyvében 1588-ban maga Pázmány is Szent László városát tünteti fel.⁴¹

A tanúk közül ugyanakkor senki nem beszél Váradról! Lépes mindenkitől hallja, hogy a szülők Váradon laktak, de nem tudja pontosan megmondani, hogy ott is született volna. Nemcsak bizonytalankodik, hanem bizonytalankodásából arra lehet következtetni, hogy nem tartja törvényszerűnek a városi lakhelyen születést. Beosztotta, Ferenczffy csupán Bihar vármegyét említi. Ez is árulkodó, hiszen Váradot talán csak megnevezte volna. Ramocsaházy kanonok kifejezetten Panaszt jelöli meg, „atyja faluját”, ezt másoktól hallotta. Székely a helyet ugyan nem ismeri, de – „sok hitelt érdemlő személy beszámolójából” – határozottan Várad közelét jelöli. A korabeli közvélekedés tehát inkább Panaszt tartja a születési helynek. Ebben vélhetően visszaköszön egy korabeli köztapasztalat is, miszerint a szülésre számos szempont miatt alkalmasabb környezett lehetett a vidéki kúria, mint a városi ház.

A tanúk közléséből egyébként az is következik, hogy a Pázmány család lakhelyeként Várad mellett Panasz is megmaradt, amit, ne feledjünk, majd csak a század végén pusztítanak el a törökök. A mindvégig támpontul használt Fraknóinak semmi bizonyítéka nincs arra, hogy Pázmány Miklós végleg elhagyta volna birtokát, pusztán a nemesség általános beköltözésére hoz dokumentumot, amiből nem következik a vidéki kúriák teljes elhagyása. Sőt egy általa idézett forrás még 1580-ban is a bihari alispán létező birtokának mondja a települést. Az ellentmondásra senki nem figyelt fel.⁴²

A városi és vidéki lak – teendőktől és évszaktól függően – alternatív használatát a mintegy 15 kilométeres távolság is megkönnyítette, és erősen valószínűsíti. Mindéből az következik, hogy a leendő esztergomi érsek párhuzamosan nőtt fel Panaszon és Váradon. Életrajzi adatlapján születési helyként a Várad közeli, Körös-parti Panaszt érdemes ezentúl megjelölnünk. Noviciátusa kezdetén mégis Váradot adta meg, említettük. Egyik prédikációjában is ezt nevezi meg: „Váradon lettem e világra” – írja.⁴³ Egyik vitairatában egyenesen azt állítja, hogy „szótlan kisdedségének

⁴⁰ FRAKNÓI állítását (*Pázmány Péter...*, i. m., 5), hogy Pázmány Miklós lakhelye Panasz volt, ám a törökök dúlásai miatt beköltözött Váradra, ezért született ott idősebb fia, átveszi, SÍK, *Pázmány...*, i. m., 6; ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter (1570–1637)* = PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, szerk. ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, 11.

⁴¹ ÓRY, SZABÓ, *Pázmány...*, i. m., 13.

⁴² FRAKNÓI, *Pázmány Péter...*, i. m., 5, 2. sz. jegyz.; FRAKNÓI, *Pázmány és kora...*, i. m., 6, 1. sz. jegyz.

⁴³ Idézi HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, *Magyar Történet I–V*, Bp., 1941–1943⁷, 116.

tejét őbenne szopta, felserdült gyermekségét kebelében töltötte...”.⁴⁴ Mindez azonban könnyen magyarázható Várad rangosabb, híresebb voltával, és hogy tényleg szülővárosaként tekinthetünk rá. A szülőfalu azonban, úgy tűnik, Panasz. Melynek érseksége idején már nyoma is alig lehetett.

b) Az írói munkásság hatása

A Lépes kancellár által egyenesen az „eretnekek rettenthetetlen pörölyének” (*„fortissimus malleus haereticorum”*) nevezett Pázmány írói tevékenysége mindenkinél kiemelt helyen szerepel. Lépes „szerfölött kitűnő, különféle nyomtatott munkáiról” szól, tehát tisztában volt azok műfaji változatosságával. Ramocsaházy így nyilatkozik: „Emellett több és különféle könyvet írt magyar és latin nyelven... s azokból az emberi tudománynak és a kegyességnek különleges elegye árad. Az eretnekek vélekedései s hamis tanai a lehető legvilágosabban cáfolásra kerülnek bennük...”. Ferenczffy: „más különféle munkákat írt még az eretnekek ellen”; Székely: „számos más munkát is sajtó alá adott”. Utóbbi az írói munkásságot olyannyira fontosnak tartja, hogy ebből következtet arra, Pázmány „a leginkább alkalmas és méltó az érseki terhek vállalására és mások tanítására”.

Meglepő viszont, hogy cím szerint az összes tanú csupán a *Kalauzt*⁴⁵ tudta megemlíteni. A főpaptárs Lépes emellett az éppen akkortájt megjelent *Csepregi szégyemallásra*⁴⁶ utal még. Ramocsaházy a *Kalauzon* kívül egyedül az 1607-es *Keresztényi felelet a meg dücsőült Szentek tiszteletéről* című vitairatra⁴⁷ hivatkozik. A *Keresztényi imádságos könyvre*⁴⁸ Székely azon megjegyzésében ismerhetünk rá, amelyben azt állítja, hogy az újdonsült érsek imádságokat is közreadott. Az eredmény tehát igen meglepő. A kortárs katolikus elitnek nem volt lexikális értelemben vett egzakt rálátása Pázmány munkásságának egészére. Írásainak csupán töredékét idézik, címét pedig csak egynek, igaz a legfontosabbnak tudják pontosan. Teszik mindezt annak ellenére, hogy Ramocsaházy és Ferenczffy egyenesen azt állítja: művei „szerzetést közkézen forognak” (*„passim omnium manibus teruntur”*).

Nem vagyunk könnyű helyzetben, ha megpróbáljuk megfejteni, interpretálni ezt a sommás eredményt.⁴⁹ Egyfelől értelmeznünk kell a „közkézen forgás” fogalmát. A kora újkorban a konfesszionális indoktrináció elég sokoldalú és kiterjedt

⁴⁴ Idézi ÖRY, *Pázmány tanulmányi évei...*, i. m., 11.

⁴⁵ RMNy 1059, RMNy 1293.

⁴⁶ RMNy 1120.

⁴⁷ RMNy 961.

⁴⁸ RMNy 945, RMNy 1003.

⁴⁹ Vö. Egyháztörténeti Szemle, i. m., 15.

volt. Azt azonban aligha gondolhatjuk, hogy Pázmány vitairait mondjuk sokadalmakban árusították volna, s katolikus nemesi, polgári házaknál vasárnap délutáni olvasmányként szolgáltak volna. Ami sokkal feltételezhetőbb volt – idáig –, hogy legalább a klérus olvasta őket. De ezek szerint legfeljebb csupán alkalmyszerűen. Elképzelhető, hogy csupán a kontroverziában járatosabb egyháziak ismerték alaposabban írott munkásságát. Nem véletlen, hogy Lépes a *Csepregi szégyenvallásra* hivatkozik, hiszen maga is csupán ekkor kezd komolyabb irodalmi munkásságba.⁵⁰ Kontroverz teológusok, térítésben járatos papok használják, magyarázzák, vagy éppenséggel adják áttérítendő, netalán elbizonytalanodó világiak kezébe Pázmány egy-egy aktuális írását, aligha többet. Paradox módon számban talán nagyobb olvasótáborot kell vélelmeznünk a pozícióikat védő protestáns prédikátorok sorában. Ők ekkor még jóval többen voltak – és sokáig lesznek – a katolikus klérusnál, akár világi papoknál, akár szerzeteseknél. A gyors válaszok, cáfolatok azt mutatják, Pázmány fellépésében a protestánsok meglátták a veszélyt, és ez nyilván nem csak a Magyar István, Alvinczi Péter és szerzőtársaik, hanem jóval tágabb lelkészi kar ügye volt.

Széles katolikus körök csupán az *Imádságos könyvet* forgatták, használták, a későbbiekben is. A bizonyíték számtalan kiadása.⁵¹ Honnan mégis Pázmány ismertsége, népszerűsége? Az, hogy jószerevével nem olvasták, címszerűen alig tudták műveit, még a királyi kancellár, titkár, pozsonyi kanonok, bíborosi udvarmester sem, nem jelenti azt, hogy számos érvét, fordulatát, hasonlatát ne ismerték volna. Csak éppen nem írásban, hanem szóban. Leginkább Pázmány prédikációi, imént bemutatott nyilvános előadásainak köszönhetően, melyeken számtalan alkalommal vettek részt – állítják lelkesen, művei olvasásával ellentétben. Mely művek létéről, címéről ezen alkalmakkor is hallhattak. Létükről tehát innen is tudhattak, jelentőségüket felismerték, hatásuk egyértelmű, csak éppen lexikális ismereteik maradtak hiányosak.

Ferenczffy vallomásából egyenesen kitapintható, hogy bár írói munkássága „ámulatot és csodálatot” váltott ki („*stuporem et admirationem*”), igazából a prédikációk, tehát a személyes igehirdetés, meggyőzése területén tűnt ki Pázmány a közvélemény szemében. A királyi titkár szerint az általa „*frequentissime*” látogatott beszéde-

⁵⁰ BITSKEY, *Lépes Bálint...*, i. m., idézi FAZEKAS, *Főpap és hivatalnok...*, i. m., 100. – A kontroverziakétség sajátos jellegére, különleges felkészültség-igényére ld. az 1638. évi nemzeti zsinat határozatainak első fejezetét. Ebben kimondják, hogy hitvitába csak az hozzáértő klerikus merészeljen bocsátkozni. Akinek nincs megfelelő képzettsége, tapasztalata, elégedjék meg a hittételek ismertetésével. PÉTERFFY, *Sacra concilia...*, II, i. m., 358.

⁵¹ RMNy 945, 1003 és *ad indicem*.

ket nemcsak „kimondhatatlanul dicséretesen és a népek lelki hasznával” („*indicibili laude et populorum utilitate spiritali*”) tartotta, hanem úgymond „prédikációiban mindenkit könnyűszerrel megelőz”, ami mindenki számára nyilvánvaló. „Tudománya” értékelésében árnyalattal visszafogottabb: „igen kevesek vethetők össze övele, elébe pedig senki sem helyezhető” – vallotta a királyi titkára prágai nunciaturán 1616. október 1-jén.

A *Kalauz* átütő jelentőségével, trendfordító szerepével mindazonáltal kivétel nélkül tisztában voltak, és legalább kézbe vették, vagy sokat hallhattak róla. Az udvari magyar kancellár szerint az „Isten Egyházának messzemenően hasznos, mivel szinte az összes vitás kérdést tárgyalja”. Székely „legalább annyira ritka, mint hasznos” kifejezéssel illette. Ramocsaházy, aki a tanúk közül egyedül szabadkozik feltűnően, hogy nem tudja idézni a Pázmány-írások címeit („az említett könyvek címére nem emlékszem”; „a többi mű neve most nem jut eszembe” – mondja), így szól róla: „van közöttük mégis egy, a köznyelven *Kalauz*nak nevezett útvezető, amely több kötetből áll, és szinte minden jámbor és katolikus ember áhítozik olvasására.” Mely közlés, ha a tényleges tömeges olvasásra nem is szolgál bizonyítékkal, a főmű ismertségét és terjedő hírnevét messzemenően igazolja.

3. Rövid összegzés

Vizsgálódásunknak az irodalomtudomány számára talán használható és továbbgondolásra érdemes eredményeit négy pontban foglalhatjuk össze.

a) A Lépes Bálint által említett *publicae lectiones* műfaja, amelyek Pázmány Péter vitairatainak akár előzetes, akár utólagos szóbeli enarrációi lehettek.

b) A Ramocsaházy Mihály által említett pasztorációs levelek létezése és szerepe, melyeket Pázmány katolikusoknak írt, és különböznek a személyes jellegű lelkipásztori levelektől, valamint a protestáns prédikátorokhoz intézett kontroverz írásoktól.

c) A születési hely kapcsán elmondhatjuk, hogy a Pázmány-művek nem feltétlen a pontos történeti tényt közlik. Panasz helyett Várad kizárólagos emlegetését akár identitáskifejező mozzanatként, akár retorikai eszközként is értelmezhetjük.

d) Az írásművek ismertsége és tényleges olvasottsága a feltételezhetőnél is kevésbé fedi egymást. A *Kalauz* stratégiai jelentőségével a kortárs katolikus elit már közvetlenül annak 1613. évi megjelenése után tisztában volt.

MACZÁK IBOLYA
*Kalauzból kompilált szövegrészek
két 17. századi szentbeszédben**

Pázmány *Kalauz*át eddigi ismereteink szerint leggyakrabban az Oltáriszentségről szóló prédikációkban kompilálták. Az eljárásra maga a szerző buzdította a hitszónokokat, beszédgyűjteményének keresztény olvasókhöz írt előljáró beszédében:

A mostan támadott tévelygések-ellen, mivel bévségesen írtam a *Kalauz*-ban és egyéb harczoló könyveimben: nem akarom itt kétszerezni irásimat; hanem azokrúl ritkán és rövideden emlékezem a predikációban.¹

Ennek megfelelően a prédikációkhoz írt jegyzetek között számos helyen előfordul a vonatkozó margójegyzet: „vide Kalauz”. Egyik beszédében Pázmány össze is foglalta a *Kalauz*-szöveg lényegét, a következő jegyzéssel:

A pokol-béli tolvajok-által ennyi jóktúl fosztatott, ennyi sebekkel erőtlenedett ember gyógyulásárúl és igazulásárúl más könyvünkben bévséges tanítást mutattunk a Szent Írásból, most rövid sommában foglalom, a mit a *római Anyaszentegyház* tanít a bünösök igazulásárúl.²

Pázmány a kapcsolódó margójegyzetben egyértelműen jelezte, hol is található a hivatkozott rész: „a Kalauzban”. Az állítás megerősítése végett az összefoglaló végén is megjegyezte:

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport főmunkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl 183 predikációk*, I, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, 6), XXVI. [Kiemelés Pázmánytól.]

² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikációk*, II, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1905 (Pázmány Péter Összes Munkái, 7), 378.

Ezeket és az igazulás tulajdonságát bévségesen megmagyaráztuk és bizonyítottuk a *Kalausz*-ban, azért, hogy ne kétszerezük munkánkat, azokrúl most többet nem szöllumk [...].³

Az ugyancsak a prédikációgyűjteményben szereplő, Úrnapra rendelt második prédikáció ugyancsak szoros filológiai kapcsolatban áll a *Kalausz*-zal. Propozíciója után a következőket írja Pázmány: „A Kalaúznak tizen-eggyedik könyvében vannak a bizonyságok: mellyeket másodsor it leírnyia nem szükséges) megtalállyia a Kalaúzbán, a ki olvasni akarja.”⁴ Ebből adódóan nem meglepő, hogy a későbbiekben számos nyomtatásban fennmaradt, Oltáriszentség-prédikációról derült ki, hogy a *Kalausz* 11. könyve volt a szó szerinti forrása.

Mivel a forrásmű szerkezete igen jól áttekinthető mind tartalmi, mind pedig az ehhez kapcsolódó tipográfiai szempontból, nagyban megkönnyíthette a kompilátorok munkáját. A későbbi hitszónokok láthatóan messzemenőig ki is használták ezt a támpontot, bár Pázmány alosztásrendszerét többnyire egyszerűsítették. Ezek igazolására két 17. századi példát ismertetek és elemzek.

Az utóbbi években fellelt levéltári források igazolták, hogy a Bernárd Pál nevén 1735-ben kiadott úrnapi beszéd megjelenésénél jóval hamarabb keletkezett. Ha ez valóban igaz, akkor nem lehetetlen, hogy ez az egyik legkorábbi Oltáriszentség-beszéd, amely *Kalausz*-kompilációt tartalmaz. Amennyiben ugyanis valóban Bernárd a szerzője, 1682 – Bernárd halálának dátuma – előtt keletkezett.⁵ A szövegkiadásban vélhetően Kelemen Didák minorita hitszónok vállalt jelentős szerepet – noha jelenleg nem bizonyítható, átírta-e, szerkesztette-e Bernárd szövegét (és a benne lévő kompilált részeket).

A Bernárd Pál neve alatt megjelent beszédben fellelhető átvételekre jellemző, hogy kihagyásokkal ugyan, de többé-kevésbé jól körülírató részt használt fel Pázmány művéből a kompilátor (bármelyikük is legyen az): a *Kalausz* 11. könyvének első részéből. Elhagyta a Zwingli és Kálvin vélekedéseiről szóló alfejezeteket, a bizonyító alfejezet („A Christus teste valósággal jelen [van] a sacramentomban”) első, negyedik és ötödik részéből kompilált. Azaz érvként az „ez az én testem” jézusi szavakat, Szent Pál szavait és a „szent Íráson éppítettett” megállapításokat

³ *Uo.*, 379.

⁴ *Uo.*, 135.

⁵ Erről bővebben: MACZÁK Ibolya, „*Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán*” (*Kompiláció mint ferences-jesúita „határvonal”*) = *Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 157–167.

alkalmazta. Felhasználta a kálvinisták érveiről szóló Pázmány-fejtegetés egyes részeit is, a szentírási, valamint az „érzékenységből és emberi okoskodásból” való bizonyításokat elemzésének felhasználva. Elhagyta a „pohárról való igéket”, a *János-evangélium* hatodik részének és a „régii Ecclesia” tanúságtételének érveit, valamint az egyházatyák írásaival kapcsolatos részeket.

Korábbi kutatásaim során azt állapítottam meg, hogy a Bernárd Pál-szöveg a *Kalauz*-átvételek mellett jelentős részben a Kelemen Didák neve alatt megjelent, 1729-es, *Buzza fejek* című kötet *Böjt IV. vasárnapra* írt beszédét is tartalmazza – mivel erre utalt a szöveg számos olyan mondata, amely a *Kalauz*-ban nem szerepel, ám Bernárdnál szó szerint és azonos sorrendben fordul elő, mint Kelemen Didáknál, sőt szerepel utóbbi 1721-es úrnapi prédikációjában is. Mivel azonban Bernárd Pál bizonyíthatóan hamarabb élt, mint Kelemen, a kompiláció irányát is más irányban kell keresnünk: a források sorrendje vélhetően fordított – amennyiben nem arról van szó, hogy Kelemen Didák utólagosan korigálta Bernárd szövegét.

Ezek nyomán tehát Bernárd-szöveg *Kalauz*-átvételeit ugyan meg tudjuk állapítani, de nem tudhatjuk pontosan, ki illesztette ezeket a szövegbe. Az tény, hogy számos olyan részt ismerünk, amely bár Pázmány *Kalauz*-án alapszik, mégis több Bernárd – Kelemen egyezést tartalmaz. Példa erre a következő rész is:

Pázmány	Bernárd	Kelemen
<p>„A tanítványok botránkozása-után pedig azt mondá nékik: <i>Ez botránkoztat-meg titeket? Hát mikor látandgyátok az Ember fiát felmenni, a hol eléb vólt?</i> az-az, ha ezt ily nehéznek itilítek mostan, mentül nehezebben hiheitek menybenemenetelem-után, hogy itt e földön az én testemet kel ennetek. Vagy a mint egyebek</p>	<p>A' tanítványok botránkozása után pedig azt mondgya nékik: Ez botránkoztatott-é meg titekete? Hát mikor látandgyátok az ember Fiát fel menni a' hol elébb vala 67. vers. az-az: ha ezt oly nehéznek itilítek mostan, mentül nehezebben hiheitek menyben menetelem után, hogy itt a' földön az én testemet kellyen ennetek. Igy erőssiti</p>	<p>A' Tanítványok botránkozása után pedig azt mondá: Ez botránkoztatotté meg titekete? hát mikor látangyátok az ember Fiát fel menni a' hol elébb vala ugyan szent János hatodik részinek hatvan harmadik versében. Az-az, ha eszt ily nehéznek itilítek mostan, mentöl nehezebben hiheitek menybenemenetelem után, hogy itt a' Földön</p>

magyarazzák: Akkor sem fogjátok-e hinni, hogy én abban módot találok, mint ehessétek az én testemet, midőn menybe-menetelemet látván, istenségemről bizonyosok lehettök?”⁶

Kristus a’ Tanítványokat az ő testéről való értelemben. El-hivék azért a’ Sz. Apostolok, hogy Kristus Urunk őket meg nem csalta abban, a’ mitt mondott hogy ád, a’ helyet egyebet más nem adott, hanem a’ maga valóságos testét s-véret mondván: végyétek és egyétek ez az én testem, melly ti érettek adatik. Nem hiheték-el a’ ’Zidók, azért hit nélkül maradának, némelly Tanítványok-is ebben meg ütköztvén oda hagyták Kristust Joan 6. v. 67. ebbül a’ mostaniak-is érthetnek, ha ő JEsussal járnak-é, avagy a’ szökevény Tanítványokkal.”⁷

az én Testemet kellyen ennetek. Láttjátok-é mint erőssitti Christus a’ Tanítványokat az ő testéről való értelemben. El hivék azért az Apostolok, hogy Christus Urunk őket meg nem csalta; a’ mitt mondott hogy ád, a’ helyet egyebet más nem adott, hanem a’ maga valóságos Testit, vérit. Vegyétek, és egyétek, ez az én Testem, mely ti érettetek adatik. Nem hiheték-el a’ sidók, azért hit nélkül maradának, némely Tanítványok-is ebben meg ütköztvén, oda hagyták Christust. Ebből a’ mostaniak-is érthetnek, ha ők-Jésussal járnak-é, vagj a’ szökevény tanítványokkal.”⁸

A szövegrész Illyés Andrásnál is megtalálható, nála nagyobb mértékű az egyezés a Pázmány-szöveggel:

Pázmány

„A tanítványok botránkozása-után pedig azt mondá nékik: Ez

Bernárd

A’ tanítványok botránkozása után pedig azt mondgya nékik: Ez

Illyés

„A’ Tanítványok botránkozása után pedig azt mondá nékik: Hoc vos

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegens: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1898 (Pázmány Péter Összes Munkái, 4), 394–395.

⁷ BERNÁRD Pál, *Lelki beszélgetés*, Kassa, 1735, 11.

⁸ KELEMEN Didák, *Úrnapi beszéd*, Pozsony, 1721, 6.

**botránkoztat-meg
titeket? Hát mikor
látandgyátok az Em-
ber fiát felmenni, a hol
elébb vólt? az-az, ha ezt
ily nehéznek itilétek
mostan, mentül nehe-
zebben hiheitek
menybe-menetelem-
után, hogy itt e földön
az én testemet kel-
ennetek. Vagy a mint
egyebek magyarázzák:
Akkor sem fogjátok-e
hinni, hogy én abban
módot találok, mint
ehessétek az én tes-
tetem, midőn meny-
be-meneteletem
látván, istenségemről
bizonyosok
lehatték?”⁹**

**botránkoztatott-é meg
tikteket? Hát mikor
lattandgyátok az ember
Fiát fel menni a’ hol
előbb vala 67. vers. az-
az: ha ezt oly nehéznek
itilitek mostan, mentül
nehezebben hiheitek
menyben menetelem
után, hogy itt a’ földön
az én testemet kellyen
ennetek. Így erőssíti
Kristus a’ Tanítványokat
az ő testéről való értelem-
ben. El-hivék azért a’ Sz.
Apostolok, hogy Kristus
Urunk őket meg nem
csalta abban, a’ mitt mon-
dott hogy ád, a’ helyet
egyebet mást nem adot,
hanem a’ maga valóságos
testét s-véret mondván:
végyétek és egyétek ez az
én testem, melly ti érette-
tek adatik. Nem hiheték-el
a’ ’Zidók, azért hit nélkül
maradának, némelly Ta-
nitványok-is ebben meg
ütköztvén oda hagyták
Kristust Joan 6. v. 67.
ebbül a’ mostaniak-is
érthetnek, ha ők JEsussal
járnak-é, avagy a’ szöke-
vény Tanítványokkal.”¹⁰**

*scandalizát? Si ergo videritis
Filium hominis ascendentem
ubi erat prius? Ez
botránkoztatmég tite-
ket? Hát mikor
látangyátok az ember
Fiát, felmenni, a’ hol
előbb vólt? azaz, ha ezt
ily nehéznek itélitek
mostan, mentül nehe-
zebben hiheitek Meny-
be menetelem-után,
hogy itt e’ földön az én
Testemet kell ennetek?
Akkor sem fogjátok-e
hinni, hogy én abban
modot találok, mint
ehessétek az én Teste-
met, midőn Menybe
meneteletem látván,
Istenségemről bizonyo-
sok lehettek?”¹¹*

⁹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 1898, 394–395.

¹⁰ BERNÁRD, *i. m.*, 11.

¹¹ ILLYÉS András, *Megrövidített Ige*, I, Nagyszombat, 1691, 443.

Az átvételeket Pázmány *Kalauz*ával egybevetve tehát megállapíthatjuk, hogy bár Bernárd Pál (vagy Kelemen Didák) jelentős mértékű szöveget vett át szó szerint a *Kalauz*ból, más (akár korábbi, saját) szöveggel is bővítette azt.

Illyés András erdélyi püspök *Megrövidítettett ige* című, 1691-ben megjelent prédikációgyűjteményében három úrnapi beszéd van. Ezek közül a második és a harmadik beszéd lényegében (kisebb rövidítésektől eltekintve) megegyezik a Pietro Rota két beszédének rövidített magyar fordításával.¹² Ebből adódóan a *Kalauz* lényegében csak az első Illyés-prédikációra hatott.

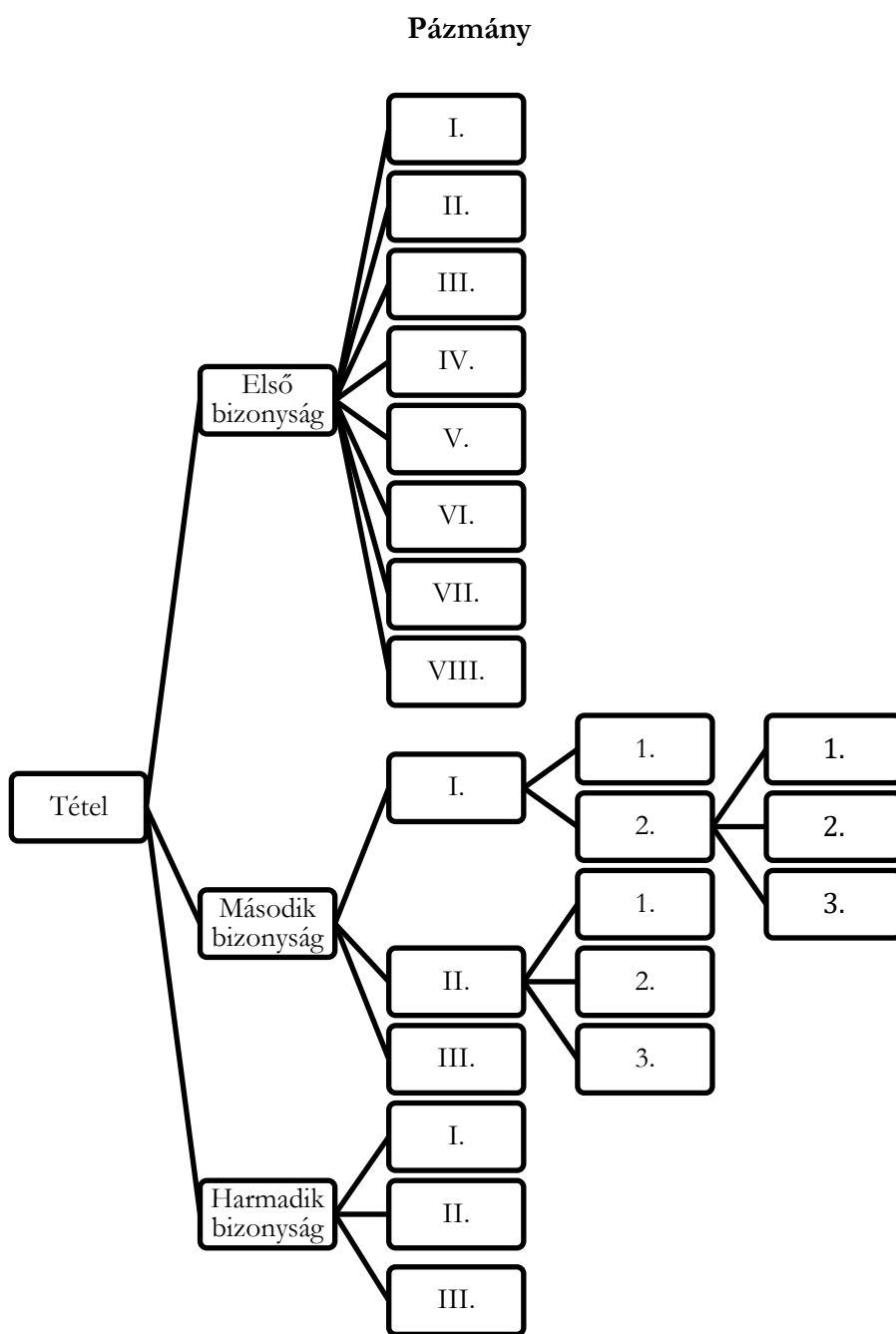
A prédikációszerzés idejét Bernárdéhoz hasonlóan az Illyés-szöveg esetében is nehéz megállapítani, hiszen a közreadó előszavában egyértelműen megjegyezte, hogy a megjelentetett beszédek számos év elmondott beszédanyagát rögzítik. A korábbi, Illyésre vonatkozó kompilációs kutatásokkal¹³ összhangban azt mondhatjuk, szinte kihagyások nélkül vett át részeket a *Kalauz* 11. könyvének első részéből. Az első rész harmadik alfejezetének első három egységét („ez az én testem”-érvek, pohárról szóló igékből vett érv, a *János-evangélium* hatodik részéből vett érv).

Illyés szövegátvétele jóval egységesebb Bernárdénál. Egyrészt azért, mert egy forráson – a *Kalauz*on – alapul, másrészt ezt a forrást is jóval kisebb hatósugárral vette át. Míg Bernárd jóval szélesebb spektrumon, a szöveg több fejezetéből használt fel kisebb részeket, addig Illyés feleannyi Pázmány-fejezetet kompilált.

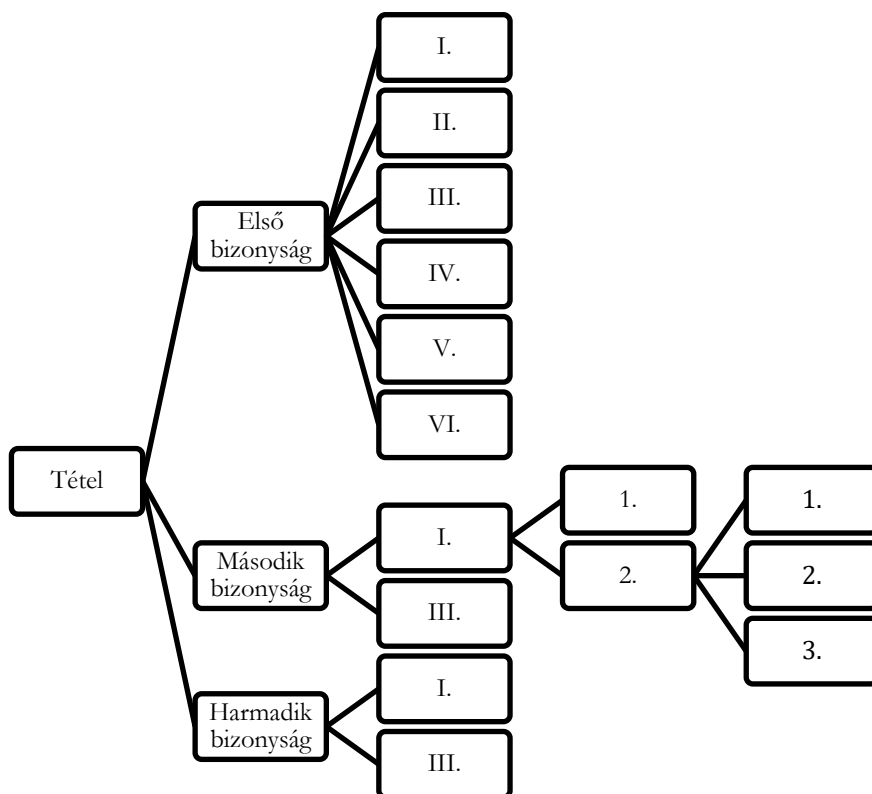
Az átvételek részletesebb vizsgálata, illetve ezek grafikus ábrázolása további sajátosságokra világít rá: ennek révén írhatjuk le részletesen és szemléletesen azt az egyszerűsítő eljárást, amelynek révén Illyés prédikációja – a kompilációs eljárás során – készült. Az ábrán jól látható, hogy az Illyés által kompilált *Kalauz*-szövegrész igen bonyolult, sokrétű, számtalan alosztást tartalmazó érvrendszer. Illyés azonban néhány érvet (alosztást) kihagyott saját szövegéből. Ennek következtében némiképpen egyszerűsítette, átláthatóbbá tette Pázmány szövegét – anélkül, hogy annak szerkezetét alapvetően megváltoztatta volna. (Az ábrákon a kompiláció sematikus ábrázolása látható. A kapcsolódó címek a függelékben olvashatók.)

¹² A szövegátvételek részletes elemzése folyamatban van.

¹³ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010 (A források tükrében), 42–63.

Illyés

Amennyiben Bernárd Pál szerzőségét – legalább részben – Kelemen Didákéval azonosítjuk (sőt, az úrnapi beszédek esetében szoros összefüggést találunk a két szövegben), érdemes figyelembe venni és az újabb kutatások fényében adaptálni azokat a megállapításokat, melyeket a szakirodalom eddig az utóbbi szerző *Kalauz*-kompilációjára alkalmazott.

Ocskay György megállapításai szerint Kelemen Didák több prédikációjában is felhasználta a *Kalauz* szövegét. Jelen vizsgálatom szempontjából külön is figyelmet igényel a minorita szerző 1721-ben megjelent úrnapi beszéde, melyben az Ocskay által közölt adatok értelmében éppúgy a *Kalauz* 11. könyvét használta fel, mint Bernárd vagy Illyés. Kelemen Didák *Kalauz*-használatát illetően Ocskay két fontos megállapítást tett. Egyrészt azt, hogy Kelemen mindenképpen a *Kalauz* második (vagy harmadik) kiadását használta, mert egy adott, Kelemennél szó szerint szereplő átvétel Pázmány művének első kiadásában nem szerepelt. Másrészt Ocskay megállapítása szerint a Kelemen-szövegben olvasható Heliogabalus név szerepeltése Kelemen Didák invencióját dicséri.¹⁴

A fenti megállapításokat a Bernárd Pál neve alatt megjelent szövegre visszavetítve megállapítható, hogy összeállítója ugyancsak a második (netán harmadik) *Kalauz*-kiadást használhatta, Héliogabalus neve pedig nála sem szerepel. Azaz a fenti megállapítások nyomán okunk van feltételezni, hogy ebben az esetben valóban Kelemen Didák invenciójáról beszélhetünk – az átvétel legalábbis nem Pázmánytól és nem Bernárdtól származik.

Pázmány	Bernárd	Kelemen
„Szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az aranyforintok képét adná; ha vadászattyában fogott szép nyúl-húsrá híjna, és az asztralra nyúl-hús képet tenne: köszönhetnéd a jó tartást.”¹⁵	„[...] szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az aranyforintok képét adná. Ebédre hina, s-írot étkeket, s-irott madarakot rakna elődben, borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mútogatna,	„Szép dolog volna, ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe, s-keményen kínálna, hogy egyél, borral kínálna, de innod nem adna, hanem

¹⁴ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 445–446.

¹⁵ PÁZMÁNY, *i. m.*, 1898, 387–388.

melytől száz mért földnyire távúl valahol bor vólna. keményen kínálna, hogy egyél igyál. Köszönhetnéd a jó tartást.²¹⁶

egy czégért mutatna, melytől száz mély földnyire valahol bor vólna; köszönhetnéd a jó tartást.²¹⁷

Ha az Illyés neve által fémjelzett prédikáció szövegét vizsgáljuk, szintén megfigyelhető a nevezett rész szerepeltetése (tehát Illyés sem az első *Kalamaz*-kiadást használta) és nála sem szerepel Héliogabalus neve. A kompilált rész pedig szó szerinti (bővítések nélküli) megfelelője a Pázmány-szövegnek.

Bernárd

„[...] szép dolog vólna, ha ki néked száz aranyat igirne, és az arany forintok képét adná.

Ebédre hina, s-írot étkeket, s-írott madarakot rakna elődben, borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mútogatna, melytől száz mért földnyire távúl valahol bor vólna. keményen kínálna, hogy egyél igyál. **Köszönhetnéd a jó tartást.**”¹⁸

Pázmány

„Szép dolog vólna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany-forintok képét adná; ha vadászattyában fogott szép nyúl-húsrá híjna, és az asztalra nyúl-hús képet tenné: köszönhetnéd a jó tartást.”¹⁹

Illyés

„Szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany forintok képét adná: ha vadászattyában fogott szép nyulhusra híná, és az asztalra nyulhus képét tenné: köszönhetnéd a’ jó tartást.”²⁰

¹⁶ KELEMEN, *i. m.*, 1721, 8.

¹⁷ *Uo.*, 8.

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 1898, 387–388.

²⁰ ILLYÉS András, *i. m.*, 1691, 440.

Függelék

Pázmány *Kalauz*ának 11. könyve és a belőle kompilált Illyés András-prédikáció szerkezeti összefüggései²¹

Első bizonyság

- I. A szent Írás világos szavainak tulajdon értelme-mellől nem szabad eltávoznunk, hanem-ha a keresztyén hitnek nyilván-való tanítása ellenkezik a széknak tulajdon értelmével.
- II. A keresztyén hitnek bizonyos-vólta a szent Írás szavainak igaz értelméből fűg.
- III. Ha az oltári sacramentomnak első rendelkezekor Christus tulajdon és világos szókkal nem élt, semmi bizonyost nem tudhatunk a szent Írásból ennek a sacramentomnak természetiről és mi-vóltárúl.
- IV. Az új és eléb nem hallott dolgot világos szókkal kel tanítani; mert különben senki azt meg nem értené.
- V. A CHRISTUS szavainak tulajdon ereje és folyása erre viszen.
- VI. A körül-álló dolgok szokták kinyilatkoztatni, mint kel magyarázni az Írást [...].
- VII. Ha az Úrunk szavainak tulajdon jegyzése-mellől elmegyünk: bizonyosok nem lehetünk, minérmű figurát kel ezekben helyheztetni [...].
- VIII. Calvinus és Luther azt vallyák, hogy a sacramentomban nem csak test jelét, hanem valóságosan a Christus testét vészszük.

Második bizonyság

- I. Azért a sz. Írás a vég-vacsorán adatott pohárt, pohár vérnek nevezi, és a pohár nevével jegyzi a Christus vérét.

A bizonyság első része, *Major*, hogy világosan kitessek, két dolgot kel eszünkben tartanunk. Elsőt, hogy noha szóval különböznek, de értelemmel eggyeznek ama mondások: *Hic est Calix novum testamentum in sanguine meo. Hic est Sanguis meus novi testamenti.*

²¹ Az eredeti jelölésekkel. A szövegátvételeket félkövér betűtípussal jelöltem.

Másodikat azt, hogy ama mondást, *Hic est Calix novum testamentum in sanguine meo*, némelyek úgy magyarázzák, hogy a pohár nevében semmi figura nincs [...].

1. **Mert a mit sz. Lukács és sz. Pál pohárnak nevez, azt szent Máté és szent Márk vérnek mongya.**
2. **Mert noha a pohár neve csak magán mind edényt, mind az edényben-való italt jegyezheti: de mikor azt mongyuk valakinek, hogy megigya a pohárt, nyilván megmagyaráztatik, hogyapoháron a benne-valót kel érteni.**
3. **A sz. Írás szavaiban akkor kel fizúrát enzedni, mikor a szóknak tulajdon jegyzése ellen bizonyos vallásával.**

II. A vég-vacsorán adatott pohárt szent Lukács és szent Pál újtestamentomnak nevezi; noha szent Máté és szent Márk a Christus vérét mongyák új testamentomnak.

1. Mert sz. Pál nyilván írja, hogy a testamentom vér-nélkül nem lehet.
2. Mert minnyájan tudgyuk, hogy az új testamentom nem borral, hanem vérrel állapotott-fel.
3. Mert noha külömb ígéssel, de ugyan-azon szavát hozza-elő Christusnak sz. Lukács és sz. Pál, melyet sz. Máté és sz. Márk. Tehát azon értelem vagy on mind a két mondásban.

III. Az öntetett-ki mí-érettünk (az-az, bűnünk bocsánattyáért, a mint magyarázza sz. Máté,) a mi a pohárban vólt.

Harmadik bizonyság

- I. **Mert ezt oly világos ígéssel adgya előnkbe, hogy gondolva sem tudnánk oly szóllások formáját találni, mellyekkel nyilvánban kimagyaráztathatnék a Christus testének valóságos nekünk adása.**
- II. Mert oly módon-való ételét ígéri Christus az ő testének, mely nem találtott azokban, kik a mannát ették, *Non sicut manducaverunt Patres vestri manna.*
- III. **Mert mind a sidók, mind a tanítványok azt értették a Christus szaván, hogy valóságoson a Christus testét kel enniek [...].**

Pázmány Kalauzának 11. könyve és a belőle kompilált Illyés András- és Bernárd Pál-prédikációk szerkezeti összefüggései²²

Pázmány Péter: Kalauz

1. Valósággal jelen a Christus teste az oltári sacramentomban.
 - 1.1. Zvinglius vélekedése a sacramentomról.
 - 1.2. Calvinus vélekedése az oltári sacramentomról.
 - 1.3. A Christus teste valósággal jelen [van] a sacramentomban.
 - 1.3.1. Első bizonyság ama mondásból: Ez az én testem.**
 - 1.3.2. Második bizonyság a pohárról-való igékből.
 - 1.3.3. Harmadik bizonyság szent János hatodik részéből.
 - 1.3.4. Negyedik és ötödik bizonyság a szent Pál szavaiból.
 - 1.3.5. A szent Íráson éppítettett okoskodással ezen igazság erőssítetik.
 - 1.3.6. A régi Ecclesia tanú-bizonyysága erőssíti ezen igazságot.
 - 1.4. A Calvinisták bizonyysági megfejtetnek.
 - 1.4. 1. A szent Írásból erőtlenül bizonyítanak a Calvinisták.
 - 1.4. 2. A régi Páterek írásiban semmi jelensége nincs a calvinista értelemnek.
 - 1.4. 3. Az érzékenségből és emberi okoskodásból erőtlenül bizonyítanak a Calvinisták.
2. A Christus teste, extra usum, jelen vagyon a sacramentomban.
3. A Christus teste mindenütt jelen nincsen.
 - 3.1. Az Ubiquisták vallása mi legyen.
 - 3.2. A romai Ecclesia tanítása megbizonyítottatik.
 - 3.3. Az Ubiquisták bizonyysági megfejtetnek.
4. A kenyér és bor meg nem marad a sacramentomban.
 - 4.1. Miben vagyon a közbe-vetés.
 - 4.2. A transsubstantiatio nevén ok-nélkül akadoznak az újítók.
 - 4.3. A szent Írásból megbizonyodik a kenyér és bor változása.
 - 4.4. A szent Atyák és az igaz okoskodás erőssítik a mí vallásunkat.
 - 4.5. Az ellenkező bizonyyságok megrontatnak.
5. Az úr-vacsorának egy szín-alatt vételéről.
 - 5.1. Miben vagyon gyökere a közbe-vetésnek.
 - 5.2. Az újítók vélekedése a közbe-vetett dologról.

²² Az áttekinthetőség érdekében az egyes szerkezeti elemeket egységes jelöléssel láttam el, megtartva az egyes szövegkiadások helyesírását.

- 5.3. A Christus példája nem kötelez mindeneket két színre.
- 5.4. Ama szókkal, ezt cselekedgyétek, nem köteleztetünk a két színre.
- 5.5. Ama mondással, igyatok ebből minnyájan, nem köteleztetünk a két színre.
- 5.6. A két színnek szükséges volta meg nem bizonyodik a sz. János hatodik részéből.
- 5.7. Szent Pál a két színnek szükséges-voltát nem jelenti.
- 5.8. Elégségesnek mutattatik az egy szín-vétel.
- 5.9. Egy-nehány kérdéssel mególtatik a két-színesek pohár szomjúhozása.
- 5.10. A régi Ecclesiában helye volt az egy szín-vételnek.
- 5.11. Méltó okok vannak az egy szín osztogatóra.

Bernárd Pál
(1682 előtt/1735)

- 1. Valósággal jelen a Christus teste az oltári sacramentomban.
 - 1.3. A Christus teste valósággal jelen [van] a sacramentomban.
 - 1.3.1. Első bizonyosság ama mondásból: Ez az én testem.**
 - 1.3.4. Negyedik és ötödik bizonyosság a szent Pál szavaiból.
 - 1.3.5. A szent Íráson éppítettett okoskodással ezen igazság erőssítettik.
 - 1.4. A Calvinisták bizonyosági megfejtetnek.
 - 1.4. 1. A szent Írásból erőltlenül bizonyítanak a Calvinisták.
 - 1.4. 3. Az érzékenségből és emberi okoskodásból erőltlenül bizonyítanak a Calvinisták.

Ilyés András
(1691)

- 1.3. A Christus teste valósággal jelen [van] a sacramentomban.
 - 1.3.1. Első bizonyosság ama mondásból: Ez az én testem.**
 - 1.3.2. Második bizonyosság a pohárrúl-való igékből.
 - 1.3.3. Harmadik bizonyosság szent János hatodik részéből.

VARSÁNYI ORSOLYA

Pázmány Péter és a Mahomet vallása –
a Kalauz tükrében

Bevezetés

Pázmány Péter korábbi írásai (*Felelet* [1603], *Tíz Bizonyosság* [1605]) alapján már vizsgálta a szakirodalom, hogyan viszonyult a szerző az iszlámhoz,¹ ahogy azt is, mi motiválhatta egy (ha *Appendix*ként is, de) önálló, csak az iszlámmal foglalkozó, *A Mahomet vallása hamisságáru*l c. munka megírására.² Ez utóbbi mű kapcsán az is vizsgálódások tárgyát képezte, mi mindent tudott Pázmány az iszlámról, Mohamed prófétáról, majd az iszlám kialakulásának történetéről; mely eseményeket, s mennyire pontosan sorakoztatott fel a törökök történelméből, s mindezekre az ismeretekre honnan tett szert – vagyis milyen forrásokból dolgozott; illetve hogyan interpretálta, milyen módon mutatta be.³ Bizonyosságait is több elemzés dolgozta fel.⁴

¹ DOBROVITS Mihály, ÓZE Sándor, *A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában*, Egyháztörténeti Szemle, 2009/2, 19–33, PATAY József, *Pázmány Péter felfogása Mohammedről, az Iszlám terjedéséről*, Kalazantinum, 1907–1908/6, 4–6. VARSÁNYI Orsolya *Pázmány Péter és az iszlám = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., PPKÉ, 2010, 213–224.

² DOBROVITS Mihály, ÓZE Sándor, *Pázmány Korán-cáfolatának előzményei: a török XVI. századi magyarországi megítélése = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 62–70; ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (*Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta / A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa*, 2); R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában* = R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., Akadémiai, 1994, 37–61. Ld. még UŐ, *Pázmány és Erdély a török kiűző háború eszmei megfogalmazásában = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988, 87–94.

³ BITSKEY István, *Pázmány korai vitairatai a keresztény egységről és az iszlámról* = B. I., *Virtus et religio*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 135–143 (A továbbiakban: BITSKEY, 1999); KOVÁCS Sándor Iván, *Hurik és angyalok – Pázmány és Zrínyi mennyországai (I) = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001 (*Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok*, 2), 314–321; UŐ, *Mohamedán mennyország a síklósi mezőn: Pázmány „Korán”-kommentárja és a „Zrínyiász” III. énekének szerencsedala*, Irodalomismeret, 1999/1–2, 197–202.

⁴ Pl. BITSKEY István, *Esszék, művek, hagyományok: Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Debrecen, Kossuth, 1996 (Csokonai Könyvtár).

Jelen írás célja elsősorban az, hogy megvizsgálja, a *Tíz Bizonyosság*hoz képest a *Kalauz*-ban megfigyelhető-e Pázmány iszlámról alkotott képének változása, s e kérdést *A Mahomet vallása hamisságáru*l szövege felől közelítjük meg: ennek *Tíz Bizonyosság*-beli⁵ és *Kalauz*-beli⁶ változatait vetjük össze, megfigyelve, változott-e, s ha igen, mennyiben a szöveg, s ezzel együtt Pázmány álláspontja. A szövegek különbségeit (ha vannak) mind egészében törekszünk majd szemügyre venni, mind pedig a részletekben, s ezekből a különbségekből indukció útján következtethetünk a nézőpont változására, vagy állandóságára.⁷

1. Általános megfigyelések – bevezetők

A *Tíz Bizonyosság* függelékeképp született *Appendix a Mahomet vallása hamisságáru*l című művet a *Kalauz*-beli változattal, az *Appendix a Mahomet vallásáru*l cíművel összevetve a leginkább szembetűnő különbséget a terjedelem terén találjuk, s ez több okra vezethető vissza. Egyfelől megfigyelhetjük, hogy Pázmány bővebb bevezetővel látja el magát a művet, de akár kisebb egységeket, bizonyosságokat is.

Rögtön a bevezetők hosszának különbsége igen látványos. Míg a *Tíz Bizonyosság* a tulajdonképpeni vitairatot, annak három főbb egységét egy rövid bekezdéssel vezeti be;⁸ addig már a *Kalauz* 1613-as kiadása is jóval terjedelmesebben vezeti fel a témát.⁹ A terjedelmen túl a megközelítés is különbözik némiképp. A *Tíz Bizonyosság* bevezetője az újítók (általános értelemben) és a törökök szövetségére utal röviden;

⁵ A *Tíz Bizonyosság* szövegét a kritikai kiadás szerint közlöm: PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyosága és rövid inté*s a török birodalomrul és vallásrul, Bp., Universitas, 2001.

⁶ 1. PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérle kalauz*, Pozsony, 1613; 2. PÁZMÁNY Péter, *Igasságra vezérle kalauz*, Pozsony, 1623; 3. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igasságra-vezérle Kalauz*, Pozsony, 1637.

⁷ Nem feledkezünk el a nagyobb összefüggésekről sem, hiszen, ahogy Hargittay Emil és Varga Ágnes írják: „nyilvánvaló, hogy Pázmány állásfoglalása a legfontosabb politikai, ideológiai kérdésekben /viszonya a királyhoz, a magyar rendekhez, a törökhöz, Erdélyhez, a protestánsokhoz/ egymástól elszigetelten nem vizsgálható, másfelől igen fontos az időbeli kategória figyelembe vétele: Pázmány állásfoglalása a viszonyulások összetettségét megtartva módosult.” HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása) = Eszmei és stílusztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1978, 102–114.

⁸ *Tíz bizonyosság*, 273, 3–14.

⁹ *Kalauz*, 1613, 433–434; majd, némileg bővebben: 1623, 532–533; 1637, 528–529.

megemlíti a grádicselméletet; és a protestánsok harcoltól való tartózkodását emeli ki (melyet egy Luthertől vett idézettel magyaráz: *Potius Turcae, quam Papistae*): vagyis a *Tíz Bizonyosságban az Appendix* megírásának okaként a protestáns-török közelség ténye jelenik meg, ehhez kapcsolódó célja pedig ismeretterjesztés: az olvasó szembeüljön a protestáns-török (vagyis muszlim) hasonlóságokkal. Eme felszín mögött burkolt célként megláthatjuk, hogy Pázmány a török párhuzam alkalmazásával a protestáns felekezetektől kívánja olvasóit elriasztani, valamint Magyarország nehéz helyzetét is a protestáns-török szövetséggel magyarázza, hiszen a protestánsoktól, a fent említett megjegyzések értelmében, nem lehet katonai segítségre számítani a törökkel szemben.¹⁰

A Kalauz-beli változat bevezetője távolabbról közelíti meg a kérdést. Elsőképp Luther tanítását említi meg,¹¹ mely szerint török és pápista közt nincs különbség; ezt a vádat pedig azzal lehet elutasítani, ha a „törökről,” vagyis a muzulmánról ismereteket szerzünk. Tehát a vitairatot „szükségből” írt szerzeményként vezeti be, mely önvédelemre, a hamis vádak elutasítására szolgál. A Kalauz másodsorra azt a tévhitet említi, mely szerint a kereszténységen kívül más, adott esetben zsidó, vagy muszlim hitben is lehetne üdvözülni.¹² Ezzel köti aztán össze a grádicselméletet,¹³

¹⁰ Vö. „A vitairatok lényegéből következik, hogy hitbeni ellenfelei ellen, cáfolatként íródtak, Pázmánynál ennek megfelelően a középpontban a protestáns-ellenesség áll, minden egyéb kérdést röviden, esetleg csak utalásszerűen tárgyal, mindig alávetve a fő problémának. A török kérdés a vitairatok összterjedelmét tekintve, kis szerephez jut.” HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig, i. m.*, 102.

¹¹ Hivatkozva a III. könyv (KEOZEONSEGÉS JELENSEGEK: MELyeből ki tetszik, hogy az Római Hittul el szakadott Vallások, igazak nem lehetnek.) IX. részére (NYOLCZADIK BIZONYOSAGA AZ VY TUDOMANYOK hamisságának: Mert, visszavonyók, álbataltanok, és magokkealis ellenkőzők.), ahol ez áll: „II. Néha az Catholicusokrul azt mondgya, mint ez előtt hallók: hogy, üdvözülnek az ő Hitekben. Másutt meg fordittyá's vissza szegezi kaszáját, és azt írja: hogy, nincs semmi külömbség az Török, és az Papisták között: *Inter Turcam, Iudaenam, et Papistam, nulla est differentia.*” – 1613, 248; 1623, 281: kisé bővebben, de lényegében ugyanígy; 1637, 277–278: nincs újabb változás.

¹² Hivatkozva a III. könyv I. részére (AZ KERESZTYENSEGBEN CSAK EGY IGAZ, ES üdvösséges Vallás vagyon.), ahol ez áll: „Es Magyar Országbanis fő renden való embereket nevezhetnék, kik fülem hallattára bátran mondották; hogy az Török és Sidóis üdvözül az ő hitben, csak jól élylen. Es midön azt vetettem volna eleikben, az mit szent Pál monda; hogy, az ki Környül metélkezik, annak semmit nem használ Christus: miképpen az sem üdvözülhet, az ki újonnan nem születik vízből és Sz.Lélekből. Midön aztis elő hoztam volna; hogy külömben az ember nem igazúlhat, hanem az Christus hiti által; és az ki ő benne nem hiszen, immár meg íttetett: Ezekre nemis tudtak mit mondani, 's nemis akartak hamis vélekedésekből kitérni.” (1613, 85–86; 1623, 87; 1637, 85. Az 1623–1637-es verziók bővebbek.) Itt megjegyezhetjük, hogy ez a szempont fontos lehetett Pázmány számára, hiszen, ahogy Péter Katalin írja: „Hangsúlyozni kell ... szilárd katolikus meg-

hiszen a hamis tanítások nyitnak utat a hitbeli elbizonytalanodásra, majd eltévelyedésre; ez is a vitairat védekező jellegét támasztja alá. Ez a két momentum: a török hitben való üdvözülés lehetetlensége és a grádicselmélet összekapcsolása végső soron mégiscsak a „végpont,” a török veszedelem elhárítására irányul. A hitvita, mint látjuk, kihasználja az alkalmat, hogy együtt támadja az újítókat és a török „ideológiát,” ám veszélyesebbnek mindig az utóbbi fog mutatkozni, s a vele való kapcsolat – már csak az üdvösség érdekében is – elkerülendő. Ennek gyakorlati vetülete pedig az, hogy a török szövetség gondolata is elfogadhatatlannak minősül. Innen kezdve a két előszó egy darabon egyezik, hiszen a *Kalauz*-beli bevezető is elmarasztalja a török ellen vívott harctól való tartózkodást.¹⁴ A *Tíz Bizonyosság Appen-dixe* ezekhez csupán annyit tesz hozzá, hogy a felsorolt két ok (újítók szövetsége a törökkel, harc elkerülése) miatt fontos megismerni az iszlám vallását, míg a *Kalauz*-beli változat arra a párhuzamra is felhívja a figyelmet, melyet a török birodalom

győződését, ... őszintén hitte: az ember a római katolikus egyházon kívül nem üdvözül. ... Az ő oldaláról nézve ... az eseményeket, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy őszintén aggódott a nem-katolikusok lelki üdvössége miatt.” PÉTER Katalin, *Pázmány Péter és a protestánsok* = P. K., *Papok és nemesek*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995, 181.

¹³ Itt is visszautal a *Kalauz* megelőző részeire, illetve a III. könyv II. részére (*ELSEO BIZONYSA GA AZ VY VALLASOK HAMISságának: Mert Kétségben ejtő bizonytalanságra viszik az embert.*): „Mert az emberek látván, hogy ennyi viszátkodás támadott az Vjítók közöttis, noha minnyájan az tiszta Sz. Irással dicsekednek: Aztis eszekben vévén, hogy ezt az sok perlekedést, az bölcs emberek sem tudgyák el igazítani; kétségben esnek az Igazságnak isméretiben: és végre, csak emberi velekedéseknek alittyák az Hit dolgait: és mind egynek itilik, akár mely vallásban légyen az ember. Azért, mind ő maga Béza meg vallya, ’s mind böv beszéddel elő szamlállya az Lutherista Schlüsselburgius: hogy, inkább valamenyi éles elméjü tanitványi vóltak Calvinusnak, mind Arianussá, Sidóvá, vagy Törökké löttek: és meg vallották; hogy, az Calvinistaságon által igyenes ösvény vagyok ezekre az éktelen tévelygésekre. ... 1613, 105; 1623, 110–111; 1637, 107. Továbbá: a III. könyv IX. részére 1613, 255 (itt a protestáns felekezetek egymást Mahomet követőinek nevezik) – 1623, 291; 1637, 288; valamint: V. könyv (*AZ CALVINISTA TVDOMANYNAK és az Helvéciai Confessionának, Isten ellen tusakodó hamisságáruil.*) IX. részére (*MINEMEV ITILETET TEGYENEK AZ TVDOS emberek az Calvinista Vallásruil.*): 1613, 422: „FILIPPUS Nicolái, egy egész Könyvben azt akarja meg mutatni: hogy, Az Calvinistaság, lassan lassan Törökké teszi az embereket. ...” – ugyanez: 1623, 521, ám itt ez már az V. könyv X. része (a címe változatlan); és 1637, 514–515 (szintén V. könyv X. része).

¹⁴ Itt visszautal a III. könyv XI. részére: Vö. 1613, 276–7; 1623, 313–315; 1637, 309–310. Ez az alfejezet a következő címet viseli: „Az Török ellen való Hadat tútya Luther”. Ebben a részben említés esik arról, hogy a török veszedelemmel egy időben kezdte tevékenységét Luther, s hogy a török elleni hadviselést bűnnek tartotta. A *Felelet* gondolatai köszönnek itt vissza. Vö. BITSKEY 1999, *i. m.*, 135–136.; A *Felelet*től és a benne felmerülő, törökkel kapcsolatos elgondolásról ld. HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitától a gyakorlati politikáig = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 316.

terjedésének történelméből más országok példája nyújt, tehát az ország helyzetét, jövőjét illetően intő példának is szánja.

Formai szempontból pedig újdonság az is, hogy felsorolást, néhol rövid ismertetést nyújt a használt forrásokról, míg a korábbi változatban csupán a marginális jegyzetek szolgálták e célt; s a felsorolásban a *Tíz bizonyosság*ban használtakhoz képest¹⁵ új források (L. Vives,¹⁶ Cuspinianus,¹⁷ Postellus,¹⁸ Crusius,¹⁹ Soranzius²⁰) is megjelennek. Az 1613-as kiadáshoz képest az 1623-as kiadás csak kis mértékben bővül tovább: ahol a '13-as végez a források felsorolásával, a '23-as újabb forrást említ meg (Juan Andrest);²¹ de az előszó tovább az 1637-es kiadásban nem változik.²²

¹⁵ Vö. pl. VARSÁNYI Orsolya, *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 648–654.

¹⁶ Ezt a művet a marginális jegyzetek – legjobb tudomásom szerint – nem sorakoztatják fel az *Appendix*ben. Éppen ezért Pázmánytól származó címmegjelöléssel sem találkozhatunk. A téma miatt azonban feltételezhető, hogy a következők valamelyikére utal: Juan Luis VIVES, *De Europae dissidiis et Republica*, Brugis, 1526; vagy: *De concordia et discordia in humano genere*, Antwerpen, 1529/Lugdun, 1532; vagy: *Wie der Türck die Christen hallet*, Strassburg, 1532.

¹⁷ Megjegyzés: ld. előző jegyzetben. Johann CUSPINIANUS, *Oratio Protreptica*, Frankfurt, 1598.

¹⁸ Megjegyzés: ld. előző jegyzetben. Guillaume POSTEL, *De la Republique des Turcs*, Poitiers, 1552, 1560; ill. UÓ, *Des Histoires Orientales*, Paris, 1575.

¹⁹ Megjegyzés: ld. előző jegyzetben. Martin CRUSIUS, *Tyrograevicae Libri Octo*, Bazel, 1584.

²⁰ Lazaro SORANZO, *L'ottomanno*, Ferrara, 1598, 1599/Bordone, 1599/Napoli, 1600; vagy: (Ugyanez latinul) *Ottomanus*, Roma, 1600.

²¹ „...De mind ezek-közzül alig olvastam a' *Mahomet* dolgaiban tudósbat egy Ioannes Andreasnál, a' ki Spanyol nyelven írt ilyen könyvet: *Confusio Sectae Mahometanae*. Ez annak-előtte a Maurusok *Alfacqui-ja*, az-után keresztyén pap volt.” 1623, 533. – Vö. Juan ANDRÉS, *Confusione Della Setta Macomettana*, Venetia, 1597.

²² Hargittay Emil és Varga Ágnes elsősorban a Pázmány szemléletmódjában 1613-ig végbemenő változásra hívják fel a figyelmet; s ehhez – többek közt – a *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz* iszlámról szóló részeit vetették össze, s hozták például. Ezt, valamennyi részlet figyelembe vétele után mi is meg fogunk tudni erősíteni. Vö. HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitától a gyakorlati politikáig = Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1978, 104; illetve a bővebb kiadás: HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitától a gyakorlati politikáig = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 317.

2. Mahometről es az eotet keoveteokrül / Mahometrevl, és az ő követöirül

A mű első részében felsorakoztatott adatok jórészt egyeznek valamennyi kiadásban, de a téma bevezetése kis részletekben eltér. A *Tíz Bizonyosságban* a szerző bújtatott negatív értékítélettel vezeti be ezt a részt: „A Mahometanusoc, (a) csufoson szinte Adamic viszi a Mahomet Genealogiaiat. Azt iriac pedig rolla, (b)...” Tehát már az elbeszélrt részletek előtt felhívja az olvasó figyelmét, hogy a felsorolt adatok „csúfosak,” nem helytállóak. Az ezután következő felsorolás *Tíz Bizonyosságban* még szereplő legendás elemeinek egy része (pl. hogy Abdella szerelméért 200 asszony halt meg, illetve a Mahomet gyermekkorára vonatkozó leírás) a *Kalauzból* már kimaradt. Továbbá, a *Kalauzban* az első mondat Baroniusra hivatkozva helyezi el Mohamedet időben, majd igyekszik tényszerűbben, pontosabb adatok megadásával, újabb fogalmak ismertetésével bevezetni az életrajzot. Ilyen – többek közt a *hidzsra*, melyet Pázmány *hegíraként* ad meg, s noha több magyarázatot fűz hozzá, egyik sem helyes.²³ Ez azonban nem Pázmányon múlik: különböző források eltérő adatait is felsorolja, anélkül, hogy valamelyiket is igazként, helytállóként jelölné végül meg, de a források sem pontosak a kérdést illetően. Ezt követően az 1623-as és az 1637-es kiadásokban új elemként az jelenik meg, amit Pázmány *Joannes Andreastól* vesz, ki még nem szerepelt a korábbi források közt.²⁴ Ugyancsak rá hivatkozik Mahomet gazdagodásának, házasságának, és próféataságának történetét összegezve, ezzel indokolhatjuk az itt található kisebb változásokat.²⁵

²³ „Heráclius Monothelíta eretnek Császár birodalmának 21. esztendejében, az az, Urunk születése után, Hat-száz harmincz esztendőben, írja Barónius: a hogy Mahometnek halála történék: és az Mahomet esztendejét, az *Hegírát*, az ő halálán kezdik el az Törökök; az Szerecsenek pedig az ő Születésén.” 1613, 434; 1623, 533–534; 1637, 529–530. A „*hegírát*” a *hidzsra* arab szó változata, mely kivonulást jelent. A muszlim időszámítás kezdete a korai muszlimok Mekkából Medinába való vándorlása, mely 622-ben történt.

²⁴ 1613: ... az Hegírát, az o halálán kezdik el az Törökök, az Szerecsenek pedig az ő születésén. → 1623: a’ Hegírát, az o halálán kezdik el a’ Törökök, a’ Szerecsenek pedig, Születésén. Jóllehet Ioannes Andreas azt írja, hogy Mahomet, 620. esztendoben születet Mecha-ban, huszon-hat esztendős-korában házasodot-meg. negyven esztendős-korában kezdette magát Profetának nevezni [sic!]; és hatvan-három esztendős-korban, 683. Esztendőben holt-meg. → 1637: tovább nem változik. Vö. 1613, 434; 1623, 534; 1637, 530.

²⁵ 1613: ... hanem egy Cadiga nevü gazdag aszszonynak béres szolgálja lévén ... → 1623: hanem egy *Cadiga*, a’vagy a’mint Joannes Andreas nevezi, Gadisa-nevu gazdag aszszonynak béres szolgálja lévén... → 1637: tovább nem változik. Vö. 1613, 434; 1623, 534; 1637, 530. Továbbá: 1613: Azért egy Ariánus lator Barát, kit Constanzinápolyból ki üztek vala, azt hazudtatá Mahomettel, hogy ő hozzá Gábriel Angyal szokott jární, ... → 1623: Azért egy *Arianus* lator [*Sergius*] Barát, kit Constanzinápolyból ki üztek vala, azt hazudtatá *Ma-*

Csak a *Kalauz*-ban olvashatunk oly információt, mely szerint Mohamed Heracliustól „nyert” volna tartományt,²⁶ s ez a változat ezután sorolja fel sikerének titkait. Az első a szabadosság, a testi gyönyörűségekkel teljes Paradicsomról szóló tanítás, valamint, hogy tanításába más vallások, felekezetek tanításának elemeit vegyítette, hogy így mindenkinek kedvében járjon. A második a „csodákban”, Mahomet megtévesztő mutatványaiban rejlik, melyek közül a galambbal elkövetett „csoda” a *Tíz Bizonyosság*-ban is megjelenik, ám csak később, a csodajelek közt; a második, a bika megszelídítésének „csodája” viszont csak a *Kalauz*-ban szerepel.

Mindkét változat Mahomet utódlásának történetével, ill. az első kalifák uralkodásának eseményeivel folytatódik. Ahol a *Kalauz* bővebb, ott általában új forrásra is hivatkozik, pl. Abu Bakr (Eubogares) esetében Juan Andresre; vagy valamilyen értelmezést, magyarázatot fűz az eseményekhez, mint pl. Heraclius sikertelenségét a *Kalauz* a monothelita eretnekséggel magyarázza; vagy Moavia uralkodásának leírása közben etimológiai levezetést is ad az *agarenus* ill. a *saracenus* terminusok jelentését illetően; esetleg több névváltozatot sorol fel, mint a korábbi kiadásokban, stb.²⁷ Moávijja uralkodásának idejéből több információt közöl a bizánci történetekről is, valamint csak itt történik utalás a hispániai muszlim jelenletre – az 1623-as

*homettel, hogy ő-hozzá Gabriel angyal szokott járni... → 1637: tovább nem változik. Uo. Majd: 1613: Az aszszony, ezt meg jelenté annak az lator Barátnak, a'ki fondálta vala az fabulát; ki tellyességgel belé beszéllé az szegény aszszonyban, hogy igazat mond Mahomet. → 1623: Az Aszszony, ezt meg-jenté *Sergius*nak, a'ki fondálta vala a' *fabulát*; ki tellyességgel belé beszéllé a' szegény aszszonyba, hogy igazat mond *Mahomet*. söt el-hiteté véllé, hogy az ő Ura, nagy *Profetája* az Istennek. 1637: [Ezt megjelentvén Mahomet a feleségének,] az aszszony (nem tudván *Sergius*nak Mahomettel-valóértelmét) titkon megmondá *Sergius*nak, a ki fondálta vala a fabulát. *Uo.**

²⁶ Mohamed életében a hódítások nem terjedtek Arábia határain túlra. Herakleiosz seregei először 636-ban ütköztek muszlim erőkkel, Szíriában, s valóban elvesztette a tartományt.

²⁷ 1613: Mahomet halála után, Eububezer, a'vagy Eubogares lón fejedelemmé. Ezt Cedrénus, Abubachárnak nevezvén, azt mondgya felöllé: ... → 1623: Mahomet halála után, Eububezer, vagy Eubogares, vagy Ubezar (amint Joannes Andreas nevezi) lón fejedelemmé. Ezt Cedrénus, Abubachárnak nevezvén, azt mondgya felöllé: → 1637: nem változik tovább. Vö. 1613, 435; 1623, 535; 1637, 531; 1613: Eububezer székiiben üle Umar; kit némellyek Haumárusnak, vagy Aomárnak hínak. Errül Cedrénus azt írja: ... → 1637: Eububezer székiibe üle UMAR. Kit némellyek [Emerusnak, Omarusnak, Homannak,] Haumarusnak, vagy Aomarnak hínak. Errül Cedrenus azt írja, ... Vö. 1613, 435; 1623, 535; 1637, 531; 1613: Umar után, Omen (némellyek Ottomennek írnák) emelteték az Fejedelemségre. → 1623: *Vmar*-után, OMEN (némellyek *Ottomennek*, vagy *Hozmennek* írnák) emelteték a'Fejedelemségre. 1637: Umar-után OMEN (némellyek Ottomennek, Attumannak, Hutmannak, Azomannak, vagy Hozrnennek) írnák) emelteték a fejedelemségre. Vö. 1613, 435; 1623, 535; 1637, 531–532.

kiadástól kezdve új forrás, Thuanus nyomán.²⁸ Végül: míg a *Tíz Bizonyosság* ezután csak *Masalmast* említi, a *Kalauz Umart*; és kisebb részletekben mutatkoznak eltérések.

A folytatásban mind a *Tíz Bizonyosság*, mind a *Kalauz* ismerteti a négy jogi iskolát, de a *Kalauz* mindezekén felül már a szunniták és síták közti különbségre is utal. Míg a *Tíz Bizonyosság* röviden leírta, melyik iskolát hol követik, a *Kalauz* első kiadásából ez kimaradt (ez a változat csupán az iskolák neveit sorolja fel), de a későbbi kiadásokba visszakerült, a szöveg és az ismertetett anyag pedig bővült.²⁹ Az „egyházi” hierarchia leírása jórészt egyezik.

Az első rész szövegváltozatainak összevetése azt mutatja, hogy a *Tíz Bizonyosság* szövege elsőként a *Kalauz* 1613-as változatában nyert helyenként más formát: esetenként bővült, esetenként szűkebb szavú lett. Majd új források, elsősorban Juan Andres nyomán az 1623-as változat mutatott további gazdagodást, dúsulást: tehát az eddigiek nyomán azt láthatjuk, hogy Pázmány folyamatosan foglalkozott az iszlám kérdésével, s az újonnan szerzett ismereteket beillesztette az újabb kiadások szövegébe. A szemléletmód változására ebben a részben nincs utalás, de a tárgyi ismeretek növekedése megfigyelhető. Az 1637-es kiadás nem mutatott jelentős további változást.

²⁸ A hivatkozott mű: Jacques Auguste de THOU, *Historiae Sui Temporis*, Paris, 1606–1609. 1613: Míg ezek egymást veszték sillyeszték, Moavía Africát viszsza vövé, és egy Spanyol Juliánus Gróf, kinek leányán Rodericus Király gyalázatot tött vala... → 1623: Míg ezek egy-mást veszték síllyeszték, Moavia Africát viszsza-vévé és a'mint Thuanus írja, Úrunk születése-után 720. esztendőben, a'mint pedig Baronius számlállya, 713-ban egy spanyól Juliánus gróf, kinek leányán... → 1637: nem változik tovább. Vö. 1613, 436; 1623, 536; 1637, 532; 1613: Végre Filippicus idejében, Urunk születése után 713. esztendő-táján, Granátát meg vövék az Saracénusok; mellyet egész Ezer neg-száz nyölczvan-hét esztendeig birtanak. → 1623: Végre Filippicus idejében Granátát megvévék a saracenusok, mellyet egész Ezer neg-száz nyölczvan-hét esztendeig birtanak. egész hét-száz hetven-négy esztendeig bírtak; [és 1492. esztendőben Ferdinandus Aragoniustúl kiüzetének Spanyol-országból azon esztendőben, melyben Christophorus Columbus az új Indiákat megtalálá.] → 1637: nem változik tovább. Vö. 1613, 436; 1623, 536; 1637, 532.

²⁹ 1613: es noha minnyájan Musulmányoknak, az az igaz hitueknek nevezik magokat: de az Asaf, Alembe, Metiq, Buanif tudomány között, fölötte nagy külömbség vagon. → 1623: És noha minnyájan muszulmánoknak, az-az, igaz-hitűeknek nevezik magokat; de [a mint Joannes Andreas, Belloforestus és egyebek írják, négy secta vagon közöttök, mely négy fő doctortúl vett eredetet, és mosódásban, bőjtölésben és egyéb dolgokban] igen különböznek egy-mástúl. I. Melich, [mellyet az africanusok követnek.] 2. Asaf, [mellyet Mechatáján egész Böldog Arábia és Damascus javal.] 3. Alambeli, [mellyet Armenia és Persia bévet.] 4. Buhani, [kit Alexandria és Syria kedvel.] → 1637: nem változik tovább. Vö. 1613, 436; 1623, 537; 1637, 533.

3. A Teoreokeokrül / Az Törökök birodalmának terjedéséről

A középső rész esetében is találunk különbségeket a két szöveg, illetve a *Kalauz*-béli szöveg különböző kiadásai közt. A legnyilvánvalóbb eltérés ismét a terjedelem terén mutatkozik; ezt pedig jelen esetben is jelentős mértékben a felolelt tartalom indokolja. Mivel ez a rész a török birodalom történelméről szól, így a korai változatban az utolsó szultán III. Murád, míg a *Kalauz*-béli változat tovább is folytatódik, és III. Mehmed, I. Ahmed, II. Oszmán, I. Musztafa és IV. Murád rövid történetét is ismerteti. De ezen a terjedelmi-tartalmi különbségen túl számos más eltérést is felsorolhatunk.

Rögtön a bevezető soroknál megfigyelhetjük, hogy a *Tíz bizonyosság* anyaga feldúsul. Ha a forrásokat összevetjük, nem találunk különbséget, tehát ebben az esetben Pázmány nem új olvasmányok hatására dolgozza át anyagát, hanem az addig is ismert forrásokat újraolvasva bővebben merít belőlük, és újraszerkeszti a már egyszer megfogalmazottakat.³⁰ A lértak jelentős újdonságot nem tartalmaznak, legfeljebb kisebb adatokat, vagy épp a korábban jegyzetben tárgyalt, s most főszövegbe illesztett megjegyzéseket. Pázmány szemléletének változására, fejlődésére csak a következő mondat utal:

Es jóllehet az sok viaskodások után, az Törökök csak három ezeren maradtak vala, ugymond Zonaras: de egyet értvén, és erős helyekre szálván, ugyan azon Persiai Mahometnek országában, fészket verének erővel hatalommal, és sok praedálásból annyéra nevedének, hogy 1040. esztendő-tájban, Mahomettel szembe meg vijna, és ellene diadalmat venne Trangolipix; Arábiát, Médiát, Babylóniát magához hajtáná.³¹

Ez a mondat az ellenfél erejének titkára utal: s ez ily nyíltan a *Tíz bizonyosság*ban még sehol nem fogalmazódott meg. Noha kevesen voltak, egységesek voltak (vagyis a megosztott keresztény világgal szemben ez komoly előnyük), és jó érzékkel választottak „erős helyeket,” tehát felismerik, mikor kell a védelemre, és erőgyűjtésre összpontosítani, s mikor érkezik ezek után el a konfrontáció ideje. Ennek a hangsúlyeltolódásnak a jelentőségét később, a mohácsi vereséghez fűzött megjegyzések fényében érthetjük meg, hiszen a vereség és annak megfontolatlanságban gyökerező mivolta mintegy ellenpontja Trangolipix és a törökök körültekintésének.

³⁰ Vö. *Tíz bizonyosság*, 276, 15–21 vs. *Kalauz*, 1613, 436–7; 1623, 537; 1637, 533.

³¹ *Kalauz*, 1613, 436–437; 1623, 537; 1637, 533.

A folytatásban azon kevés esetek egyikét láthatjuk, ahol a későbbi változat rövidül: Pázmány elhagyja a „Scythiai nepektül Persiabol” kiüzetésre tett utalást, így e rövidebb változat hangsúlyosabbá teszi a törökök erejét.³² De arra is gondolhatunk, hogy ez a kiüzetés a *Kalauz*-ban csak tényleges helyére, későbbre kerül (l. lejjebb).

A következő események elbeszélésében a *Kalauz*-beli anyag dúsul, de nem új ismeretek leírása révén, hanem Pázmány megjegyzései miatt;³³ melyek közül a leglényegesebb figyelmeztetés, hogy ha keresztények viszályában az egyik fél a törökhöz fordul, akkor „eorömet kap” a török az alkalmon, de csakis a viszály elmélyítése érdekében; majd, amikor teheti, feldúlja a keresztény területeket. A *Kalauz*-beli szöveg az 1613-as változathoz képest nem változik a későbbi kiadásokban, de az 1623-as és 1637-es változatokban eme megjegyzések mellett csupa nagy betűvel áll a margón a „NOTA” szó, ami arra enged következtetni, hogy Pázmány azért bővítette megjegyzésekkel ezt a részt, hogy a hasonló hazai helyzetre hívja fel a figyelmet, illetve elrettentő példának szánta.

Arra is akad példa, hogy a *Tíz bizonyosság* szövege rövidebb formában jelenik meg a *Kalauz*-ban, de ez utóbbi változat mégis hangsúlyosabbá teszi a keresztények megosztottságából származó török előnyt. A legtöbbször ezeket a változásokat egyértelműen fejezi ki Pázmány, de a következő sorok azt mutatják, hogy akár a szöveg érthetősége is sérülhet, mikor a szerző új hangsúlyt adva átfogalmazza korábbi mondanivalóját.³⁴

Az elkövetkezőkben azt látjuk, hogy Pázmány átszerkesztette a korábbi szöveget. Míg a *Tíz bizonyosság*-ban még elsőképp tárgyalta, ahogy a török új területeket hódít meg; majd ezek után részletezte a görögök belső viszályait, végül újra vissza-

³² Vö. *Tíz bizonyosság*: „Ennec vtanna (b) [1863 *Laonicus li. 1. Rer. Turcic. Boissard. in Iconibus fol. 3.*] a *Scythiay nepektül Persiabol ki üzeténeec, es az also Asiaba ieouenec*. Asiaba lassan lassan vgy el hatalmasodanac, hogy az eo feiedelmec, (c) [1864 *Zonar. Tom. 3. in Diogene circa an. 1071.*] *Axan, auagy Azan, Diogenes Custanczinapolí Ciaszart, eleuenen megh fogá, es minec vtanna lábat nia-kara teotte volna, megh kegielmezuen neki, es eorookeos frigiet vetuen velle, el ereszte bekenel.* 276, 21–277, 3 vs. *Kalauz*, 1613: Végre, ugy meg szaporodának, és el hatalmasának, hogy Romanus Diógenes Császárt, Axan nevü Török Fejedelem meg győzné, meg fogná, lábával meg tapodná: de végre ötet tisztességgel haza bocsátá. → 1623–1637: nem változik tovább. Vö. 1613, 437; 1623, 537; 1637, 533–534.

³³ Vö. *Tíz bizonyosság*, 277, 3–6 vs. *Kalauz*, 1613, 437; 1623, 538; 1637, 534.

³⁴ Vö. *Tíz bizonyosság*: *Ez vtan egy Franciabol ieot (d)* [1865 *Rogerius*] *Roseles neüü hadnaggia Mihaly Ciaszarnac, ellene fel tamada, ki miat Mihaly a Teoroekoockel megh bekeluen, az eo segísegeekkel megh geozé az eo hadnaggját.* 277, 6–8. vs. *Kalauz*, 1613: Ez üdö-tájban fölötte jó módgya adaték az Töröknek, hogy birodalmát terjesztené. Mert Michaél Ducas ellen, fel támada egy Rogérius nevü Franczúz hadnaggya. → 1623–1637: nincs újabb változás. Vö. 1613, 437; 1623, 538; 1637, 534.

tért a hódítások tényéhez; a Kalauz-beli változatok megfordítják a sorrendet: a viszályok bemutatása után kerül sorra a török térhódítás, mintegy annak következményeként.³⁵ Az anyag emellett növekedett is; de mivel a felsorolt források terén nem látunk különbséget, ezért nem új forrás feldolgozása, hanem a régi újraolvasása lehetett a szerkesztés és újraírás kiindulópontja.

A folytatásban meglepően hat az újabb rövidítés: a *Tíz bizonyosság*ban felsorolt adatokból több is hiányzik. A tényszerűség kedvéért nem törődik valamennyi utalás a keresztény viszályra, de jelentősen rövidül az a leírás, mely a keresztény világot rossz fényben tüntethetné fel, s csak a „sok veszekedés” marad meg.³⁶ Az efféle szerkesztést, változtatást látszólag nem magyarázza semmilyen konkrét, megfogható ok, ezért arra kell gondolnunk, hogy Pázmány tendenciózan törekszik a keresztény-muszlim szembenállás lefestésekor arra, hogy lehetőleg az ellenfél legyen sötét színekkel festve. Ez alól akkor alkalmaz kivételt, mikor a keresztény „hibák,” vagyis a megosztottság és a törökkel kötött szövetség kapcsán párhuzamot von a hazai helyzettel.

A *Tíz bizonyosság*ban már korábban is utalt rá Pázmány, hogy a törököket a szkítiai népek kiűzték Ázsiából, s mint láttuk, akkor ez a Kalauz-ból ki is maradt. A következő részben érthetjük meg ennek mértjét, mert míg a *Tíz bizonyosság* itt ismét utal erre a kiűzésre, addig a Kalauz most tesz róla először említést.³⁷ Jelen esetben

³⁵ Vö. *Tíz bizonyosság*, 277, 8–16 vs. *Kalauz*, 1613, 437; 1623, 538; 1637, 534.

³⁶ *Tíz bizonyosság*: Vgían eckorba, a Franczuzoc es Olazoc, Hierusalemét megh akaruan venni, Custanczinapolinal által keoltozuen a tengeren, vtokba (b) [1867 *Nicetas Choniates*] *Custanczinapolt megh veonec, es ektelenül fel dulac*, (c) [1868 *Laonic. li. 1.*] 1200. *eztendeobe, Isaacius Ciaszar el szaladuan, Nicaeaba futu, Balduinus leon Custanczinapoli Kirali*. Ez vtan (d) [1869 *Niceph. Gregoras. lib. 4. hist. Rom.*] 1235. *eztendeobe Palaeologus Mihali Ciaszar, ki üze a Franciakat Georeog orszagbol*. Vö. 277:16–22.

Kalauz, 1613: Sokat veszekedének az Görög Császárok, ki az el-vesztett Constanczinápolybul Nicaeában futottak vala; nem csak egymással, az mezitelen csonton, és az megfosztatott Császárságon, de az Constanczinápolyban uralkodó Franczuzokkalis. → 1623–1637: nincs újabb változás. Vö. 1613, 437; 1623, 538; 1637, 534.

³⁷ Vö. *Tíz bizonyosság*: Vgían eckorba, (e) [1870 *laonic. li. 1.*] *Scythiabol ki rohanuan az ot lako nepec Syriabol, Palaestinabol, Asiabol, ki üze a Teoreokeeket, es az eo fejedelmec, Sultan Azatines, a Georeogh Ciaszarhoz futuan, lako helt kére teolle, de ezt megh nem nierhete, es ez okon Scythiaba futu, 's giakran Thraciaba rablani hozá a Scythiabelieket*. 277, 22–26. vs. *Kalauz*, 1613: És, ha az Úr Isten Scythiából nem támaszt vala ellenséget az Törökre, ugyan akkor vége lött volna az Nap-keleti Császárságnak. De az Tatárok, Arábiát, és Syriát rabolván, az Törököketis ki kergeték fészkekből; ugy hogy az ő Fejedelmec Sultán Azatines, kételenítették Michaél Palaeológus Császárhoz futni segítségért. Palaeológus akkor Constanczinápolynak vissza-vételére készül vala, és segítséget nem adhata néki. Viszszais vövé Palaeológus nagy vér-ontással Constanczinápolyt. Azatines, haragjába az Tatárokhoz adá magát, és egész

a változás oka az is lehet, hogy Pázmány jobban megértette korábban is használt forrásait: ennek megfelelően csak itt, az események tényleges megtörténtekor utal a mongol fenyegetésre (a „szkítiai népek általi kiűzetésre”). Másrészt, itt más forrásokra is hivatkozik: míg a *Tíz bizonyosság*ban ezeknél az eseményeknél Laonicusra, a *Kalauz*ban már Gregorasra. Az utóbbi forrást már a *Tíz bizonyosság* megírásához is használta, de ehhez a részhez nem hivatkozta. A szöveg arra enged következtetni, hogy a *Kalauz*-beli kiadás előtt alaposan összevetette szövegét forrásaival, illetve a forrásokat is újraolvasta, s most oly elemeket is kiemelt belőlük, melyeket korábban mellőzött.

A továbbiakban egyre jelentősebb terjedelmű növekedéseket, újraserkesztéseket láthatunk majd. A török birodalom kialakulásával, majd a dinasztia történetének leírásával kezdve erősödni fog ez a tendencia.³⁸ A következő sorok összevetéséből is megfigyelhető, hogy ahol tud, tanulságokat von le Pázmány: ezzel is bővül a későbbi változat. Palaiologosz Andronicoszról a *Tíz bizonyosság* annyit közöl, hogy megveri a török, magyarázatot latinul, Gregoras szavaival fűz hozzá. A *Kalauz* szintén hozza az idézet egy részét, de magyarul is világossá teszi, hogy a vereség Isten büntetése volt. Oszmán sarjainak történetét megelőzően pedig párhuzamot von a dinasztia története, valamint I. Rudolf uralkodása közt. Az oszmán birodalom felemelkedése I. Rudolf uralkodásával helyezhető egy időszakra, melyből Pázmány arra következtet, hogy a Rudolftól származó utódok vannak hivatva a török megzabolozására. Végül: szerencsés újraserkesztés, hogy a *Kalauzban* ezen a ponton fel is sorolja Pázmány, milyen részekre szakadt a terület, s melyiket ki kapta, majd ez után kezd az oszmán dinasztia történetének leírásába.

A dinasztia alapítójával, Oszmánal/Ottománal kezd a felsorolást mindkét változat.³⁹ Jelentős különbségek ebben a részben nincsenek; de a *Kalauz*-beli változat kisebb részletekkel kiegészíti a korábbi (pl. hogy a törökök a király fiának hadát megverték); illetve nyíltabban utal a görög hitszegésre.

A következőkben is hasonló az anyag elrendezése,⁴⁰ ám a *Kalauzban* szereplő szöveg kiegészül kisebb részletekkel; s hangsúlyosabb lesz, hogy a török a keresztények meghasonlottsága miatt tud előretörni, ahogy az is, hogy a keresztény uralkodó sikertelensége Istentől rendelt büntetés.

Thráciáig mindent el égete 's rabla. → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 437; 1623, 538; 1637, 534.

³⁸ Vö. *Tíz bizonyosság*, 277, 26–278,10; vs. *Kalauz*, 1613, 437; 1623, 538–539; 1637, 534–535.

³⁹ Vö. *Tíz bizonyosság*, 278, 11–25 vs. *Kalauz*, 1613, 437–438; 1623, 539; 1637, 535.

⁴⁰ Vö. *Tíz bizonyosság*, 278, 26–279, 14 vs. *Kalauz*, 1613, 438; 1623, 539; 1637, 535.

A *Tíz bizonyosság*ban Pázmány felveti, hogy Solyman a következő uralkodó (Laonicusra hivatkozva), de Amuratról ír bővebben Boissard alapján. A *Kalauz*ban már tisztábban, bővebben hoz két változatot, de Bonfinivel a Boissard-féle változatot erősíti meg. Érdemes megfigyelni, hogy e későbbi változatban egymás mellé sorakoztatott források mindegyikét használta már a *Tíz bizonyosság* megírásához is, de ehhez a bekezdéshez nem használta fel őket maradéktalanul. Ez ismét arra enged következtetni, hogy a *Kalauz*hoz újraolvasta a forrásokat, és újragondolta a szöveget.⁴¹ A következő események kapcsán a *Kalauz*ban folyamatosan több a magyarázat, a tanulságok megfogalmazása, s sorban oda jut, hogy a török keresztények segítségével tudott más keresztények felett győzedelmeskedni (ld. a keresztények „eperjet” szednek egymás keblébe, következőképp elgyengülnek, s akkor a török, aki eddig tette a barátságot, hatalmába keríti őket⁴²). A török megbízhatatlanságát bemutatni szándékozó példák (görög és bolgár példák, ezen felül a Horatiustól hozott példázat idézete) pedig burkoltan a törökkel kötött szövetség lehetőségét igyekeznek elvetni.

Bajazid uralkodása kapcsán is bővül a *Kalauz* szövege, melynek néhol a részletesebb leírás, máshol az újraserkesztés, a tanulságok beszúrása is lehet oka.⁴³ Utóbira példa, mikor Pázmány megjegyzi: „Az Görögök, magok veszedelméreis okot adának,” mielőtt a görög belviszályok részletezésébe kezdene. Noha a felsorolt tények közt nem jelennek meg komolyabb új ismeretek, érdekességképp megjegyezhetjük, hogy Pázmány új forrásra is hivatkozik: Timur Lenk Bajazid felett aratott győzelme mellett a margón Soranciust idézi.

⁴¹ Vö. *Tíz bizonyosság*, 279, 14–280, 6 vs. *Kalauz*, 1613, 438; 1623, 539–540; 1637, 535–536.

⁴² „Az Török hadais, ugymond Laonicus, éz üdötájban, az Keresztyének segítségével vólt győzödelmes. Mert az Rácok, és Oláhok seregivel hadakozott az Görögök ellen Amurat: viszontag, Calo János meg békélvén Amurattal, fiát szép seregivel Amurat segítségére bocsátotta és addig szedének az Keresztyének eperjet az más ember kebelében; addig húzák vonák egymást, hogy, mikor minnyájan meg erőtlenedtek vólna, csak el lépé őket az Török. Mert ez öneki szokott mestersége: hogy, valamely Ország igen társul adgya néki magát, azt, ha szerét teheti, öszve veszti az szomszéd Fejedelmekkel; és segítséggel nagygyal biztattya: de mikor reá kél, először oly segítséget ád, mellyel meszsze ne mehessen senki. és, mikor az sok biztatásnak ürügyével galibában keveri, és el fogattya szomszédgyát, akkor osztán annyi segítséget ád, mely el foglalhassa országátis frigyos társának. Így bánék Görög országgal, Bulgár Orzággal, és végre János Király fiával. Azért a'kit Isten okossággal szeretett, tanulhat ezekből; és azt mondhattya, a' mit az Oroszlánnak az Róka: *Me vestigia terrent, omnia te adversum spectantia, nulla retrorsum*: Sok nyomot látok feléd; de vissza egyet sem látok. Mert nagyobb bolondság annál nem lehet, mintha valaki azt itéli, hogy az Török, nem magának halász, hanem annak javát keresi, a'kinek tetteti barátságát.”

Vö. 1613, 438; 1623, 540; 1537, 536.

⁴³ Vö. *Tíz bizonyosság*, 280, 7–27 vs. *Kalauz*, 1613, 439; 1623, 540–541; 1637, 536–537.

A Bajazid halála utáni események, az utódlás, végül Mehmed uralkodásának leírásában elhanyagolható különbségeket láthatunk csupán.⁴⁴ Hasonló megfigyeléseket tehetünk az utód, II. Murád esetében is.⁴⁵ A *Tíz bizonyosság*hoz képest itt először figyelhetjük meg azt a pontosítást, hogy ahol azonos nevű uralkodóból második, harmadik lép trónra, azt már számmal jelöli Pázmány. (A *Tíz bizonyosság*ban ennél a szakasznál Amurat, míg a *Kalauz*ban II. Amurat áll.) Az események leírása jórészt egyezik, de a későbbi változatot kisebb részletekkel kiegészítette Pázmány. Ilyen pl. az 1426-os erdélyi török dúlás említése, melynél egy, már a *Tíz bizonyosság* megírásához is használt forrást idéz (*e Ita Septemcast. eo anno captus*), jóllehet ebben a szakaszban a korábbi műben nem hivatkozik rá. Ugyanígy, a bekezdés végén külön említi Bonfini is, de csak a *Kalauz*ban szerepel a bekezdés végén szereplő esemény (mely szerint II. Murád Croja városának ostromakor halálozott el). Ezekből példákból újfent igazolást nyer a feltételezés, mely szerint az újabb kiadások előtt Pázmány újraolvasta mind saját művét, mind a forrásokat.

II. Mehmed uralkodásának részleteit hasonlóan dolgozza fel a *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz*.⁴⁶ A terjedelemben mégis komoly növekedés mutatkozik, mert míg II. Mehmed konstantinápolyi győzelme a *Tíz bizonyosság*ban csupán tény, a *Kalauz*ban komoly értelmezést, intést fűz hozzá a szerző.⁴⁷ Újfent hangsúlyozza a görög–magyar párhuzamot, melyből az ország helyzetére, a török szövetség esetleges következményeire lehet következtetni; illetve ebben a vonatkozásban hangsúlyos az az

⁴⁴ Vö. *Tíz bizonyosság*, 280, 27–281, 6 vs. *Kalauz*, 1613, 439; 1623, 541; 1637, 537.

⁴⁵ Vö. *Tíz bizonyosság*, 281, 7–14 vs. *Kalauz*, 1613, 439; 1623, 541; 1637, 537.

⁴⁶ Vö. *Tíz bizonyosság*, 281, 15–19 vs. *Kalauz*, 1613, 439–440; 1623, 541–542; 1637, 537–538.

⁴⁷ „II. MEHMET az ő fia lön Császár. *b* Ki véghez vivé, a’ minek ágyát meg vetették vala az ő elei; és Constanczinápolyt, 1453. esztendőben, 29. Majj, Pünkösöd-keddin meg vövé. Mert addig veszték sillyeszték, addig húzák vonák egymást az birodalom fölött az Görögök, míg az Török meg osztván közöttök az sóldot, *Inter duos litigantes, tertius gavisus est*; az két peres között, harmadik lön nyertes. Tükörid és példáid ezek tenéked, kedves hazám, meg romlott Magyar-ország. mert, noha fazekadban fött dolgokbólis tanulhatnál: de, ha az magad seb-helyeit orczádon nem látod, ám csak szomszédodra fordítsad szemeidet. Es abban bizonyos légy, hogy a’ki ördögnek szolgál, kínnal fizet néki; és a’ ki ellenségével czimborál, forrót öntnek alája, ha az eszén nem jár. Eszedben veheted, hogy eleitül fogva, az Keresztyének erejével vött ert az Török az Keresztyénségen, midön barátságának színe és segítségnek remensége alatt, egybe bocsátván az Keresztyéneket, addig fogyatta ’s erőlténitette őket, hogy végre elis lepte. Azért, ugy tarcsad az Törökkel frígyedet, hogy semmi kisztetésére kardot ne köss az Keresztyénségre. Mert, ha külömben cselekszel, sem nemesseb, sem gazdagb, sem okosabb, sem egyéb Isteni ’s emberi jókkal bővölködőbb nem vagy Görögországnál; igában ejted ennélis inkább nyakadat. Hazája gyülölő, csak maga tisztessége vadászó fiadnak tarcsad azt, valaki arra akar vinni tégedet, hogy a’ mely úton Budád oda vagyton, mostis azon sétály, és az Török paissa alól lövöldözzed az Keresztyénséget.” Vö. 1613, 439–440; 1623, 541–542; 1637, 537–538.

utalás is, mely szerint Konstantinápoly megvételenek már „az elődök megvetették ágyát.” Tehát nem hirtelen veszteséggépp értelmezendők a komoly vereségek sem, hanem a hosszú belviszályok, és a török tudatos felkészülésének eredményei. Ennek megfelelően Pázmány mintegy erkölcsi kötelességként írja elő, hogy más keresztények ellen a törökkel ne szövetkezzék senki: ezt hazaárulásnak, önzésnek és megfontolatlanságnak bélyegzi.

A II. Bajazid és Szelim uralkodása alatti évek leírása is hasonló; kevéssel bővebb, hiszen Pázmány magyarázatokat fűz a korábbi változat nehezen érthető fogalmaihoz, szavaihoz.⁴⁸ Pl. a *Tíz bizonyosság*ban annyit olvashatunk, hogy Bajazid öccse elmenekült; a *Kalauz* hozzáteszi, hogy ennek oka a kivégzéstől való félelem volt; a korábbi szöveg csak név szerint említi „Ismael Sophit,” a *Kalauz* pedig már azt is leírja, ki ő, és a mamelukokat is bemutatja röviden. Eme többlet az új forrásként megemlíti Soranzo művét is.

Az elkövetkező események kapcsán (Nagy Szulejmán uralkodásának, s a vele vívott harcok történetének leírásakor) is csupán ezek tömör ismertetése figyelhető meg a *Tíz bizonyosság*ban, míg bővebb értelmezése a *Kalauz*ban.⁴⁹ Pl. Nándorfehérvár megvétele a *Kalauz*ban már „a magyar korona egyik ágának letörése” is lesz; vagy, míg a *Tíz bizonyosság* csupán Rhodosz elestéről ír, a *Kalauz* retorikai eszközökkel él: „szörnyü vér-ontással” írja le az eseményt, mely az eredményt drámaibbá teszi, az

⁴⁸ Vö. *Tíz bizonyosság*: BIAAZET leon 1481. eztendeobe Ciaszar, (e) [1897 *Sequentia ex Boissard. Annalis Turcorum Honigero de Bellis Solymani*, etc.] az eocze Gemes Rhodusba, innen Romaba futa. Caramaniat auagy Ciliciat Vyonna megveoue, de az eo fia SELYM szekibol le veté, es meghe étete eotet 1512. eztendeobe, a battiatis maradekiual eggiüt le vagha. // SELYM Ismael Sophit 1514. eztendeobe meghe veré, es miuelhogy a Syriai es Aegyptomi Sultanoc, Ismaelt segelletéc vala, 1515. eztendeobe Syriat, es Aegyptomot meghe voue, a **Mamluczusokat**, egy labigh le vagatá. Vö. 281, 20–27. vs. *Kalauz*, 1613: II. BIAAZET, 1481. esztendöben kapá az birodalmot. az öcse Gemes, félvén hogy meghe ne fojtatná az bátyta, először Rhodusban, azután Rómában futa. Cármaniát, a vagy Ciliciát, mely ellene rugóldoz vala, újonnan meg zabolázá. // SELYM, Bajazet fia, meg éteté az Attyát, 1512. esztendöben. öcseit, bátyaitis minden maradékival egyetembe kardra hányatá. Fejedelemségének kezdetin. az Kazul (kit mi Persának nevezünk) Ismael Sófit, erős harczal meg veré, 1514. esztendöben. Es mivelhogy az Syriai, és Aegyptombéli Sultánok (Mahometánusok voltak ezekis, mint szinte az Kazulok, de Török birodalom alatt nem voltak) segítették vala Ismaelt ö ellene; ezekre fordítá fegyverét, és 1515. esztendöben, egész Syriát, Aegyptomot, Palaestínát, birodalmához fogá. Az Mamluczusokat, ezeknek az Tartományoknak Urait, egy lábíg mind le vágá. az Mamluczusok pedig, (kiket Törökül Zercasoknak neveztek) a mint Sorancius írja, b Cserkeszek vóltanak. → 1623–1637: nincs újabb változás. Vö. 1613, 440; 1623, 542; 1637, 538.

⁴⁹ Vö. *Tíz bizonyosság*, 282, 1–10 vs. *Kalauz*, 1613, 440; (→1623: Mohács már 1526. és aug 29, máskülönbén egyezik → 1637: nincs újabb változás.) 1623, 542–3; 1637, 538–39.

ellenfelet tovább feketíti.⁵⁰ A mohácsi tragédiát a *Tíz bizomyság* egy felsorolás rövid tagmondatában említi, a *Kalauz* már értelmezi, magyarázza is: a közlegények vakmerőségéből vezeti le, tanulságként pedig levonja, hogy hadi ügyekben az urak nem hallgathatnak a tudatlan katonákra, kiknek nincs mit veszteniük. Buda megvétele a korábbi változatban tény, míg a későbbiben a mohácsi katasztrófa következménye.⁵¹ Az ezután következő események kapcsán a *Tíz bizomyság*ban leírt egyes részletek a *Kalauz*ból kimaradnak: pl. Buda feladása, s az, hogy Szulejmán az árulokat kivégezteti, a későbbi verzióban csupán jelzésértékűen jelenik meg, mikor Pázmány arról ír, hogy Szulejmán vérontás nélkül nyerte meg Budát.⁵² Figyelemreméltó, hogy a keresztények árulásáról itt már nem esik szó. A továbbiakban a *Tíz Bizomyság* „a Kiralisagert valo vezekedesről” ír, mely „alat Magyar Orszagot meghodoltata Solyman”, míg a *Kalauz* már értelmez is, és erős párhuzamot von a görög történetekkel („Az Magyar Királyságon kezde veszekedni Zapolya János, Ferdinánd Császárral; és, hogy az Német ellen erősebb lenne, az Görögök veszedelmének nyomdokiban lépék, ’s az Török mellé csatlá magát.”⁵³). Tehát: a tényállás nem változik; azt az üzenetet, hogy a belső meghasonlottság török térhódításhoz vezet, megőrzi Pázmány, ugyanakkor a korábban is megfigyelt revízió szerint jelen esetben is finomít a keresztény oldal elmarasztalható jellemzőinek leírásán, ezeket elnagyoltan mutatja be. Végül: Bécs ostromát a *Tíz bizomyság* csak megemlíti, a *Kalauz* bővebben írja le, kihasználva az alkalmat, hogy a törökre a sikertelen ostrom kapcsán gúnyos megjegyzéseket tegyen.

A János király halála utáni eseményekkel kapcsolatban a *Tíz bizomyság* egyes részletei a *Kalauz*ból kimaradnak, pl.: míg a korábbi szöveg utal rá, hogy „Ferdinand Ciaszar, az eo neki keduezeo magyarockal, Niari Ferenczel, Thurzo Eleckel,

⁵⁰ Leg először is Nador-Fejérvárat meg vövé, 1521. esztendben, és egykik ágát le töré az Magyar Coronának ilyen erős vég-háznak meg vételével. Másod esztendőben, szörnyü vér-ontással Rhodust az Maltai Vitézektül el nyere. Vö. 1613, 440; 1623, 542; 1637, 538.

⁵¹ Végre, Magyar-országra térítvén erejét, Lajos Királlyal szembe szálla, 1525. esztendőben c Mohácsnál. és midön az Tanács Urak akarattya ellen, az köz legényeknek vakmerősége, csak nem erővel re doblotta ’s kénszerítette vólna az Királyt, hogy huszon-ött-ezerezd magával, három-száz-ezer emberrel szemben meg vína, mind Királyunk, mind Országunk egy harczon vesze, és az Nemességnekis szine farkas-kaszára vetteték. Így indullyanak ám el az Urak, az kevésre néző, és csak az egy vakmerőségre vetemedett tudatlan Katonák szaván ’s biztatásán. Vö. 1613, 440; 1623, 542; 1637, 538

⁵² *Tíz bizomyság*: Budat es az eo feo Capitanniat, Nadasdi Tamast, fel adac neki a benne valoc, De Solyman, Nadasdit el bocsatuan, az arulokat le vagata, es ugian ezent cselekiue 1543. ezteendeobe, a Valponi hadnaggialis. vs. *Kalauz*: Az ártatlan ifju Király vesztése után, Solymán mind Budát, ’s mind az töb fő helyeket, vér-ontásnélkül kezéhez vövé s meg fosztá. 1613, 440; 1623, 542; 1637, 538.

⁵³ Vö. 1613, 440; 1623, 542; 1637, 538.

Bakit Peterrel, Seredi Casparral, etc. az Országba ieoue,” addig a későbbi szerint csupán „Ferdinánd bé szálla Magyar-országban.” A *Tíz bizomyság* szerint eme fejlemények hatására döntött úgy Szulejmán, hogy Budát elfoglalja, s a királynét Erdélybe küldi; míg a *Kalauz* szerint a gyermek gondviselői futottak a törökhöz segítségért, aki ezért döntött Buda elfoglalása mellett. Megfigyelhetjük azt is, hogy a *Tíz bizomyság*ban itt még szó esik arról, hogy a németországi lutheránus pártolkodás miatt nem kap Magyarország segítséget, ez az utalás teljességgel eltűnik már a *Kalauz* szövegéből.⁵⁴ Ez különösen is érdekes, hiszen, ahogy pl. Hargittay Emil és Varga Ágnes is megállapítják: „Már a *Kalauz*ban is felmerülő, de az ezt követő vita-iratokban Pázmány legnyomósabb érve a lutheristák ellen, hogy meggátolják a török elleni hadakozást, és így a törökbarátság alapját képezik.”⁵⁵ Meglepő tehát, hogy itt a már egyszer megtalálható adalék mégis elkerül az *Appendix*ből, de elképzelhető, hogy csupán azért, mert a *Kalauz* egészében többször is előkerül a gondolat. A Miksa koronázása utáni események leírása szinte azonos a korábbi és későbbi változatokban. Mindkét szövegváltozat megemlíti, hogy Gyula nem elveszett, hanem Bébék György játszotta török kézre, mert azt gondolta, visszajut majd a király fiához. Pázmány ezzel a történettel is a török szövetség értelmetlenségét kívánhatta hangsúlyozni, hiszen az átjátszott erősség török kézen maradt. Érdekes jelenség, hogy míg a *Tíz bizomyság* mind Dobó István, mind Zrínyi Miklós érdemeit méltatta, a *Kalauz*ban Eger bevehetetlensége már nem kapcsolódik személyhez, csupán a szigeti védő, Zrínyi marad név szerint említve.⁵⁶ Ennek oka nem érthető a szövegkörnyezet alapján.

II. Szelim uralkodásának leírása is hasonló a korábbi és a későbbi változatokban. A *Kalauz* szövege csupán Goletta bevételéről ír részletesebben.⁵⁷ Míg a korai változat nem említi Szinánt, a *Kalauz*ban megjelenik; ám e változtatás oka nem követhető: sem a korábbi, sem a későbbi szöveg nem tüntet fel forrásokat. Így nem tudhatjuk, új forrás hatására emelte-e be Pázmány az új adalékokat szövegébe.

Ezzel el is érkezünk a *Tíz bizomyság* utolsó „szereplőjéhez,” III. Murádhhoz, valamint az órá vonatkozó bekezdés után a zárszóhoz.⁵⁸ Előrebocsáthatjuk, hogy a zárszó a hosszabb változatban is hasonló lesz, ám Murád idejének leírása jóval

⁵⁴ Vö. 282, 10–22 vs. *Kalauz*, 1613, 440–441; (→ pár szavas betoldás) 1623, 543; (→ nincs újabb változás) 1637, 539.

⁵⁵ HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 319.

⁵⁶ Vö. *Tíz bizomyság*, 282, 22–32 vs. *Kalauz*, 1613, 441; 1623, 543; 1637, 539.

⁵⁷ Vö. *Tíz bizomyság*, 283, 1–5 vs. *Kalauz*, 1613, 441; 1623, 543; 1637, 539.

⁵⁸ Vö. *Tíz bizomyság*, 283, 6–13 vs. *Kalauz*, 1613, 441; 1623, 543–544; 1637, 539–540.

bővebb a *Kalauzban*, s nem is ér még itt véget a Pázmány által tárgyalt uralkodók sora. A *Kalauz* is felsorolja a *Tíz bizomyságban* szereplő elemeket, de jóval bővebben. A későbbi verzió források említése nélkül részletezi a közelmúlt eseményeit: Győr elését és visszakerülését, és Báthory Zsigmond Szinán basával szemben tanúsított hősiességét. Ez utóbbit tanulságul és például is hozza, hogy az olvasó láthassa, nem reménytelen a török elleni küzdelem. Az eddigiek során nem látott mértékben utal itt Pázmány a történelemben megmutatkozó isteni jelenlétre: hiszen Győrt isteni kegyelem adta vissza a kereszténységnek, és Szinán Basa ellen Isten támasztotta Báthory Zsigmondot. Báthory jelentősége túlnő a magyar viszonyokon, hiszen győzelme által „meg mutatá, hogy nem oly szörnyű az Török; az mint írják; és az egész Kereszténységnek szüvet ada. Mely cselekedetért, az mi nemzetségünk, sőt az egész Kereszténység, hálaadással tartozik neki.”⁵⁹ Megjegyzendő, hogy Pázmány megelégedett az 1595-ös események ismertetésével, az 1596-os vereséget itt már nem jegyezte fel utalásszinten sem; ezek az események már csak Mehmed idejében, de Bocskai „hibájának” eredményeképp jelennek majd meg.

A továbbiakban a *Tíz bizomyság* szövegét már ki is hagyhatjuk az összehasonlításból, ám a *Kalauz* szövege még folytatódik az újabb uralkodók idejében történt események ismertetésével, értékelésével. Pl. III. Mehmed idejét mindhárom kiadás közli, komolyabb változások nélkül. Ezt a szakaszt is jellemzi, hogy az ismertetésen túl értelmez is: „Végre, az Bocskai támadása miatt, Pestet, Esztergomot, Hatvant, sok töb erős házakkal egyetembe, Török torkában ejtök.” S a *Tíz bizomyság* végén olvasható zárszó mintegy ezek után következik: „Ezekből könnyen meg érti, a’kinek nem tök az agya, mint, és mi miatt nevedett ennyire az Török birodalom az Keresztén Országokon.”⁶⁰

A *Kalauz* 1613-as és ’23-as kiadása itt véget ér. Csak az 1637-es közli még Ahmed, Musztafa, Oszmán, majd Murád uralkodásának eseményeit,⁶¹ de a korábbiakkal ellentétben, már csak vázlatosan, felsorolás-szerűen; bővebb értelmezést, következtetést nem láthatunk. Csupán Oszmán kapcsán ahelyett, hogy az uralkodó a lengyelektől vereséget szenvedett, azt jegyzi meg, hogy a lengyelek által Isten megsegényítette. Itt is ugyanaz a *Zárszó* következik.

⁵⁹ Vö. 1613, 441; 1623, 544; 1637, 540.

⁶⁰ *Kalauz*, 1613, 441; 1623, 544; 1637, 540.

⁶¹ 1637: ACHMAT lén *Mahomet*-után Fejedelemmé. Az-után MUSZTAFÁ; kit, mint bolondot, le-vetének Székéből; és OSZMANT tévék helyébe. kit, minék-utána Isten megsegényítene a’ *Lengyelek*-által, magok a’ *Törökök* meg-ölék *Costanczinápoly*-ban, 18. *Majj*, 1622-ben. Ismét MUSZTAFÁT emelék-fel: de, mint bolondot, mászodszor-is le-veték; és, 1623. esztendőben, 10. *Septembris*, AMURATOT, az OSZMAN öcsét, kezdék uralni: s’ki most-is *regnál*. (*Zárszó* ugyanaz, mint a ’13-as és ’23-as kiadásokban). Vö. 540.

E rész változatainak összevetése után összességében elmondhatjuk, hogy a felépítés, szerkezet, valamint a tartalmazott anyagok sokban egyeznek. A *Kalauz* általában bővebb: akár egy-egy új adat, megállapítás, magyarázat, vagy értelmezés és intés kapcsán dúsul a szöveg. A változatok egymás mellé helyezése mutatja, hogy a legélesebb választóvonal a *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz* 1613-as kiadásában szereplő *Appendix* közt van; az 1623-as és '37-es kiadások legfeljebb egy-egy szón változtatottak, rövidítettek, vagy épp ennyit toldottak be; a legutolsó változat növekedése csak a szakasz végén, az újabb török uralkodók bemutatása mentén figyelhető meg. Ezek alapján tehát nem mutatható ki Pázmány szemléletének különösebb változása a *Kalauz*-kiadások közt eltelt időben. A *Tíz bizonyosság* és az 1613-as változat közti különbségek egy részéért felelős csupán a kibővült forrásanyag; a legjelentősebb változást inkább Pázmány ruminációjának köszönhetjük. A visszatérő változtatások, csak a *Kalauz*-ban megjelenő magyarázatok közt említhetjük, hogy Pázmány többször is értelmezte a bemutatott eseményeket a török megbízhatatlanságaként; ismételten kiemelte, hogy a keresztény viszályok eredményezhetnek török sikereket; szintén több alkalommal láthattuk, hogy a keresztény vereség Isten büntetéseként jelent meg. Ezek a változtatások arra utalnak, hogy a szerző szemében ezek a szempontok hangsúlyosabbá, erőteljesebbé lettek. Szintén a szemlélet változására utal a „lutherista pártoskodásnak,” mint a török elleni segítség akadályának eltűnése: talán azt sugallja mindez, hogy a keresztény viszályok *általánosságban* segítik a török előretörést, s a katolikus-protestáns ellentétek ennek csak egy csoportját alkotják.

A változatok közti különbségként megemlíthetjük, hogy számos adat módosított formában szerepel a *Kalauz*-ban, pl. a történelmi események kapcsán megjelölt évszámok a *Tíz bizonyosság*-ban sokszor pontatlanul jelennek meg, s ezeket Pázmány a *Kalauz*-ban igyekszik korrigálni. Pl.: „Ottoman” a *Tíz bizonyosság*-ban 1328-ban hal meg, a *Kalauz*-ban 1330-ban (már az 1613-as kiadástól kezdve); de a valóságban 1326-ban hunyt el, tehát mindkét változat adatai pontatlanok. A *Tíz bizonyosság*-ban Bosznia megvétele 1464-ben történik, a *Kalauz* első két kiadása 1404-et szerepeltet, majd a '37-es változat 1463-at, a tulajdonképpeni helyes évszámot. Szelim Szíriát és Egyiptomot a *Tíz bizonyosság* szerint 1515-ben, míg a *Kalauz* szerint '16-ban hódoltatta meg, de a helyes dátum 1516–1517. A *Tíz bizonyosság* szerint a mohácsi katasztrófa dátuma 1525. augusztus 19-e, ez a *Kalauz* '23-as kiadásában szerepel először helyesen: 1526. augusztus 29-eként. Tehát szinte mindegyik kiadás változtatott valamit a korábbi dátumokon, vagy javított pontatlanságokat: ez is a folyamatos revízió bizonyítéka.

Ez az *Appendix* egyetlen olyan része, ahol nem találunk „*Sup. fol.*” megjegyzéseket a margón, tehát a leírtak nem kerülnek explicit módon összeköttetésbe a *Kalauz* egyéb részeivel, a protestánsok ellen írt megállapításokkal és érvekkel. Mégis, a folyamatosan felbukkanó párhuzamok miatt egyértelműen látszik, hogy ennek a résznek is aktuális üzenete van a hazai megosztottság okozóinak, illetve óvatosságra int a törökkel való együttműködés lehetőségét illetően.

4. A MAHOMET TVDOMANIA HAMISSAGANAK, TÍZ NILUAN VALO BIZONYSÁGHÍ. / Az Mahomet hamis Tévelygésének Tíz jelensége

A harmadik rész, a „mahometi” tanok cáfolataiból, ezek hamisságának tíz bizonyosságából áll. A felsorolt bizonyságok nagyrészt azonosak, kisebb tartalmi, vagy területi eltérések mutatkoznak csupán, melyeket a következőkben bizonyosságról bizonyosságra, ill. jelenségről jelenségre haladva meg fogunk figyelni. Az első szembeötlő különbség az, hogy míg a *Tíz bizonyosság* a cím után azonnal a bizonyságok bemutatásába kezd, a *Kalauz*-beli változat előtt már az 1613-as kiadástól kezdve egy rövid bevezetés is áll, mely szerint e tanok oly képtelenek, hogy nem lenne érdemes velük foglalkozni, hacsak nem ostromozná az embereket Isten vaksággal.⁶² Az „Isten ostroma” toposz még visszatér a nyolcadik bizonyosságban is, ahol Mahometre/a törökre vonatkozik majd.

Ezt követően már az első ponttól kezdve láthatjuk, hogy a *Tíz bizonyosság* általában nem nevezi meg, miről szól a bizonyosság, inkább azonnal a magyarázatba kezd, s az olvasó vonhatja le a következtetést, mi is az adott pont fő üzenete. Ezzel szemben a *Kalauz* mindig összefoglalva előre bocsátja, mit kíván a téma tárgyalásával bizonyítani, s csak ezután kezd bele a példák felsorolásába, illetve a cáfolatba. Az **első bizonyosság** mindkét változat szerint a „nyilvánvaló hamisságok” bemutatása és cáfolata. Amit a *Tíz bizonyosság* már a bizonyosság részeként sorol fel, azt a *Kalauz* szövege a pont lényegeként kiemeli.⁶³ A példák felsorolását illetően pedig az

⁶² *Kalauz*, 1613: „Oly balgatagságok, és marczona kábaságok vannak az Mahomet tanításában, hogy, ha az Isten ostromúl nem eresztette vólna az embereket ily temérdek vakságra, méltó nem vólna ezeknek képtelenségiben csak egy órátis vesztegetni. De mivelhogy szolgálnunk kel, az eszeseknek, és az gorombáknakis, egynehány Ielenségit az Alcorán hamisságának sommában foglalom.” → 1623–1637: nincs változás. Vö. 1613, 441–442; 1623, 544; 1637, 540.

⁶³ Vö. *Tíz bizonyosság*: „ELSEO bizonisagh: Az Alcoranba sok niluan valo hamissagoc vannac, mellic nem csak az (a) [1899 *Isten ighienec itili a Mahometis a teoruent, es Euangeliomot, mint megh mutatom.*] Euangeliommal, es a Moyses keoniueiuel, de mégh az embernece természet szerint valo okossagaualis ellenkeznece. Lehetetlen tehat, hogy igaz legien az Alcoran tudomania, mert az eleot megh mutatám, (b) [1900 *Sup. fol. 59.*] hogy valamely tudomani-

elsőtől a tizedik bizonyosságig mindegyik esetben azt figyelhetjük meg, hogy a *Kalauz* szövege alaposabban szerkesztett verzió. Míg a *Tíz bizonyosság*ban a példák csupán egymás után sorakoznak, és nem látható semmiféle tagolás, addig a későbbi változat már számozással is elválasztja egymástól ezeket, ezáltal könnyebben befogadható, érthető szöveget kapunk. Az első két példa azonos, jöllehet a hozzá fűzött magyarázat kevéssé módosul a későbbi változatban. A továbbiakban azt látjuk, hogy a példák és az érvek a *Kalauz*ban új sorrenddel jelennek meg.⁶⁴ A *Tíz bizonyosság*ban most következő példák (tehát a harmadiktól kezdődőek) a *Kalauz*ban később következnek: az Isten „gyermektelenségét” ebben a jelenségben nem is említi – ezt a *Kalauz* az ötödik pontban fogja érvei közé dolgozni; majd az Isten szelekre-ördögökre esküvését a VII. példaként említi. Az angyalokra vonatkozó példa árnyalatnyi különbséggel, erősebb megfogalmazással V.-ként olvasható a *Kalauz*ban. A hét égre vonatkozó „képtelenség” a *Kalauz*ból itt kimarad; az ember lelkére vonatkozó példa pedig VI.-ként jelenik meg. A hitetlen emberrel kötött szövetség megszeghetősége a *Kalauz*ban a VIII. példa – némiképp újrafogalmazva.⁶⁵

ban csak egy illien hamissagh vagionis, az nem lehet Isteni tudomani. Nem geoznem eleo szamlalni az Alcoran hamissagit, peldaul ennihani dolgot hozoc eleo.” 283, 16–23. vs. *Kalauz*, 1613: „ELSŐ Ielenség: Valamely Tudományban, az emberek természetiben óltattott okosságalis ellenkező dolgok foglaltatnak, nem lehet abban Isteni igazság. // Illyen sok vagyon az Alcoránban. Ergo, etc. // Az Bizonyáságnak Első része, nem szükölködik erősitésnélkül. Az Második Részenek, csak magamtúl az Alcoránba fel jegyzett példáitús, sok volna mind elő-számlálni. Egynehánnyal meg elégezem: ...” → *Kalauz*, 1623: első mondatok ugyanazok, majd: „A Bizonyáságnak Első Résztét, c [su. f. 310.] ez-előtt megbizonyítók. // Második Részenek példáit, sok volna mind elő-számlálni. (innen ugyanaz) → *Kalauz* 1637: nem változik tovább.” 1613, 442; 1623, 554; 1637, 540.

⁶⁴ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Az Istenrül, azt írja, (a) [1901 *Isten ighienec itili Mahometis a teoruent, es Euangeliomot, mint megh mutatom.*] Hogy nem csak az Angyaloc, de az Istenis imadkoztic Mahometert. Mintha volna valaki nagjio a kinec imadkozhatnec az Isten. Masut azt írja, (b) [1902 *Azgar. 63. initio, de hoc rapta, et Azqo. 27. init.*] Hogy eo az eghbe ragattatot, es oly keozel volt az Istenhez, hogy csak ket kez yibol valo leonesnre volt az Istentül, Mintha az Isten mindenüt ielen nem volna. (c) [1903 *Azgar. 20. init.*] Az eghet, vgmmond, es feoldet, hatt napon terempte az Isten, az vtan az eghbe fel mene, Mintha az Isten az eghbe nem leot volna mindenkor.” 283, 23–284, 5. vs. *Kalauz*, 1613: „I. Azt írja: hogy a Nem csak az Angyalok, de magais az Isten imádkozik Mahometért. Mintha volna valaki nagyobb az Istennél, kinec könyörgene, és kitül várna ő Szent Felsege. II. Az éghben mondgya hogy egyszer ragadtatot, b és oly közel volt az Istenhez, hogy kéz-íjból, kétszer szinte az Istenig löhetett volna ember. Aztis e’mellé veti: c hogy, Az Isten hat nap teremté az eget és földet; azután osztán fel méne az éghben. Maga az okosságis arra tanit, d hogy az Isten egy helyrül másuvá nem mehet, és az ő természeti mindenütt jelen vagyon.” → *Kalauz*, 1623–1637: nincs jelentős változás. 1613, 442; 1623, 544–545; 1637, 540–541.

⁶⁵ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Sok helien mongja, hogy az Istenec fia ninczen, (d) [1904 *Azgar. 82. init.*] Mert, vgmmond, nincz felesége az Istenec, (e) [1905 *Azgar. 47. in fine.*] Es ha fia volna,

A *Tíz bizonyosság*ban csak ezután következik a szabadoság leírása, mely a *Kalauz*-ban épp előre, a III. helyre került, rövidebb, latin idézet nélküli formában, erősebb szavakkal, így erősebb megfogalmazásban.⁶⁶ Noha ez az érv máshova került a szövegváltozatokban, de mindkét változat ehhez kapcsolja a testi gyönyörökkel teljes Paradicsom leírását: hiszen Mahomet bujaságából következik az általa megálmodott földöntúli boldogság „méltatlan” mivolta is.⁶⁷ Megfigyelhetjük, hogy a

leanais volna, Masut eleo hozza az Istent mintha neki szolna es (f) [1906 *Azo.* 87. *init.*] *az Eordegre, 's a szelekre esküüzic*, Az Angyalokrül azt iria, (g) [1907 *Azo.* 88. *fine.*] *hogy eokis itilet napian fel tamadnac*, mintha megh holtac volna, (h) [1908 *Azoa.* 2. *sub init. et Azoar.* 52. *initio.*] *Az eghokrül azt mongia, hogy csak het egh vagion. Az ember lelke vgimond*, (i) [1909 *Azoar.* 25. *ant. med. Azo.* 43. *in fine.*] *az Isten lelkenec, része*, es azt ielengeti masut, (k) [1910 *Azoar.* 19. *medio*] *hogy mikor el aluzic az ember, ackor a lélec, ki vonatic a testbul*. Ezec mind ellenkezec meg h a természet szerent valo okossaggalis. Ennec feoleotte azt tanittia, (l) [1911 *Azoar.* 5.] *hogy nem kel a hitelen emberrel frighiet, es baratsagot tartani, hanem ha a félelem vinne erre*, (m) [1912 *Azoar.* 19.] *Senki azert még h az conneon fianac, es battianac se higgien, ha küleomb vallason vagion*. Seot azt mongia, (n) [1913 *Azo.* 10. *init.*] *hogy senkit, aki küleomb valason vagion, tarsul ne fogaggion, hanem mihent modgia leszen benne, megh eollie*. Mert (o) [1914 *Azoar.* 12. *sub. fin.*] *Világh vegeigh, soha ezekkel bekeuel nem lakunc*. Kit bizoni meghis tartnac a Teoreokeoc, mert noha egy ideigh friget vetnec a kereztienekkel, de mihent modoc vagion benne, megh szegic hiteket.” 284, 5–21. vs. *Kalauz*, 1613: „VII. Az Istenrül azt beszéli: *t* hogy, Mikor véle beszélgetne, az ördögre, és az szelekre meg esküvék néki az Isten. Mintha az ördögök tanubizonyásánélkül, az Istennek szava hihetséges nem lehetne.”; „V. Az Angyalokat, halandóknak mondgya. és azért írja együtt: *r* hogy okis fel támadnak az ítélet napján.”; „VI. Az ember lelkérül, vak paraszt kábaságot tanit, azt beszélvén: hogy, *s* A'mí Lelkünk, az Istenségnek egy része. mintha az Isteni természetet fel konczolhatnák, és részre osztogathatnák;” „VIII. Arra taníttya az ő deliáit: hogy, *u* Soha külömben az hitetlenekkel (így nevezi az hamis Proféta az Keresztyéneket,) frígyet's társaságot ne vessenek, hanem ha az szükség kivanná; és a'félelem kényszerítené. Es, *x* történetből társúl kellis egy ideig oket fogadni: mihent mód adatik az dologban, ottan arczúl fordullyanak ellenek; és módgyát ejthetvén, megis ölyyék oket. Mert *y* világ végéig, soha ezekkel nem kel békével lakni.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 442–443; 1623, 545; 1637, 541.

⁶⁶ Vö. *Tíz bizonyosság*: Magyarul azt iria, (p) [1915 *Azoar.* 43. *medio*] *hogy az Isten szabadsagot adot neki, hogy minden azzoni allattal vetkezhessac, Tibi soli, omnes mulieres, licitas permittimus etiam amitas, et materteras*, Mert vgianis oly buia ember volt Mahomet, (q) [1916 *Magdebu. Cent.* 7. *cap.* 15. *Caluin. Turci. libr.* 4. *cap.* 14. *fol.* 890.] *Vt plus solus, quam 40. alij in Venere valuerit, et cum Hercules 15. Virgines nocte una deflorasset, ipse 40. breuiori tempore*. 284:21–285:3. vs. *Kalauz*, 1613: III. Azt írja együtt: *e* hogy, az Isten ő néki menedéket adott, hogy minden asszonyemberrel, tartoztatásnélkül, szabadgyában bagozhasson, még az maga saját Attya, Anyya, Nennyének leányivalis. → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 442; 1623, 545; 1637, 541.

⁶⁷ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Ennec okaert, a menniei boldogsagotis, a testi geoneorusegekbe helihezteni az vtalatos ember, Azt mongia azert, (r) [*Azoar.* 54. *in fine*] *hogy a menniei bodogsagba szep kertec es folio vizec leszec*, (a) [*Azoar.* 93.] *Pésma szagu, io borokat iddogaluan, pibes*

*Tíz bizonyosság*ban a többnejűség a gondolatmenet végén jelenik meg, míg a *Kalauz* a mahometi bujáság mellé rendeli: ez a szerkesztés jobban elrendezett érvelést eredményez. Az is jelentős különbség, hogy a testi gyönyörűségek kapcsán Pázmány a későbbi változatokban párhuzamként Luther „ebecskés-macskás” elgondolását is ismerteti, így számunkra igazolódik, hogy az iszlámmal szembeni „dogmatikai” támadás tulajdonképpen az „újtóknak” (is) szól. A záró szavak valamennyi kiadásban lényegében megegyeznek.⁶⁸

agiba, barson paplanoc keozt heuerner, (b) Barson ruhaba iaruan, szép leaniokkal setalnac, kiknek nagy eoregh fekete szemec leszén, es io üzű giümeolcseokkal, akaraloc szereznt lakoznac.(c) [1920 *Azgar*. 86. *De sponsis beator. meminit. etiam*, *Azq.* 5. *Azgar*. 2. *init.* *Azqa*. 98. *et*] *Barsonios agiakon beuerner, a nap fin nem arthat nekic, mert a szép fak arniekot adnac, es le haioluan, io giümeolcseot adnac. Szép aran lanczos gyermekekis leszén, mint a geoneoc, kik üüegh, es ezüst poharokba, a Zelzebil küüfeobeol, oly geoneoruseges italt adnac, mint a geomber. (d) Ezece pedigh az ifiac, giümeolcseoket, es madar hustis beouen adnac paradicsomba, es oly italt, melitül sém meg nem rezegezünc, sem feiünc nem fai, ...*: 285, 3–16. vs. *Kalauz*, 1613: „IV. Nem elégszik meg azzal, hogy ez földön szabadossá teszi az embert; *f* hogy annyi aszszonyemberrel élyen a'mennyit el tarthat; és ha valamelyiket meg ünnya, cserében másnak tukmállya, a'vagy *g* csak el vesse magátül: hanem az förtelmes ember, bordélyházat akar csinálni menyországból. Mert az mennyei bódogságrül imigyen beszél: *b* Ott, ugymond, szép kertek és hüvös folyó-vizek...” [innen nagyon hasonló a *Kalauz*hoz] → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 442; 1623, 545; 1637, 541. Majd: *Tíz bizonyosság*. „E mellet nagy Eoregh fekete szemü szep azzonioc leznen, (e) [*Azgar*. 65.] *Kik ollianoc mint a geongi es hyacintus (f) [Azgar. 88.] es szép kised csecseckeieic leszén, (g) [Azgar. 47.] az eo szemec pedigh, mint egy tükemoni oly nagy leszén.. A Teoreokeoknec egy keoniueoc vagion, melybe ennihani Sido Rabbinussal bezelget Mahomet, ebbe azt mongia, (h) [Extat. Tomo 1. edito a Bibliandro folio 197.] Hogy ha az azzoni embereckel nem keozoskeodnec meniorszagba, nem volna elégséges bódogsagh a paradicsomba, Azert ot szabad lezen akar mely azzonihoz niulni, valamint, valabon, valamenizer, vala meddig, vala mely reszet akariac, etc. Így a lator, bordelt akar meniorszagbol csinálni. Ittis azt mongia, (i) [1926 *Azgar*.3.] *hogy szabad kinec anni feleséget venni, menit akar, (k) [1927 *Azgar*. 8.] Es eggiket el cserelheti a masikon.*” 285, 16–286, 3. vs. *Kalauz*, 1613: „E'mellett, tisztos menyecskékis készen lesznek, *n* kik olyanok, mint az gyöngy és hyacintus: *o* szép kised csecseckéjek nekik: *p* szemek pedig nagyok, mint egy egy tyukmonyak. Csuda hogy azt is oda nem írta, a'mit Luther Márton illyen szókkal fel jegyzett: *q* [Menyorszagban, szép fák, és virágok lesznek: az mezök fénylenek, mint az Smarágdok: az poloczák, egerek, és egyéb büdös állatok, draga gyönyörűséges illatük lesznek: kellemés ebecskék, és macskák lesznek, kiknek szörök olyan mint az fejer gyöngy. Ezekkel, mikor kedvünk tartya, kedvesen jádczodozunk.] Ezek az Luther szavai. De az barátom, bár magának 's Mahometnek tarcsa azt a menyországot, melyben az ebekkel jádczanak. Mert, csak az Pogány Aristoteles által-értette, hogy az testi gyönyörűségben, mely az oktalan állatoknakis köz, nem lehet a'mi bódogságunk. → 1623–1637: egy-egy szó eltéréssel ugyanez. Vö. 1613, 442; 1623, 545; 1637, 541.*

⁶⁸ Vö. *Tíz bizonyosság*. „Ezece es teob efféle vndoksagoc, oly niluan ellenkeznen az emberi okossaggal, hogy még a pogani Aristotelesis meg esmerhetne, csak ezekben, a Mahomet poganisagat.” 285, 3–4. vs. *Kalauz*, 1613: „Mind ezek, és töb számnélkül való ha-

Megjegyzendő, hogy a *Kalauz* szinte valamennyi jelenséget összeköti a korábbi könyvek valamely részével: ezen keresztül a protestánsok elleni vitával. Az első jelenség esetében visszautal a III. könyv X. részére (*TIZEDIK BIZONYSAĞA AZ VY TVDOMANYOK hamisságának: Mert, sok nyilván való Hamissággal elegyítettek.*), ahol hasonló érveléssel él:

Lehetetlen dolog, hogy Isteni hit, és Mennyei tudomány legyen az, valamelyben nyilván hamis és szemérmetlen dolgok foglaltatnak. // De az Novangélika, és Calvangélika vallásban, sok efféle dolgok kevertettek. // Lehetetlen tehát, hogy az Lutherista, és Calvinista tudomány, Isteni hit és Mennyei tudomány legyen.⁶⁹

Ebben az esetben a mahometi vallás ellen felhozott kritika a protestánsok elleni kritikával teljes mértékben egyezik. Pázmány így tovább erősíti a már korábban leírtakat; ugyanakkor „újrahasznosítja” a korábbi megfogalmazást az iszlám ellen, s a kettő egymás mellé rendelésével a protestáns-muszlim hasonlóságokra enged következtetni.

A **második bizonyság** hasonló hosszúságú mindkét szövegváltozatban. Mindkét változat a *Korán* önellentmondásaira hívja fel a figyelmet. A *Tíz bizonyság* folyamatosnak ható, egyben közölt szöveget hoz, tehát ismét nem fogalmazódik külön „alcímként” meg a bizonyság veleje, hanem szervesen épül a szövegbe, rögtön a példák követik. Ezzel szemben a *Kalauz* már kiemeli, konkrétan megfogalmazza, miről fog a „jelenség” szólni.⁷⁰ A példák mindezek után hasonló sorrendben követik egymást, noha az egyes érvek módosulnak, logikusabbá,

sonlatos dolgok, még az Pogány Bölcsenek emberi okosságból vött tanításokkal, és az közönséges tekkellenségnek regulájávalis ellenkezek.” → 1623–1637: nincs jelentősebb változás. 1613, 443; 1623, 545; 1637, 541.

⁶⁹ *Kalauz*, 1613, 273. – 1623: Az *Appendix* a 310. lapra irányít, de a fent idézett rész (kis módosulással) még a 309. lapon áll. A kifejtés azonban még a 310. lapon is tart; de ebben a változatban ez már a III. könyv XI. része. – 1637: az *Appendix* a 306. lapra irányít, de az idézet még a 305. lapon áll, a kifejtés nyúlik át a 306. lapra. Szintén a III. könyv XI. része.

⁷⁰ Vö. *Tíz bizonyság*: „MASODIK bizonisagh: Az Alcoranba szamtalanszor ellene mond Mahomet eo maganac, hamis tehat az eo tanitasa, es nem Istentül vagion. Mert, mégh e világi dolgokba sincz tanubizonisagh tetelre valo hitele annac, aki magauval ellenkezik. ...” 286, 6–9 vs. *Kalauz*, 1613: „MASODIK Ielenség: Az mely vélekedésben, magával ellenkező Tudományok foglaltatnak, nem kel abban igazságot, és Isteni bölcseséget vadászni. // Az Alcoránban pedig, sok ellen-mondások találtatnak. Ergo, etc. // Első Czikkelyét az Bizonyiságnak, nem régen a meg erőssitők. és csak ez világi per-patvarban sem adunk helyt annak, a’ ki magával ellenkező dolgokat forgat. Második részét az mi erős kötésünknek, világos példákkal meg mutathattuk.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 443; 1623, 546; 1637, 541–542.

kidolgozottabbá válnak a *Kalauz*-ban. Így az első is, mely a *Tíz bizonyosság*-ban még Mahomet Krisztus iránti elismeréséről szól, míg a *Kalauz* már ütközteti a krisztusi és a „mahometi” kinyilatkoztatásokat, s ezt az ellentétet érvként hozza, majd az üdvözülés kérdésében is sokkal erőteljesebben fogalmaz.⁷¹ A következő három példa szinte azonos, a *Kalauz* fő változása itt is csupán a tagolás bevezetése lesz.⁷² A fennmaradó három példa sorrendje megváltozik a *Kalauz*-ban, ami a *Tíz bizonyosság*-ban az ötödik, hatodik, hetedik, az a *Kalauz*-ban hetedik, ötödik, hatodik lesz. Ezen felül az egyes példákban kis változásokat fedezhetünk fel: logikai-retorikai szempontból erősebbek, hatásosabbak lesznek.⁷³ A konklúzió is hasonló: a lényeg

⁷¹ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Eggiüt azt mongia, (j) [1928 *Azo*. 49. ant. med. 53. in fin.] *hogy eo legh elseo bine az Istenec, noha a mint megh mondom masut Christustis hiu profetanac hiia. Eggiüt azt iria, (m)* [1929 *Azo*. 2. post init. *Azo*. 12. in fine. *Azoar*. 17. vers. finem] *Hogy kiki mind üduoözjülbet az eo hitibe, akár Sido, 's akár keresztien legien, Masut azt iria, (n)* [1930] *hogy el véz valaké eotet nem balgattia, (a)* [1931 *Azoa*. 26. sub finem. *Azo*. 2. et alibi.] *es annac soha megh nem keggjelmez az Isten.*” 286, 9–14. vs. *Kalauz*, 1613: „I. Együtt az Christus Evangeliomának engedelmére inti az embereket; *b* és azt hirdeti: hogy, ötet az Isten a'végre küldötte, hogy meg erősítse az Christus törvényét. Egyébüttpedig, az Keresztýén hitet *c* szörnyen gyalázza, és azt beszéli: *d* hogy mind tévelyegnek, valakik az Alcoránnak nem hisznek. Azonközben *Azoar*. 3. azt mondgya: hogymind örök tüzre vettetnek, a'kik nem követik az Mahomet hitit. Azután ezt meg hökköli, és *Azoar*. 52. azt írja: hogy, talám Isten meg kegyelmez az Hitetleneknek; és az Mahomet követőivel egygýv é viszi öket.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 443 1623, 546; 1637, 542.

⁷² Vö. *Tíz bizonyosság*: „Eggiüt azt mongia, (b) [1932 *Azo*. 24. fin.] *hogy soha a karbozattac pokolbol ki nem menekedne,* Masut azt mongia, (c) [1933 *Azo*. 56. fin.] *hogy még az Eordeogeokis megh ternec az Alcoran alatt. Eggiüt azt iria, (d)* [1934 *Azoar*. 80.] *hogy eotuen ezer ezjendö mulua leszen az itilet napia,* Masut azt mongia, (e) [1935 *Azoa*. 77. in fine 82. in fine.] *hogy az Isten kiüül, senki nem tuggia mikor leszen az vtolso nap. Eggiüt azt mongia, (f)* [1936 *Azo*. 12. init.] *hogy csak az Istenre szabad eskünni. Masut pedig, (g)* [1937 *Azo*. 61. 63.] *esküzié a szélre, eordeogeokre, (h)* [1938 *Azo*. 78. init.] *Az eo pennaiara, etc.*” 286, 14–21. vs. *Kalauz*, 1613: „II. Néhult azt hirdeti: *e* hogy, soha az kárhozottak pokolból ki nem menekednek. Gondollya magát, 's ezt vissza mondgya; *f* még az ördgökrüls azt hirdetvén: hogy az Alcorán által meg térnek, és üdvözülnek. III. Bátran írja együtt: *g* hogy, ötven-ezer esztendö múlva leszen az itélet. Másszor meg gondollya magát 's azt mondgya: *b* hogy, csak az egy élő Isten tudgya, mikor leszen az utolsó nap. IV. Azt vítattya nehányszor: *i* hogy, csak az egy Istenre szabad esküdni. Maga midön ezt el felejtí, *k* esküszik az szélre 's ördögökre, másutt *l* esküszik az maga pennájára.” → 1623–1637: nincs jelentős változás. 1613, 443; 1623, 546; 1637, 542.

⁷³ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Eggiüt azt mongia, (i) [1939 *Azo*. 19. init. etc.] *hogy a hitetlenec ellen szünten kel viaskodni es valamint lebet, csalardsaggalis, meg eolüec, eeket.* Masut azt iria, (k) [*Azoa*. 98. et 52. fin. *Azo*. 9. post med. clarus. *Azo*. 60. fin.] *hogy nem azert küldet eo, hogy valakit a hitre kenzericsen, hanem csak hogy tanison, (l)* [1941 *Azoa*. 20. fin.] *Ha az Isten akarna, vgimond, mind e világ hinne, te pedig, miért ereoltetnel valakit a hitre, bolot senki az Isten akarattia nekül nem hiszen?* Eggiüt azt iria, (m) [*Azo*. 5. fin.] *hogy a ki egyszer hitetlenne leot, soha azt az Isten be nem fogaggia.* Masut azt iria (n) [1943 *Azoar*. 12. *Azoar*. 3. init.] *hogy az Isten akár mely büntis megh*

mindkét változatban ugyanaz, csupán a *Kalauz* szövege némiképp tömörebben fogalmaz.⁷⁴

Ez a jelenség, Pázmány visszautaló marginális megjegyzésének értelmében, a III. könyv IX. részével kerül párhuzamba, ahol ez áll:

Hihetetlen dolog, hogy Istentől adatott igaz Tudomány legyen az, valamelynek fő Tanítói, sem tulajdon önnön magokkal, sem egyik az másikkal meg nem alkodhatnak; hanem véghetetlen ellenkezésben, villongásban, visszavonyásban, egyenetlenségben, gyűlötségben élnek: csak haboznak, tekéltelenkednek, és éllel ellenkedő vallásokat tesznek egy dolog felől. // Az mostan támadt Lutherista, és Calvinistra tudományok Tanítói pedig, sok külömbféle értelemre oszlottak, és számlálhatatlan görcsös viszálykodásokra szakadoztak. // Tehát nem hihetséges, hogy ezek Istentől adott igaz Tudományok lehessenek.⁷⁵

bocsát, ha poenitentiat tartunc. Eggiüt azt mongia, (o) [Azo. 10. med.] *hogy senki ne imadkozzék a gonoszokért*, Masut azt iria, (p) [1945 *Azo. 12. post princip. et Azoar. 55. initio.*] *hogy a Sidokert es a ketsegebe esettekertis keomeorgení kel Istenec.*” 286, 21–287, 9. vs. *Kalauz*, 1613: „V. Hol azt mondgya; *m* hogy, a’ki egyszer hitelenné lött, soha többé azt kedvében nem fogadgya Isten: hol pedig azzal biztat; *n* hogy az el hanyatlott, és meg csalatott emberekis, az ő tanításaután, Istennek kedvében juthatnak. VI. Néha azt tanácsollja; *o* hogy, senki neimádkozzék az gonoszokért: Meg gondollya magát, ’ *s* azt írja ez ellen; *p* hogy, az Sidókért, és kétségben esettekértis méltó könyörögnünk. VII. Nem egy helyen írja: *q* hogy ötet Isten nem azért küldötte, hogy valakit az Hitért háborgasson, és erővel erre hajson: *r* *Tu doctor es, non coactor.* Es azzal bizonyityta, hogy senkit nem kelhitiben bolygatni, és az ő tanítására erőltetni: *s* Mert, ha az Isten akarná, mind ez világhinne: ha pedig nem akarja, heában való az te erőltetésed. mert senki sem hiszen az ő kedves akarattyanélkül. Maga az línea mellől el menván, másutt azt beszéli: *t* hogy, Valaki az ő tanítására nem akar hajlani, mind tehetséggel, mind álnaksággal, azon legyenek, hogy el vessessék.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 443; 1623, 546; 1637, 542.

⁷⁴ Vö. *Tíz bizonyosság.* „Szantalan efféle ellenkeozeo mondasoc vannac az Alcoranba, kibeol megh teczic, mely ereos bizonisag legien amaz, meliel Mahomet bizonittia, hogy az Alcoran nem embertül szerzetet, (q) [1946 *Azo. 9. fine*] *Mert ha Isten nem szerzette volna, sok egy massal ellenkeozeo dolgoc volnanac az Alcoranba*, De miuellhogy vannakis, a mint megh mutatom, ketsegh nekül, nem Isten szerzette az Alcorant.” 287, 9–14. vs. *Kalauz*, 1613: „Csak ezekbölis ki nyilatkozik, mely erős bizonyosság legyen, a’mellyel Mahomet hitelt akar szerzeni az Alcoránnak, midön azt írja; *u* hogy, ha Isten nem szerzette volna az Alcoránt, sok egymással ellenkeöz dolgoknak kellene ő benne találatni.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 442; 1623, 546; 1637, 542.

⁷⁵ *Kalauz*, 1613, 244 – a Második jelenség utalása szerint. – 1623: utalás 277. lapra, itt is III. könyv IX. része, de a forma megváltozott: „Istentől adatot igaz Tudomány nem lehet az, valamely, fel-vetet fundamentomának erejéből, visza-vonyásra, egyenetlenségre, ellenkezésre viszen. Es mind Publica Confessiójában, mind a’ Tudománynak első Profetáiban, és azok-után következő Pásztoriban, ellenkeöz tanítások találatnak. // De a’ Lutherista és

Eszerint a „mahometizmus” és a protestantizmus abban is egyezik, hogy mindkettő önellentmondásokkal teljes, tehát egyik üzenete sem egyértelmű, következtetésképp hiteltelen.

Általános megfigyeléseink a felosztást és a stílus változásait illetően ugyanezek lesznek a **harmadik bizonyosság** kapcsán is, mely a Koránban szereplő „nyilvánvaló hazugságokat” sorolja fel.⁷⁶ A *Tíz bizonyosság* eme részénél felsorolt első bizonyítéka visszautal a második bizonyosságra, míg ez a *Kalauz*-ból kimarad. A *Tíz bizonyosság* második példája lesz a *Kalauz* eme jelenségében az első példa, melyet alaposabban kidolgoz Pázmány.⁷⁷ A második példa nagyon hasonló, de a *Tíz bizonyosság*-ban itt szereplő utolsó mondat a *Kalauz*-ból kimarad, helyette viszont a gúny eszközével éleesebbé lesz a megfogalmazás.⁷⁸ A következő négy-négy példa azonos sorrendben követi egymást a szövegváltozatokban, és a megfogalmazás is hasonló marad.⁷⁹

Calvinista Vallás, fel-vetet fundamentominak erejéből vissza-vonyásra viszen. etc. // Tehát a' Lutherista és Calvinista Vallás, Istentül adatot igaz Tudomány nem lehet.” – 1637: az utalás a 273–274. lapokra irányítja az olvasót, de az idézet már a 274. lapon kezdődik, ugyanebben a formában.

⁷⁶ Vö. *Tíz bizonyosság*: „HARMADIK bizonyosság: Az Alcoranba, sok niluan valo hazugsagoc vannac, lehetetlen dologh tehat, hogy ebbe igaz Isteni tudomani legien.” 287:15–6. vs. *Kalauz*, 1613: „HARMADIK Ielenség: Isteni tudomány az nem lehet, mely magában, világos és által látható hazugságokat kapcsol. Illyen az Alcorán. *Ergo, etc.* // Az Bizonyáságnak Első Részé, ezelőtt x meg bizonyodék elégségesen. Második részét künyü sok Ielenségekből meg mutatni.” → 1623–1637: Nincs újabb változás. 1613, 443; 1623, 546; 1637, 542.

⁷⁷ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Azt iria, (r) [1947 *Azo. 49. ant. med.*] *hogy az Alcoran mindenüt eggiez, es nem ellenkezic eo magauat*, kibe megh erteoc mely niluan hazud. (s) [1948 *Azo. 69. fine*] *Ha az Alcorant egy hegire teszed, vgimond, az Isteni félelem miat, mingiart el oluad a heg.*” 287, 15–20. vs. *Kalauz*, 1613: „I. Azt írja: y hogy, ha az Alcoránt egy heggyre tészed, az Isteni félelem miatt az heggy mindgyárt el olvad. Ezt a'ki nem hiszi, próbálly meg, és szem-látomást hazugságban kapja az hamis Profétát.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 443; 1623, 546–547; 1637, 542.

⁷⁸ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Míneq vtanna azt mondotta volna, (t) [1949 *Azo. 12. med.*] *hogy a Christus Euangelioma, igaz vt az üdvösségre, azt iria, hogy az Alcoran megh ereossiti a Christus tanításat.*(u) [1950 *Azo. 51. sub finem.*] *Es e keoniu, sem hazugsagot nem foglal magaba*, vgimond, *sem a reghi profetackal nem ellenkezic.*” 287, 20–223. vs. *Kalauz*, 1613: „II. Mínek utána azt írta volna; z hogy, az Christus Euangelioma, igaz út az üdvösségre: utána veti; hogy, az Alcorán meg erőssiti az Christus tanítását. Bezzeg igaznak mondom énis ezt az beszédet, ha éléb valaki el hiteti velem, hogy az tüzet fel lobbantya az sebes folyó-víz; és, hogy az hamisságtól, erőt vehessen az tiszta igazság.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 443; 1623, 547; 1637, 542–543.

⁷⁹ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Christus Vrunkrul azt iria, (a) [1951 *Azoar. 11.*] *hogy eotet megh nem feztítettéc a Sidoc, hanem mást eo beliebe, Christust pedig az Isten magáboz veotte.* (b) [1952 *Azoar. 71.*] *En rollam pedig, vgimond, így szollot Christus, Sidoc im en tanitlac titeket, de en vtannam, nagy keouet ieo, kinec Mahomet neu.* Az Alcoranrul azt iria, (c) [1953 *Azoar. 2. init.*] *hogy mindenbe*

Megfigyelhetjük azt is, hogy míg a *Tíz Bizonyosság* a hét ég gondolkörét még az első bizonyoságnál hozta, addig a *Kalauz* ide rendezte, ahol az égről más „mese” is felsorolásra kerül. Erősebben szerkesztett szöveget eredményez e változás, ahogy a hasonló tartalmak egymás mellé kerülnek.

A bizonyosság marginális megjegyzése a III. könyv VIII. részére (*HETEDIK BIZONYOSÁGA AZ VY TVDOMANYOK hamisságának: Mert Hazugsággal gyarapodtak, és hazugsággal gyűlöltetik az Igazságot.*) utal vissza, ahol ezt olvashatjuk:

Annakokáért azt bátran mondgya: *e* hogy, ha csak egyszer hamissat mondtak volna az Evangelisták; ottan, fel fordult volna minden hitelre való méltósága az ö Irásoknak.⁸⁰

Ezzel az utalással a protestáns-török párhuzamok sorát Pázmány egy súlyos ítélettel növeli: eszerint mindkettő hazug, megbízhatatlan üzenetet közvetít.

A **negyedik bizonyosság** a *Tíz bizonyosság* szerint „csúfos beszédek” jelenléte a Koránban, melyeket még az ókor nagy meseírói sem találhattak volna ki: míg a

*igazat mond es semmi hamissagot nem tanit. Masut azt iria, (d) [1954 Azqar. 29. init.] hogy keresztfeleo Ianos eleot, senkinec nem volt Ianos neue, maga az Esdras, es Machabaeusoc keontuebeol megh teczik, hogy ez hazugsag. Moysesruil azt iria, (e) [1955 Azqar. 17. longe post medio] hogy mikor a Sidoc baluant imadánac, Aaront usteokenel fogua, iol megh burczola. Daudrul azt iria, (f) [1956 Azq. 31. post medio.] hogy az egby madarakat, es a begieket, az Isten, az eo birodalma alá vetette. (g) [1957 Azq. 52. init.] Az egb pedig, az emberec niakába szakadna, ha az Angyaloc imadsaga nem tartana, Teob effele hazugsagoc vannac, csak (h) [1958 Az Elseo, es 2. bizonyisagha.] az iment eleo szamlalt Mahomet mondasibais.” 287, 23–288, 12. vs. *Kalauz*, 1613: III. Christus Urunkrul azt irja: *a* hogy, ő az Sidóktül meg nem feszítettett; hanem mást, nem tudom kit kaptak elő ő helyében: Christust pedig az Isten el ragadta. IV. Dicsekedik azzal Mahomet: *a* Hogy ő rólla Christus Urunk ilyen böcsülletes bizonyoságot adott: Sidók, im én tanitlak titeket; de én utánam, nagy követ jő, kinek Mahomet az neve. Ezeket Mahomet csak újaból szopta és álnakül gondolta. V. Azt irja: *b* hogy Keresztelő Jánosnak előtte, nem vólt senkinek János neve. Maga az Machaebeusok, és az Esdrás könyvéből, sőt csak az Sidó Jósef irásiból is ki tetczik, ennek az hazugságnak éktelensége. VI. Az egekrül azt beszéli: *c* hogy, ezek régen nyakunkban szakadtak volna, ha az Angyalok imádsága nem tartaná fe-jünk fölött. Aztis e’ mellé veti: *d* hogy, hét égnél töb nincsen. VII. Az AEgyptumból ki szabadulásnak historiáját, csuda mennyi fabulákkal elegyiti. Töb dolgok közt aztis irja: *e* hogy, mikor az Sidók bálványimádának, Aaront üstkénél fogva, jól meg cibálá Moyses. Efféle fabulákkal, és hívságos hazugságokkal, tetézve tellyes az Alcorán: és mégis azzal mér dicsekedni Mahomet; *f* hogy, az o könyvében nincs semmi hazugság, sem az régi Profétákkal ellenkez tudomány. 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 443–444; 1623, 547; 1637, 543.*

⁸⁰ 1613, 226. 1623: a bizonyosság a 256. lapra irányít, ahol ugyanez a fejezet kezdődik ebben a változatban. Az idézet azonban már a 257. lapon áll, apró változtatásokkal. – 1637: a jelenség a 252. lapra irányít; ugyanazt figyelhetjük meg, mint az 1623-as kiadás esetében.

Kalauz ugyanezeket a példákat balgatagságnak, hívságos álmoknak nevezi: tehát „mesés elemek” helyett általánosabb értelemben utal az irreális elemek jelenlétére.⁸¹ Az érvek sorrendje azonban felborul, a *Tíz bizonyosságban* elől hozott érvek a *Kalauzban* később következnek.⁸² A *Tíz bizonyosság* első példája, a Hold leestéről szóló

⁸¹ Vö. *Tíz bizonyosság*: „NEGIEDIK bizonyosság: Mert az Alcoranba, oly csufos beszedecc vanac, hogy sem Aesopus, sem Markalf, szebbeket nem almodhatot volna.” 288:13–14. vs. *Kalauz*, 1613: „NEGIEDIK Ielenség: A'mely Tudomány sok balgatag beszédekkel, és hívságos álmokkal meg rakodott, nem kel azt az Igazság szerető Istentül áradott tekéletes vallásnak itfni. // Az Mahomet tanítása pedig ilyen, nagy részre. Ergo, etc. // Ennekis az Kötésnek Első Részét, az természetnek világos oktatása, és az Isteni tudománynak méltóságáruul való itfeti, ki jelenti. Második Részét pedig, csak ezeköl az egynehány példákbólis meg tanulhattuk.” → 1623–1637: nincs lényeges változás. 1613, 445; 1623, 47; 1637, 543.

⁸² Vö. *Tíz bizonyosság*: „Azt iria eggiüt, (i) [1959 *Azqar*. 64. *initio*.] *hogy a hold egyszer alá esuen az éghbeol, ket fele teorec, es eo egybe ragasztuan, ismet helire teoue*, Maga a hazug ember, eo maga azt iria masut, hogy eo semmi csudat nem töt. (k) [1960 *Azqar*. 48. *fine*. et 2. *sub init.*] *Belzebutot*, vgimond, azért veté pokolra az Isten, mert imadni nem akara Adamot, minelhog eotet a tüzbeol, Adamot csak Saarbol csinalta vala az Isten. (l) [1961 *Azqar*. 37. *sub. init.*] *Salamon minden madár Zauat ertette, es mikor az eo seregenel, az eordeogockel, es eotet dicsireo madarackal az vton volna, egy hangia kezdé inteni az eo tarsait, hogy lyukokba be búnanac, hogy megh ne tappottatmanac, kin Salamon igen neuete. Mikor pedigh a búdeos babuckot nem latna a madarac keozt, igben megh haraguec rea, es mikor megh ieot volna, kerde Salamon, bon volt? azt felele, hogy Sabába volt, es ot egy hatalmas Kiralnet látot, Salamon egy luelet küilde a Kiralinenec teolle, Es eo magatis a Kiralinet egy Eordeongeossel eleibe vitéte. Mikor a Salamon palotaiaba volna a Kiralíne, iol fel emele szokniaiat, azt ütluen, hogy viszen kellene altal menni, maga csak üuegh padimontomon iar uala, etc. A Pokolrul azt iria, (m) [1962 *Azqo*. 54. *fin*. et. 47. *circa med.*] *hogy az Ezeccum fa güimeolcseuel elnec a karbozottac, mely güimeolcz oly rut mint az Eordeogh feie, (n) [1963 *Azqar*. 44. *sub fin*] *Az Eordeogh pedigh, vgimond, sem iot, sem gonozt nem cselekedbetnec.*” 288, 15–289, 8. vs. *Kalauz*, 1613: „III. Csuda dolgot ír hogy történt egyszer, de talám álmában; i Mert, ugymond, az Hóld le esék az földre; és az nagy esetben, két felé törék. kapá ezt hamarsággal Mahomet, és szépen öszve forrasztá, 's fel tövé helyére. Kárhogy meg nem iria Mahomet, minémü vinnyében, és kovács mű-helyben forraztotta ily hamar egybe az Hóldat: és hol vötte az lajtorját, mellyen fel hágott az égben. talám ezutánis lenne szükségünk erre az mesterségre, ha újonnan alá esnék az Hóld. Mert, Isteni csudából ez nem lehetett. mivelhogy majd k magátul meg értjük, hogy soha semmi csudát nem cselekedett.” → 1623–1637: nincs jelentős változás, csupán annyi, hogy E/3 helyett e változatok E/1-ben hozzák Mahomet beszámolóját. 1613: „II. Aztis el akarja hitetni: h hogy Belzebutot azért veté pokolra az Isten, hogy imadni nem akarta Adámot, kit az Úr Isten sárból csinált vala, de Beelzebutot tüzből.” → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613: „IV. Salamonrul azt irja: / hogy, minden madarak szavát értvén, szolgáltalt néki az madarakis. Es, mikor egyszer az ördögökkel, és madarakkal együtt menne, egy hangya nagyon kezdé mondani társainak, hogy lyukokban szaladgyanak; mért ha kin érik, el tapodgyák őket. Ezen Salamon nagyon kaczaga. Az Búdös-babuckot nem látván seregében, meg haraguek ellene: de midön elő került volna, azal menté magát; hogy, egy hatalmas Királyné aszszonynál Sabában volt. Salomon mindgyárt egy ördöggel magához hozatáaz Királynét. Mikor az Salomon palotájában ju-**

„fabula” a *Kalauz* III. érve lesz, itt jóval bővebb lesz, és jelentősen ironikusabb, az ellentmondást is jobban kiélezi. A *Tíz bizonyosság* második példája, mely Belzebubról szól, a *Kalauz*ban is második helyen áll, de a sorrend megváltoztatása miatt más érvet követ, és a mondat szerkezet megváltoztatását figyelhetjük meg benne. A *Tíz bizonyosság* III. példája Salamon története, mely a *Kalauz*ban a IV. helyen áll. A *Tíz bizonyosság*ban ezek után a Pokol és az Ezeceum fá jelenik meg, de a *Kalauz*ban ez csak a VI. érv lesz.

A *Tíz bizonyosság* V. érve kerül a *Kalauz*ban az első helyre. Majd az első változat VI. példáját a *Kalauz* V. érveként látjuk viszont.⁸³ A *Tíz bizonyosság*ban azonban ezután az ószövetségi történetek *Korán*-beli összemosását említi meg Pázmány, ám ezt bővebben nem fejt ki; illetve az ott szereplő teremtéstörténet, a penna és a holdfogyatkozás története a *Kalauz*ban nem jelenik meg. Mindkét változat utal a „Sidockal valo beszélgetesrül irt keoniu”-re, de a *Tíz bizonyosság* cím szerint meg is említi. A példák ennek nyomán hasonlóan következnek ezután (a *Kalauz*ban az itteni taralom adja a VII. pontot),⁸⁴ noha a *Tíz bizonyosság* Ádám teremtésére, isteni pennára, a „kaf hegye” által megtartott égboltra és holdfogyatkozásra tett utalásai a

tott volna az Királyné, jól fel emelé szoknyája allyát, azt alítván, hogy vízen kellene által menni. maga csak az üveg padimentomon jár vala, etc. Efféle képtelen gyermekségekkel gyönyörködteti az bábákat Mahomet.” 1623–1637: nincs újabb jelentős változás. 1613: „VI. Az kárhözottakrul azt írja: *n* hogy, az Ezeceum-fának gyümölcsével élnek. mely szinte oly rüt, mint az ördög feje.” → 1623–1637: nincs változás. 1613, 444; 1623, 547–548; 1637, 543–44.

⁸³ Vö. *Tíz bizonyosság*. „(a) [1964 *Azqar*. 45. imit.] *Az Angyaloc keozzül, kinec ket szarnia vagion, kinec harom, kinec negy*, Csuda hogy egy szálat ki nem szakasztot Mahomet az eo szarniokból, mikor az eghbe volt. A mi üdueoziteonc születeserül, noha azt tanittia, (b) [1965 *Azq*. 29. sub *initio*.] *hogy firfin nekiül fogantatot*, de e mellet, sok hamis, csufos beszedekek beszél, Tudni illic, Mit mondot Christus mingiart születése oraian az eo annianac, es mikeppen mentette megh az attiafiatül, kik etot, hogy hazassag kiүүл szült volna, szidalmazzac vala, etc.” 289:8–15. vs. *Kalauz*, 1613: „I. Azt beszél: *g* hogy, az Angyalok közzül némelynek két szárnya vagyon, némelynek három ’s négyis. Kárt vallottunk, hogy, mikor az Angyalokkal nyájaskodott Mahomet, egy tollat ki nem szakasztott az ő szárnyokból; láttuk volna műsszínét az Angyalok tollának.” 1623–1637: uez. *Kalauz*, 1613: „V. Christus Urunkrül azt igazán vallya: *m* hogy, ferfiunélkül fogantatot: de az egy igazság mellé, számtalan fabulákat foldoz; tudni illik: Mit mondot Christus mindgyárt születésének óráján az ő Annyának; és miképpen mentette Bódog Aszszonyt az ő Attyafiatül, kik ötet rágalmazták, hogy házasság-kívül szült volna. Es, az ugyan szokása Mahometnek, hogy valakior az Sz.Írásnak könyveiből emlit valamit, ugy öszve zavarja az különböző historiákat; és ugy bé keveri hazugságiban, hogy tisztán csak fabulát csinál belölle. Az Saul, és Gedeon historiáját rütül egybe keveri, *Azqar*. 3. Az Moyses dolgairul, kész nevetés az miket beszél, *Azqar*. 30.36.” 1613, 444; 1623, 547–548; 1637, 543–544.

⁸⁴ Vö. *Tíz bizonyosság*, 289, 15–290, 21. vs. *Kalauz*, 1613, 444–445; 1623, 548; 1637, 544.

Kalauz**ból** kimaradnak. Ebben a bizonyságban kevésbé érezhető, miért rendezte Pázmány át a példák sorrendjét. Feltételezhető, hogy erősebb szerkezetnek, hatásosabb építkezésnek ítélte meg.

A *Tíz bizonyság* nem fogalmazza meg konkrétan, mi is az **ötödik bizonyság**: rögtön a szövegbe kezd. Az első mondatok alapján azt gondolnánk, hogy az érv a következő: noha Mahomet azt állítja magáról, megerősíti Krisztus tanítását, ez nem igaz. A *Kalauz* szövege mutatja meg, hogy itt is az önellentmondások kérdése a döntő, mikor így fogalmaz:

EOTÖDIK Ielenség: Nem igaz Tudomány az, valamely maga fejére sulykot csinál, és tanításával rontya magát. Ilyen pedig az Alcorán tanítása. *Ergo, etc.*
// Első Része az Bizonyáságnak ezelőtt a világosan meg bizonyodék. Második Részét azzal állatom: ...⁸⁵

Ahogy láthatjuk is, Pázmány ebben a bizonyságban is visszautal a *Kalauz* egy korábbi részére, még hozzá a III. könyv V. részére (NEGYEDIK BIZONYÁSAGA AZ VY TYDOMANYOK hamissaganak: Az Pártosok tulajdon tanubizonyásaga.); melyen belül ezt olvashatjuk:

[...] minden Eretnekség, sulykot csinál fejére, fegyvert ad veszedelmére, Sententiát mond kárhoztatására... Nem lehetséges, hogy igaz, és Istentől származott legyen az olyan vélekedés, mely ő magát el rontya, az az, oly dolgokat hirdet, mellyekkel együtt meg nem maradhat az ő Igazsága. [...]⁸⁶

A címmel a *Kalauz* mintha egy újabb bizonyásgot alapozna az önellentmondások jelenlétére a *Korán*ban, ugyanakkor a visszautalás az eretnekségek sorába emeli az iszlámot, és a protestáns felekezetekkel is párhuzamba állítja.

Elsőképp arról esik szó, hogy Mahomet szerint Krisztus Isten prófétája, de míg a *Tíz bizonyság* már az első mondatok után levonja a következtetést, hogy a mahometi tanítás ezzel ellenkezik, következőképp ördögi, addig a *Kalauz* itt még csak a leírás szintjén halad.⁸⁷ Ezután mindkét változat számba veszi, mit is tanít Mahomet

⁸⁵ *Kalauz*, 1613, 445; 1623, 549; 1637, 544.

⁸⁶ Az 1613-as változat a 165. lapra irányít, ahol is ezek az idézetek találhatóak. Az 1623-as verzió a 185. lapra irányít; az idézet második fele ott található, az első fele még a 184. lapon kezdődik; a szöveg nem változik. az 1637-es változat a 182. lapra irányít; de az idézett rész még a 181. lapon áll, változatlan formában.

⁸⁷ Vö. *Tíz bizonyság*: „Eo maga Mahomet Christus Vrunkrül azt tanittia, hogy Istennec igaz prophetaia volt, es az eo tudomania Isteni, es üdueossegos tudomani. Seot Christus, az Istennec lelke, ighie. Es a ki az eo tudomaniat keoueti, üdeozül, Kibeol niluan keouetkeozic, hogy a Christus tudomaniaual ellenkeozeo Alcoran, Eordoghi tudomani.” 290,

Krisztusról, bár a felsorolt adalékok más sorrendben következnek, tehát ez a rész is újraszerkesztés eredménye.⁸⁸ Noha a magyarázat-következtetés a *Kalauzban* valami-

22–26. vs. *Kalauz*, 1613: Mert Mahomet ö maga vallya: hogy, az Keresztyének feje, az Christus Jesus, Istennek Igaz Profétája, Lelke, és Igéje vólt. Az ő tanítását, Isteni, és üdvösséges tudománynak mondgya. Egy szóval, azt hirdeti: hogy üdvözülnek azok a' kik követik az Christus tanítását. → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 445; 1623, 549; 1637, 544.

⁸⁸ Vö. *Tíz bizonyosság*: „Halhacza Mahometet, (a) [1969 *Azq. 4. init. et 2. longe post init.*] *Christusnac, az Isten lelke es ereie adatot, mindenec feoleot. (b)* [*Azq. 11. sub. fi.*] *Jesus Maria fia, Istenec keouete, lelke, es igbie. (c)* [*Azq. 12. medio.*] *Christusnac Maria fianak atta Isten az Euangeliomot, mely vilagossagh, igaz vt az Istenhez, es a teorunnec megh iobbitasa, Minniaian tehat az eo Parancsolatit keouessec. (d)* [1972 *Azqar. 5.*] *Az Isten az, a ki eléb a teorunt, az vtan az Euangeliomot atta az emberekenc. Es nem csak azt mongia, (e)* [*A masodic bizonyisag.*] *mint nem reghen megh halloc, hogy a kereztien ember, üdueozül az eo vallasaba, De aztis, (f)* [1974 *Azqar. 29.*] *hogy Christus Vruc firfiu nekül fogantatot, (g)* [1975 *Azqa, 13. Vtrumque docet etiam Azqa. 5. vbi historiam Annunciationis, vide.*] *Sok csudakat cselekedet, mert a Sárból csinált madarakra leheluen, el reopitette eoket, halottakat tamarzot, vakokat giogitot, etc. Masuttis, nem csak Christusrul, de boldog azzonirulis azt mongia, (h)* [1976 *Azq. 33. medio.*] *hogy csudakat cselekettec es bodogoc, (i)* [1977 *Azq. 53. sub finem.*] *Es a kiké Christusnac nem hittec, eroossen megh ostoroztattac Istentül, (k)* [*Azqa. 67. in fine.*] *Mert az Isten azért atta Christusnac az Euangeliomot, hogy ez által, az Istenec kedüébe iussunc. A Christus Z. Anniarul, azt mongia, (l)* [1979 *Azqa. 75. in fine.*] *hogy soba semmi gonozt nem cselekedet, es (m)* [1980 *Azqar. 5. et 29. Et Moyssem a Deo missum ait. Azq. 11. et 12. quamvis Azq. 2. in med. monet, ne libris Moysi credamus.*] *fürfiu nekül fogatta Christust mebébe. Ezekbeol niluan keouetkeziec, hogy a ki az Euangeliomnac nem hiszen, az Istenec nem hiszen. A ki pedig az Alcorannac hiszen, az Euangeliomnac nem hiszen, es igy az Istenec sem hiszen. Ennec feoleotte, Christus Vruc, nem csak Isten keouete nem volt, ha az eo tanitasa hamis, ki szantalanzor Istenec neuzezi magat, de seot inkab, minden vakmeréo keuely emberrel, Istentelemb volt, kit eo magais Mahomet lattia, hogy nem fér a mi Vrunckhoz.” 290, 26–291, 20. vs. *Kalauz*, 1613: Ennek fölötte, azt sem tagadgya: hogy, Christus Urunk sok számtalan csudákat cselekedett, szüztül születte-tett, az ő Szent Anyja soha semmi bünben nem keverödzött. Ezeket mind ilyen szókkal írja az Alcorán: *b* JESUS, Maria fia, Istennek követe, lelke, és igéje. *c* Christusnak, az Isten lelke, és ereje adatott mindeneknek fölötte. *d* Christusnak, Maria fiának adta Isten az Evangéliomot, mely viláosság, igaz út az Istenhez. Minnyájan tehát az ő Parancsolattját kövessétek. kit ha nem cselekesztek, gonoszak lésztek. Utána veti: hogy, az Isten ötet, azért küldötte, hogy meg erősítse az Christus tanítását. *e* Az ki Christusnak nem hiszen, meg ostoroztatik Istentül. *f* Mert az Isten, azért adta Christusnak az Evangéliomot, hogy ez által Istennek kedvében juthassunk. *g* Sok csudákat cselekedett az Jesus. Mert sárból csinált madarakra lehellett, és el röpitette őket; halottakat támasztott, vakokat gyógyított. *h* Az Anyja, férfiunélkül fogadta ötet méhében. *i* Soha semmi gonoszt nem cselekedett Maria. Nem csak Christus Urunkrul, de Bódog aszszonyrulis azt írja, *k* hogy csudakat cselekedett. Ezekből az Mahomet tanításából, nyilván meg rontatik az ő Tudománya. Mert, ha Christus az Istennek Lelke: tehát, miképpen az ember léleknélkül nem élhet, ugy nem lehetett öröktül fogva az Istenis az ő lelkenélkül. Es, miképpen az Lélek az emberben vagy-on: azonképpen Christus Urunknakis az Istenben kel lenni, és igy, igaz Istennek kel*

vel bővebb, mindkét változatban felleljük ugyanazt a logikai bukfcencet, mely vesz egy „premisszát” Mahomettól, majd egy külső, hitvitázó referenciakeretből tesz mellé másodikat, és így von le következtetést.

A másik nagy kérdéskör Krisztus istensége, s ennek kapcsán mindkét változat utal arra, hogy a mahometi hagyomány szerint Isten számonkérte Krisztust, miért tanította ezt magáról, és mindkét változat említi azt a tanítást, mely szerint a keresztyények meghamisították volna az isteni kinyilatkoztatást.⁸⁹ Míg a *Tíz bizonyosság* eze-

lenni. mert az Istenben semmi nincs, a'mi Isten nem volna. Ennek fölötte, ha Christus, Igéje az Istennek: bolondul mondgya tehát Mahomet, / hogy, az Istennek azért nincs fia, mert felesége, és *m* leányai sincsenek. holott az Ige, feleségnélkül származik, még az emberekbennis. Ennek fölötte: ha az Istennek nem hiszen az, valaki az Evangéliomnak nem hiszen; világosan következik, hogy az Mahomat követői nem hisznek az Istennek, mivelhogy nem hisznek az Evangéliomnak. Végezetre: ha Christus Urunk igaz-mondó, Szent férfiú volt; ha az ő tanítását Isteni csudákkal meg erősítette: tehát igazat mondott, midőn magát Isten fiának, sőt Istennek hirdette. Mert, ha fia nem volna az Istennek, és mégis Isten fiának nevezte volna magát; nem csak Szent, és tekéletes nem volna, de (bocsássa meg ő Szent Felsege hogy így kel szólnom) sőt inkább soha ez világon önállánál fel fuvalkodottab, álnakab, Istentelemb ember nem találkozot volna. mivelhogy alacsomb rendel meg nem elégedvén, szinte az Istennek székiben akart fel üllyie. → 1623: pár szó híján ugyanaz; 1637: szintén. 1613, 445–446; 1623, 549; 1637, 545.

⁸⁹ Vö. *Tíz bizonyosság*. Erre Mahomet azt feleli, (a) [1981 *Azqa. 13. in fine*] *Hogy, mikor az Isten Christustul kerdtette volna, miért nevezte Istenec magát? Azt felele Christus, hogy eo soha ezt nem mondotta, (b) [1982 *Azo. 11. et 5.*] *Azert hazuttac*, vgimond, a kik azt mongiac, hogy en ezt tanítottam. De eoreomest ertheném, mikor tudakozot így az Isten? Mi vegre kerdezketed így Christustul eo felseghe? Talam e nekül nem tutta mit tanitot Christus? Vegezetre, honnan tuggia Mahomet, ki 600. eztendeouel elt az Euangelistac vtan, hogy ezec nem igazan irtac az Euangeliomot? Es ha ez az Euangeliom melly nalunc vagion, hazugsagokat foglal magaba, mellic az a Christus Euangelioma, melliet ily ighen dicsir Mahomet? Mi az oka, hogy Mahomet eleot, szeles e vilagh, ezébe nem vette, hogy az Euangelistac hazuttac? 291, 21–292, 7. vs. *Kalauz*, 1613: Meg felel erre a Mahomet, és azt mondgya: hogy, mikor szinte ezen dolgot az Isten egykor szemére vetette volna Christusnak, azt kérdvén: Mi okból indittatott, a hogy magát Istennek nevezte? Azt felelé Christus; hogy ezt ő soha sem mondotta. b Azért hazudnak, a'kik ő reá akarják kenni, hogy magát Istenné tötte volna. Ezért írja másuttis: c hogy, az Keresztyének meg hamissították az Evangéliom könyveit. De ez nem felelet, hanem Mahomettül gondolt hívságos hazugság. Es, ha azt akarja, hogy helyt adgyunk ennek az ő fogásának; mondgya meg, Mi üdőben; mely helyen; kik előtt examinálta az Isten Christus Urunkat? Azt is fejcse meg; ha az Isten azért tudakozotté ilyen módon, mert az előtt nem tudta mit tanitott Chrsitus? Végezetre, Mahomet az Evangelisták után hat-száz esztendővel született ez világra: miképpen tudhatta tehát, hogy hamissat írtak az Evangelisták? hiszem azoknak kellett volna errül az hamisságrul valamit sajdítani, kik együttéltek az Evangelistákkal. És mivelhogy maga Mahomet azt mondá; hogy, az Christus Evangélioma igaz út, és világosság: ha azok az Evangéliomok meg hamissítottak, mellyekkel mi élünk, mutassa elő azt az Christus Evangéliomát, mellyet ő ennyire fel magasztal. Adgya okát annakis, miért nem vötte senki az egész világon eszé-*

ket a kérdésköröket egyesével kommentálja, illetve kérdőjelezi meg, addig a *Kalauz* a felsorolás után fogalmazza meg kritikáját; és a szerkesztésnek köszönhetően a két kérdés szorosabban is összefügg. Mivel Krisztus istensége a mahometi tanítás szerint hamis, ebből következően vezet itt be Pázmány azt a muszlim vélekedést, mely szerint az Evangéliumot írói meghamisították. A szöveg kohéziója így jóval erősebb lett.

A **hatodik bizonyosság** mindkét esetben Mahomet személyéből kiindulva igyekszik bizonyítani, hogy az iszlám nem lehet igaz vallás. Míg a *Tíz bizonyosság* a tudatlanságot hozta első példának, s csak ez után említette a bujaságot, a *Kalauz*-ban ez a sorrend megfordul.⁹⁰ Mahomet negyven más férfivel felérő bujasága a *Tíz bizony-*

ben az Evangélisták esetit, melyet Mahomet álmodoz. Vallyon mit mondanának a Törökök, ha ki most nekik azt kezdené beszélni; hogy ezt az Alcoránt, mely most náluk vagon, nem írta Mahomet, hanem mást, a'mellyet soha senki nem látott? Az mit ök erre mondanának, azon felelettel kel bé dugni az Mahomet torkátis. → 1623–1637: nincs jelentős változás. 1613, 446; 1623, 549–550; 1637, 545–546.

⁹⁰ Vö. *Tíz bizonyosság*. „HATODIK bizonyosság: A Mahomet szemelietül vétetic, ki nem csak oly tudatlan ember vala, (ö) [1983 *Azqoar*. 17. vers. *fin*.] *hogy em irni, sem oluasnî nem tud vala egy ighîtis*, es így az eo Alcoranniat sem eo maga ira, hanem az eo halála vtan, (d) [1984 *Chronica Saracenor.*] *Odmen szede eoşue, es 124.* (e) [...] *Azqarba oşta*. Ennec feoleotte, mely faitalan eletü ember volt nem reghen megh mondam, ki még az eoreoc bodogsagba sem akar neozes nekül lenni, es az keolté, hogy az Isten szabadon hatta neki, hogy valogathason az azzoni emberekbe. Touabba Mahomet, Vér szomiuhozo, haragus, ragadozo ember volt, mint megh teczic az eo életének historiaiabol, az eo sok meltatlan rablasibol, Noha neki szabad nem volt senki a hitert megh haborgatni, mint az eonneon vallasabol megh mutatom. Ha azert egy okos feiedelem, valami deréc dologba, nem küld oly keoueteot, kit ektelen erkeolcze vlatossa tegien az emberec eleot, hanem olliat, a ki embersegeuel, tekellesegeuel, beocsullesse tegie az eo keouetseget, Ketseg nekül az isten sem küldötte Mahometet.” 292, 8–22. vs. *Kalauz*, 1613: Hatodik Ielenség: Nem hihetséges, hogy az Isten oly ember által akarta ki jelenteni, és terjeszteni az ő Igazságát, kinek erkölcsében, állapattyában, és Hitinek terjesztésében, semmi ollyas jószág, és hitelt szerző tekelleesség nem találtatott. // Illyen vólt pedig Mahomet. *Ergo, etc.* // Első Része az Ielenségnek, meg vagon bizonyitva oda fellyeb. A Második Része ezekből ki tetzik: Mert oly rüt fajtalan életü ember volt Mahomat, hogy, a'mint meg hallók, *d* magais dicsekedik, hogy szabad néki minden aszszony-embert meg hágni. söt még az mennyei bódogságotis, az menyecskék, és szép gyermekek nyájasságában helyhezteti. Es az Magdeburgi Centuriátorok azt írják előlle: *e* hogy ő csak egyedül, negyven férfiaknak bujaságát meg gyözte. Ennek fölötte, oly tudatlan vak paraszt vólt, hogy egy igét nem tudott irnyia, vagy olvasni, mint meg vallya magais, *Azqoar*. 17. *fine*: hanem az Alcorántis más szedé egybe, és 124. Azoarában osztá. Végezetre, néki meg parancsolt dolognak írja azt lenni; hogy, senkit ne háborgasson az Hitért: mindazáltal, az életének folyásából, és Chronikában iratott historiaiából meg tetzik, hogy vér-szopó, és ember halálban telhetetlen Tyrannus vólt Mahomet; ki, az ragadománynak, és az gaz tudományok terjesztésének szomjúságátúl hordoztatván, gyilkos fegyverét mindenütt vérben förtöztette. Ha azért egy okos Fejede-

ságban még az első részben szerepelt, de a *Kalauz* már ide illesztette: s mivel itt érvként szerepel Mahomet bujasága, ezért ez a szerkesztés szerencsésebb, erősebb szöveget eredményezett.

A *Kalauz* összeköti ezt a részt is egy korábbival: a III. könyv XIII. részével (*TIZENKETTEODIK BIZONYSAGA AZ VY TVDOMANYOK hamisságának: Az ő Kezdőinek Erkölséből vétetik*), ahol ez áll:

Hihetetlen, és ugyan lehetetlen, hogy igaz és Istentől adatott Tudomány, avagy tudománynak Reformációja légyen az, melyet oly emberek kezdetek és fondáltak, kikben az hamis Tanítóknak az Sz. Írásban ki jelentett gonosz erkölcsi, és magok viselési megtapasztaltanak; kivalképpen ha ezekre az gonoszságokra, az önnön tanításokis útát mutatott. // De az Lutherista, és Calvinista vallásnak első gyarapítói, ezekkel az feslett erkölcsökkel rakvák voltak, és tanításokis erre vezette őket. // Tehát lehetetlen, hogy az Lutherista, és Calvinista vallás, igaz, és Istentől adatott tudomány légyen.⁹¹

Mahomet és a reformátorok így egy sorba kerülnek személy szerint is: tehát az egyszer megfogalmazott érv újrahasznosítása mellett Pázmány azt is nyereségként könyvelheti el, hogy Mahomet személyén keresztül a reformátorok is negatív megítélés alá kerülnek.

A **hetedik bizonyosság** mindkét szövegben erősen kapcsolódik a protestánsok elleni vitákhoz. A többi esetben a *Tíz bizonyosság Appendixe* csak esetenként utal az „Vytoč” ellen megfogalmazottakra, míg a *Kalauz*-beli szöveg szinte minden bizonyosságot összeköt velük. Itt tehát egy olyan egyezés figyelhető meg, melyet a későbbi változatban több területre, értsd: szinte minden bizonyosság esetében is kidolgozott Pázmány.⁹²

lem, derékdolognak véghez vitelére, éktelen erkölcsű személyt nem választana, tudván hogy az gonosz erkölcs, az tisztességes követségetis meg gyalazza: nem illik abban kétesnek lennünk, hogy az Isten sem bízza Mahometre az ő Igazságának fel állatását. → 1623–1637: Nincs jelentős változás. 1613, 446; 1623, 550; 1537, 546.

⁹¹ A *Kalauz*, 1613-as verziója a 303. lapra irányít, ott áll ez az idézet. Az 1623-as kiadás: a 389. lapra küld; s az idézet – változatlan formában – ott is található. Az 1637-es kiadás a 385–386. lapokra utal vissza; az idézet a 385. lapon, változatlan formában megtalálható.

⁹² *Tíz bizonyosság*: „HETEDIK bizonyosság: Mert, a mint az Vyto atiafiac ellen nem regen megh mutatám, Mikor az Vr Isten valami Vy tudomant hozot e vilagra, bizonios csudackal megh ereossította a tanitas igassagat, Miuelhogy vgianis nem melto, hogy akar kinec szauat el higgüic, mihent ezt mongia, hogy eotet, az Isten küldeotte, ha ezt bizonios ieleckel megh nem bizonittia. Ennec okaert, a mint Mahomet megh vallá, Christus Vrunc, sok csudat cseleküec, es ezzel megh mutatá, hogy eo Istentül küldetet. Mahomet pedigh, soha semmi csudat nem cselekedet, (a) [1986 *Azqoar*. 2. 7. 14. 15. 17. 23. et 27.] *Es a kei en teollem csudakat kinan, ha e vilagh csudaiait látna sem binne, vgimond, Masuttis szantalanzor*

A *Kalauz* ez esetben két korábbi részre is visszautal: a III. könyv III. részére (*MÁSODIK BIZONYSÁGA AZ VY TVDOMANYOK hamisságának: Mert nincs rend szerént hívattott Lelki Pásztorok*), ahol a protestánsok tanítását azért minősíti érvénytelennek, mert nem erősítik meg csodák;⁹³ és ugyanennek a könyvnek az I.

hozza eleo az Alcoranba, hogy sokan azért nem hiznac neki, mert semmi csudat nem cselekeziec. Es miuelhogy azt monta, hogy az éghbe szokot iarni, az emberekis latni akartác, mint reopülhetne, de erre azt feleli, (*b*) [1987 *Azgar*. 82. *init.*] *Hogy az eleot, fel szokot iarni, de immar be teotlec az aytot eleotte, es egieb csudat soha nem teot, hanem egy feier galambot, vgy tanitot vala, hogy vallára szaluan, a fülebeol ennek, melliet iol megh ehezete egyszer, es szinte mikor a sokasagnac szol vala, a vallara szaluan, a fülebeol eouec. Mahomet pedig, el hitete, hogy ez a Z. Lélec, ki eotet tanittia.*” 292, 23–293, 10. vs. *Kalauz*, 1613: „HETEDIK Ielenség: Nincs semmi színe, mely hihetségessé tehesse azt az Tudományt, mely az régi meg gyarapodott vallások ellen ugy kezdetik, hogy semminémü Isteni jelenségekkel meg nem erőssítették. // Ilyen az Mahomet tudománya. *Ergo, etc.* // Az Bizonyságnak Első Részét, ennek előtte *a* vastagon fel állatók. Mert nem elég az okossan való hitelre, *b* hogy valaki erőssen mondgya; hogy ötet az Angyalok tanittják, és Istentül vötte *a*’mit hirdet: hanem, Isteni erőtül származott jelenségétis, és mennyei pecsétekkel meg erőssítettetbizonyságítis kel ennek mutatni. miképpen meg hallók *c* Mahomettül; hogy Christus Urunk, Isteni csuda-tételekkel nyert hitelt tanításának. Második Része *a*’mi Kötésünknek, ki teczik abból: hogy, nem egyszer kétszer, sem homályos szókkal, hanem gyakran, és nyilván írja; *d* hogy semmi csudát nem cselekedett tanításának erősségére: sajnállyais, hogy csudáknélkül, csak barom módra nem akartak néki hinni. Mivelhogy pedig azzal kérkedék; *e* hogy, ötet Isten égben ragadta, ’s mint egy iskolában ott tanította: kezdék azt kívánni, hogy mostis hágjon az égben ha hitelt akar nyerni. Erre sok csavargások után azt mondá: *f* hogy, eléb fel szokott vólt jární az égben, de nem tudgya mi okból, most bé zárlották kapuját; és fényes csillagot érdemel, valaki ezután oda röptül. De nem kel egyéb jelt várnunk, hanem próbállyuk csak azt; ha igazán mondáé, *g* hogy el olvad az hegy, melyre fel tészik az Alcoránt. Az tanításának hertelen való terjedését sem kel csudának tartanunk; mint ki teczik azokból az Okokból, mellyeket az Lutherista tudománynak folyásáru elő számlálánk. *h*” → 1623: a szöveg ugyanez, de még hozzáteszi: „Mert *a*’kiket először meg-csala Mahomet, igen vak, paraszt, tudatlan, goromba Nemzetség vala. mely semmi tudományokban és okoskodásokban nem forgolódván, barom módra csak az ételre italtra vetemedet és *a*’bujaságba merült vala. Azért, ezeknek szabad menedéket adván, könnyen magához kapcsolá. Nem-is szenvedé, hogy senki *disputacióba* bocsátaná az ő tanítását, hanem fegyverrel bizonyítá. Bezzeg, ha *a*’Rómaiak vagy Görögök-között terjesztette vólna tanítását, *a*’hol sok fő tudós emberek valának; ha meg hatta vólna rostálni, és kardal nem hajtotta vólna *a*’községet, lehetne valami csudálkozás az ő tanításának terjedésében.” → 1637: nincs újabb változás. Vö. 1613, 446–447; 1623, 550–551; 1637, 546–547.

⁹³ „Nem elég tehát, hogy valaki erőssen, és bátran hirdesse, hogy ötet Isten küldötte; az Sz. Lélek taszította [!], az Igazság hordozza: hanem erős, és győzhetetlen bizonyságokkal megis kel ezt mutatni. ... Mivelhogy azért az Vr Isten azt sohult nem ígírte, hogy az utolsó üdökben, szokott rend kívül hívattott Pásztorok által az Hitet meg újítcsa; hanem inkább azt meg jelentette, hogy hamis Prófétak támadnak az utolsó üdökben, és sokakatmeg csalnak; az tévelygések sokasági ugyan meg torlanak az hitetlenség el árad: és, az mint Harmadik Bizonyságban meg mondom, azt parancsollya CHRISTUS Vrunk, az ő

részére. A második hivatkozás a III. könyv I. részében (*AZ KERESZTYENSEG-BEN CSAK EGY IGAZ, ES üdvösséges Vallás vagyon.*) hosszan fejtegeti, hogy a hit az Anyaszentegyház bizonyosságára, ezen keresztül pedig az evangéliumok csodákkal való megerősítésére vezethető vissza. Eszerint szintén csak az alapján hihető az Isteni kinyilatkoztatás, ha csodák által is igazoltatik.⁹⁴

A változatok közt csupán az a szembeötlő különbség, hogy a galambos csoda a *Kalauz*-ban már az első részben is szerepelt. Ez szintén szerkesztési kérdés, hiszen Mahomet bemutatásakor a tanításának elterjedésére adott magyarázathoz fűzte e hamis csodákat Pázmány; így a csodajelek megemlítése egy helyen történt, így jobban szerkesztett szöveg született. Hasonlóképp erősödik a szöveg attól is, hogy a *Kalauz* itt is megemlíti: megolvad-e a hegy, ha a *Koránt* rátesszük. A *Kalauz* szövege a marginális jegyzet után explicit módon is összeköti ezt a bizonyosságot a protesztánsellenes érvekkel (a hasonlóság a következőben rejlik: a hit gyors terjedése nem csoda, ha tudatlanok közt terjed; ha az új hit a szabadosság miatt kedves a megtérők előtt; s ha fegyverrel terjed). Ez a bizonyosság azon kevés példa egyike, ahol az 1613-as változathoz képest az 1623-as tovább változik. Magyarázatként ugyanis itt még megjelenik, hogy Mahomet tudatlan népség körében lehetett sikeres, de pl. görögök-rómaiak közt nem terjeszthette volna tanításait.

A **nyolcadik bizonyosság** esetében a *Tíz bizonyosság* a terjedés módjára összpontosít: itt említi meg az erőszakot és a hatalmi módszereket, míg a *Kalauz* általánosabb értelemben fogalmaz, illetve messzebből közelít: mondván, nem képzelhető el, hogy Mahomet érdekében Isten megváltoztatta volna azt a módot, mely szerint igazságát terjeszteni szokta (pl. a mártíromságot, szelíd szavakat).⁹⁵ Ahogy a *Kalauz* bizonyágainál eddig is szinte minden esetben láthattuk, ez a bizonyosság is visszautal

Apostolival egyetemben; hogy ha valaki új tudományt kezd tanítani, ne higgyünk neki, még ha mennyei Angyal vólnais. Ezeket azért meg gondolván, méltán kívánnjuk, hogy bizonyos, tagadhatatlan jelekkel, és csodákkal meg mutassák, hogy őket az Isten küldötte.” Az 1613-as kiadás először a 124. lapra irányít minket; a fenti részletek ott találhatóak. Az 1623-as kiadás a 133–134. lapokra küldi az olvasót, ahol is a fenti idézet első fele megtalálható, de a második része jelentősen átrendezett változatban jelenik meg. Az 1637-es verzió a 129. lapra utal, és ott az 1623-as szöveggel azonos szöveget találjuk.

⁹⁴ Az 1613-as szöveg a 88. lapra utal vissza, ott állnak a fenti fejtegetések. Az 1623-as *Kalauz* a 89. lapot jelöli meg a margón, de az a szövegrész, mely a korábbi kiadásban a hivatkozás tárgyát képezte, itt majd a 90. lapon lesz. A 89. lapon azt olvashatjuk, ami a 13-as kiadásban is az előző lapon állt, tehát valószínű, hogy ennek a részfejezetnek az egészére utal vissza Pázmány. Hasonlóképp, az 1637-es kiadás hivatkozása a 87. lapra vezet, ahol az első kiadás szövegével egyező rész csak kezdődik.

⁹⁵ Vö. *Tíz bizonyosság*: „NIOLCZADIK bizonyosság: A Mahomet tudomannia el teriedesenec moggiabol vétetic, Mert ezt, ereoszakkal, hatalommal, kardos kezzel hirdeté Mahomet, es

azoc leonec keoueteoy, a kiket eléb test szerént rabokka teot vala. Nem így szokta az Isten, az eo igassagat hirdetni, hanem csendezen, es az emberec akarattiat csudatettel, szentseggel, hodoltattia magához, megh vilagosítuan lelkeket, es megh esmertetuen vellec az eo tudomianianc igassagat, mint a Christus Vrunc, es a teob prophetac peldaiabol megh teczik. Mahomet pedig az akaria, hogy az eo keoueteoy, (c) [1988 *Azoar.* 32. *medio.*] *a bit dolgarul ne vetekedjenec, ne ertekezzenec, hanem mingiart fejuerrel felellienec. Mert ha ezt nem cselekeztec, vgi mond, hamar el puztulnac a ti (d) mosqueatoc, Kibe bizoni igazat mond, mert ha megh ertenec, az eo hitec oczmanisagat, hamar meghis vtnac. Seot azt iria Mahomet, (e) [1990 *Azo.* 5. *paulo post init.*] *Hogy még eo maganakis megh volt tiltua, hogy senkiuel az eo tudomanniarul ne vetekednec.* Ennec feoleotte noha azt iria, (a) [1991 *Azoar.* 98. *Tu doctor es, non coactor*] *hogy eotet az Isten vgy küldoette mint tanitot, nem mint kenszeritot a hitre, (b) [1992 *Azo.* 9. *post med et loc cit. in 2. probat.*] es a kit megh feddet es intet annac beket haggion, (c) [1993 *Azoa.* 60. *fin.*] *semmi ereoszakot ne tegien railoc, hanem csak tanicza eoket.* Mind az altal, masut azt iria, (d) [1994 *Azoar.* 48. *in fine.*] *hogy eotet az Isten ostorul atta, azoc ellen, kik nem biznec az Alcorannac, Es arra inti mindenüt az eo keoueteoit, (e) [1995 *Vide in prima probatione. Azoa.* 57. *init.*] *hogy szüntelen hadakozzanac, az eo teolle küleombeozeockel, es frigiet ne tarcsanac vellec, hanem ha magok haznaert, egy ideigh, es azt iria, hogy eo neki így szollot az Isten, (f) [1996 *Azoar.* 76.] *Te profeta a hitetlenec ellen hadakozzal szjntelen.* Es hogy batrabban hadakoznanac az eo keoueteoy, azt mongia, (g) [1997 *Azoar.* 6.9. et 10.] *Hogy valaki a harczon, vagy az vton megh hall, mingiart igienesen paradicsomba megien. (h) [1998 *Azoar.* 19] *Seot nagjod düsseossege leszén annac, a ki a hadba megh hall, hogy sem a ki a Mechaba valo Szarandok-sagba.* E mellet azzal biztattia az eo vitezit, (i) [1999 *Azoar.* 6.] *hogy senki a harczon ne fellien, mert soba megh nem halbat, hanem csak az el rendelt orába, es a ki a harczon megh hall, szjnte vgy megh eoletnec otthonnis agjaba, mint az ostromon.”* 293, 11–294, 14. vs. *Kalauz,* 1613: Nyolczadik Ielenség: Hihetetlen dolog, hogy az Vr Isten, az ö Igazságának ki terjesztésének módgyát, és szokott folyását el változtatta volna, az Mahomet vélekedésinek gyarapításában. // Nyilván vgyon pediglen, hogy nem vgy gyökerezett az Mahomet vélekedése, mint szokott az Istennek Igazsága terjedni. *Ergo, etc.* // Az Bizonyságnak Második Részé, könnyen meg tetczik, ha eszünkben forgattyuk, mi módon, és minémü eszközök által terjesztette az Úr Isten az Evangéliomot. mert, nem fegyverrel, hanem Mátyrömságnak szenvedésével, Tanítással, Csuda-tételekkel, Szent étellel, jó példa adással hajtott az Ur Isten minket az Igazságra. Ugyanis, az Isteni bölcsességnek, ’s hatalmasságnak ki nyilatkoztatására sokkal alkalmatosb vólt, hogy senkit üstökénél fogya ne vonna magához. Vessük azért ezek mellé az Mahomet tanítását, és históriáját. Leg először: Nem akarja Mahomet, hogy valaki értekezzék, vagy vetekedgyék az ő tanításának igazságárúl; hanem azt parancsollya: *i* hogy a’ki akar disputálni, annak csak azt felellye az ő deliája; hogy az Isten, az utolsó napon, minden viszsza-vonásnak végét veti, és nyakát szakasztya. Es aztis hozzá adgya: *k* hogy, ha fegyverrel nem óltalmazták az ő Hitit, csak hamar pusztán maradnak az Mecsetek. Söt azt mondgya: hogy, nem csak az ötet követőknek, de még tulajdon önnön magánakis / meg parancsolta az Isten, hogy senkivel tanításárúl ne versengien ’s ne kötödggyék, hanem csak az Istenre appellályon minden pántolódásban. Tudta az hamis Proféta, hogy ha szóra ereszkedik, veszni kel kábaságinak; és azért kerüli a’forrórt. Az tanítástúl azért, és értelmes tudakozástúl el fogván halgatóit, aztis meg tiltá: *m* hogy, senki ö tolle csudákat ne kívánnyon; az az se emberi okossággal, se Isteni bizonyságokkal ne hajollyon, hanem csak barom módra hajtassék esztrengára. Sommába, egyéb útya nem lön az ő Tévelygésinek terjesztésében, hanem csak az egy erő hatalom. mert, az kiket test-szerént rabokká tött*****

korábban kifejtett tartalmakra, tehát a bizonyítást ismételten összeköti olyan érvekkel, melyeket Pázmány a protestánsokkal szemben fejtett ki. Ez jelen esetben a II. könyv III. része lesz (*Az világ meg térésének módgya*), s a következő lapokon három főbb jelenséget emel ki: 1. megfigyelendő, hogy Isten hírnökei egyszerű emberek voltak; 2. nem bölcsességet prédikáltak, hanem szenvedésekkel teljes példát mutattak; 3. a testi örömhöz szokott pogányoknak a lemondás üzenetét hozták,⁹⁶ s ahogy a protestánsok, úgy Mahomet üzenete és gyakorlata is ellenkezik ezekkel. Azt is megfigyelhetjük, hogy a *Tíz bizonyosság*ban a kényszerítés csak itt, míg a *Kalauz*ban már korábban is megjelent; illetve a *Kalauz* itt is emlegeti a csodák kérdését, míg a *Tíz bizonyosság* csak a nekik szentelt bizonyosságban. A *Kalauz* ebben az esetben is újraserkesztést mutat, ahol az egyes tartalmi egységek a hozzájuk hasonlók mellé kerülnek, s így egységesebb, erősebb szöveg születik. Ezen felül, a *Kalauz* még a következő gondolatokkal gazdagodik: az erőszak test szerint rabokká, a hittérítés pedig ezen felül lélekben az ördög rabjaivá teszi a meghódoltatott területek lakóit. Fontos megemlítenünk, hogy mindkét változat él a polémiaiban bevett eszközzel: a keresztény ideált a (negatív) muszlim gyakorlattal állítja szembe, s így igyekszik a mérleg nyelvét ismét a kereszténység, illetve a protestánsokkal szemben a katolikusok felé billenteni.

A **kilencedik bizonyosság** esetében mindkét változat előrebocsátja a kor általános nézetét, mely szerint Mahomet tanítása az eretnekek mosléka, de a *Kalauz*, különböző retorikai eszközökkel élve, hatásosabb szöveggel dolgozik.⁹⁷ A *Kalauz* visszaul a III. könyv X. részére, (*AZ VY TVDOMANYOK ... az régi Tévelygéseke-*

vala; azokat és azoknak ártatlan gyermekit, lélek-szeréntis ördög foglyáivá tövé. Es noha azt beszéli; *n* hogy, az Isten el tiltotta ötet tudományának erőszakkal való terjesztésétül: de látván, hogy így hamar ki gyomlálatnák az gazza, azt kezdé beszélenni; hogy *o* az Isten néki azt parancsolta, hogy az hiteleneket, tüzzel vassal veszesse, praedallya, rettegtesse. mert *p* ötet az Isten ostorúl bocsátotta az emberekre. Maradékinakis azt parancsolá: *q* hogy, soha békével ne légyenek az külömb Hiten valókkal.” 1613, 447; 1623, 551–552; 1637, 547–548.

⁹⁶ Az 1613-as *Kalauz* a 47. lapra irányít, a fejezetet l. 47–50. p. között; az 1623-as a 43-ikre, de a fejezet: 48–52. közt áll; az 1637-es pedig a 48–49-ikre, és a fejezet a 48–52. közt található.

⁹⁷ Vö. *Tíz bizonyosság*. „KILENCZEDIK bizonisagh: A Mahomet tudomania nem egieb, hanem a Sidoc, es az eo eleotte karhoztatot eretnekec mosleka, melliet, hogy iob izü lenne, a kereztieni tudomannac, nemely io intesiuel, megh traggiaza. Nem igaz tudomani tehát az eo tudomania.” 294, 15–18. vs. *Kalauz*, 1613: „KILENCZEDIK Ielenség: Nem kel abban az Vélekedésben igazságot keresni, mely azokat az Eretnekegeket meg újítja, mellyeket az Apostoli csudákkal tündöklő, világ meg térítő ’s Pogányság ki gyomláló Gyöleközet ki átkozott. // Ilyen az Mahomet vélekedése. Ergo, etc.” → 1623–1637: nincs újabb változás. Vö. 1613, 447–448; 1623, 552; 1637, 548.

nek össze zúrt zavart söprei, és mosléki.)⁹⁸ Az érvek-példák sorrendje azonos a két változatban, de a *Kalauz* végül erősebb összegzést ad.⁹⁹

A **tizedik bizonyság** mindkét esetben a vallást követők magaviseletére hivatkozik, de a *Kalauz* már hatásosabban, retorikai eszközöket is alkalmazva fogalmaz.¹⁰⁰ A *Kalauz* szokás szerint, a mű más részeivel is összekapcsolja a bizonyságot; itt két részre, a III. könyv VII. részére (*HATODIK BIZONYSÁGA AZ UY TVDOMANYOK hamisságának: Mert ezek, természetek szerint minden Ió Cse-*

⁹⁸ Az 1613-as kiadás a 260. lapra irányít, itt kezdődik a fejezet, mely a 271. lapig tart. Az 1623-as verzió a 296. lapra küld; itt kezdődik a 307. lapig tartó fejezet. az 1637-es kiadás a 292–293. lapokat jelöli meg a margón; a fejezet pedig a 292–303. lapok között található. Tehát általánosságban az egész fejezetre történik az utalás, de a legfontosabb megállapítások, melyek ide köthetőek, az első egy-két lapon állnak.

⁹⁹ Vö. *Tíz bizonyság*: „A Sidok Talmudabol veot téueligeseckel, es bezedeckel, teli az Alcoran. Hogy Christus nem természet szerent valo fia az Istennek, a Nicolaitaktul veoue. Hogy nem Christus, hanem az eo arnieka fezzitetet megh, a Manichaeusoktul tanula, kik csak arniec testnec itilic a Christus szenuedet testet. Hogy az Eordeogeokis üdueozülnece vegre, Origenestul kapta. Hogy a testi geoneorüsegbe helyhezteni a bódogságot, Chreinus-tul veotte. A Seuerianusoc es Manichaeusoc a bort megh tiltiac vala, mint Mahomat. Hogy pedig az alamisnalkodasra, imatsagra, Isteni felelemre, etc. inti giakran az embereket, ezzel edesgetni akarta, es be mazolni az eo vlatatos tudomanit.” 294, 18–28 vs. *Kalauz*, 1613: „Első Rése Bizonyságunknak, eléggé meg bizonyosodék ennek előtte. Második Rése abból ki teczik: Mert, ha jól meg rostálljuk minden titkait az Mahomet vallásának, fel találjuk, hogy ez nem egyéb, az Sidóságból, és kárhozott Eretnekségekből egyben veretett mosléknál; mellyet, hogy job ízi légyen, az igazsággal helyell bé traggyázták. Es, hogy az Sidó Talmudból lopogatott fabulákrúl ne szólljak: az Nicolaitáktúl vövé; hogy, Christus Urunk nem lehet természet-szerént-való fia az Atya Istennek: Manicheustul kapá; hogy, Nem feszítették az magas Keresztfára Urunkat: Origenestül lopá; hogy, Az ördögökis el végre, az üdvösségre jutnak: Cherinustul tanúlá; hogy, Az emberi bódogság, az Epicúrus disznáihoz illendő testi gyönyörüségekből helyheztetett: Az Severiánusokat követé abban; hogy, Az bor-italt meg tiltá. Az töb tudatlanságit, egyéb rendbéli csavargóktul. De hogy tetteses lenne dolga, az Alamisnára, Imádkozásra, Isteni felelemre, és egyéb Keresztyéni jószágokrais inti követőit; bé akarván az szép intéssel mázolni rutságit.” 1623–1637: nincs számottevő változás. 1613, 447–448, 1623, 552; 1637, 548.

¹⁰⁰ Vö. *Tíz bizonyság*: TIZEDIK bizonyság: (a) [2000 *Plura vide apud Cardin. Cusanum, lib. 3. Cribrationis Alcorani. Joannem Cantacuzenum prius Imperatorem, post Monachum in Assert. Orthodoxa cont. Mahomet. etc.*] Az Mahomet köuetönynece eletebeol, magoc viselesebeol vétetic, kikbe keozeonségesen az Isteni dolgokrul semmi tudomani nincsen, semmit az üdueossegh dolgairul nem tudnac. 295:1–4. vs. *Kalauz*, 1613: TIZEDIK Ielensége: Képtelen dolog, hogy az Isteni igaz Tudománynak jó gyümölce ne légyen az ő-hozzá halgatókban, hanem közönségesen minden ékteleenség regnállyon közöttök. // Az Mahomet találmányinak követőiben pedig, közönségesen minden oktan gonoszság zászlót emelt, és országot. *Ergo, etc.* →1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 448; 1623, 552; 1637, 548.

lekedeteket ki gyomlálnak; és minden Gonoszságra szabad menedéket adnak.) és ugyane könyv XIII. részére utal vissza. Az első utalásnál ezt találjuk:

Lehetetlen dolog, hogy igaz, és Istentől adatott tudomány legyen az, valamely, tulajdon fundamentominak természeti szerént, minden Ió cselekedetre, Parancsolatok meg tartására, és Isteni félelemre vívő indúlatokat ki gyomlál az emberek szüvéből; és ez mellett, minden szörnyü és iszonyú gonoszságra, feslett erkölcsre, alattomban szabad menedéket mutat. // Illyen pedig, mind az Luther, 's mind az Calvinus hitü, és tanítása, mely titkon széles útra, minden testi szabadságra 's gonoszságra igazít. // Tehát általán véggel nem lehetséges, hogy Istentől származott igaz Tudomány lehessen az ő tanítások.¹⁰¹

Protestánsok és muzulmánok a bizonyság és eme utalás fényében egy csoportba kerülnek: hiszen mindkét csoportra jellemzőként írja le Pázmány a fajtalanság és gonoszság/kegyetlenség jellemzőit. A második utaláshoz legtalálób, ha a fejezet-címet hozzuk: *TIZENKETTEODIK BIZONYSAGA AZ VY TVDOMANYOK hamisságának: Az ő Kezdőinek Erkölcséből vétetik.*¹⁰² Eme párhuzamon keresztül Pázmány ugyanazt a kettős célt szolgálja, melyet a korábbi visszautalások esetében is láttunk.

A két változat eme bizonyságában az érvek-példák ugyanazok, de a *Kalauz* helyenként új értelmezést is fűz hozzájuk.¹⁰³ A Mahomet követőinek viselkedésé-

¹⁰¹ 1613, 200–201. Az utalás a 201. lapra irányít, ahol a szveg az idézett rész után bővebben kifejti a fa-termés hasonlatot. Az 1623-as kiadás a 228–229. lapokra küld; ebben a változatban a fent idézett rész a 227–228. lapokon áll; a 228–229. lapok pedig a fa-gyümölcs képet tárgyalják, ahogy azt az 1613-as kiadásban is láttuk. Ugyanígy, az 1637-es verzió a 224–225. lapokra irányít; az idézett rész a 224. lapon áll, és a hasonlat kidolgozása ezután következik.

¹⁰² Az 1613-as szövegben található utalás a 303. lapra küld, a fejezet a 302. lapon kezdődik, onnan idéztem a címet. A későbbi verziók ezt az utalást már nem hozzák.

¹⁰³ Vö. *Tíz bizonyság*. „A fajtalansagh, es kialtkeppen, a természet ellen valo vetkec, telliesseggel el áratnac keozteoc, A fogadásba valo tekelltessegec minemü legien, megh teczic a Buda megh vetelebeol, etc. A raboc kinzasaba valo Istentelensegrül, es egieb gonossagokrül, egéz keoniuet irhatna az ember. Mert egy szoual megh monduan, semmi io tudomani, semmi tekelltessegh nincz keozeonsegesen bennec. Ha azért a fát giümeolcserül kell megh esmernünc, küniü megh tapaztalni kitül szarmazot legien a Mahomet tudomania. [ezután Choniates-idézet következik]” 295, 4–21. vs. *Kalauz*, 1613: A Bizony-ságnak Első Részét, meg erőssitök eléb. mert az jó fának, jó gyümölcsi vannak; és az lelki es, nem öntözi haszontalanul az emberek szüvét. Második Része tagadhatatlan: Mert az Törökök között, csudálatos-képpen el áradtak minden fajtalan förtelmességek, meg az természet-ellen-való néma vétkecis. Az Fogadásokban nincs semmi tekelltessegek; mint az Buda meg vételéből, és Magyar-országnak János Király fiátul való el foglalásból ki

ből vett érvek közt már a *Tíz bizonyosság*ban is megtaláljuk, hogy a török hitszegő, és Buda megvételének példája is megjelenik, de a *Kalauz* továbbiakat is hoz: pl. hogy Magyarországot a török János király fiától foglalja el, és a Hódoltságban a kegyetlenségek, sarcoltatás szintén az istentelenség tanúságai, etc. Minden verzió vissza-utal a *Kalauz* első jelenségének végére is. Míg a *Tíz bizonyosság* megelégszik záró könyörgésként Nicatas Choniates idézetével, addig a *Kalauz* ennek az idézetnek lényegét magyarul is megfogalmazza könyörgő formulaként.

Ennek a résznek a verzióit összevetve ismét a *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz* 1613-as kiadása közt találunk jelentősebb különbséget; ezek után a későbbi kiadások már nem mutatnak komolyabb változást, szövegfejlődést. Az anyag nem dúsul különösebben, de az utalások révén közvetlenebbül kapcsolódik a protestánsellenes hitvitához. E rész változatairól általánosságban azt is megállapíthatjuk, hogy a *Kalauz*ban sok változás leginkább szerkesztés eredménye, mely logikusabb, gördülékenyebb elrendezésű szöveget hozott létre.

Összegzés

Összességében azt látjuk, hogy a két értekezés (a *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz* appendixei) leginkább stílusban, szókincsben különbözik, bemutatott tárgya, az érvelés módszerei, a kitűzött cél, ill. az elérni kívánt eredmény nagy vonalakban azonos. Jelentős változást nem, de az iszlámról alkotott kép módosulását kisebb részekben, a vonatkozó események magyarázatában megfigyelhetjük, elsősorban a *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz* 1613-as kiadása között: ettől kezdve nagyobb változásokat már sehol sem találtunk.¹⁰⁴ A javítások, bővítések azt is mutatják, hogy Pázmány Péter

tetszik. söt Mahometis azt tanítja: a hogy, csak addig tarcsón az barátság, míg az szükség kívánnya. A rabokon-való sok kegyetlenségeket, ki tudná elő-számlálni? Tudatlanság pedig és az Isteni dolgokban-való tompaság, hihetetlen mely temérdek közöttök. Egy szóval, semmi bölcsesség, semmi jó tudomány, semmi tekéletesség nincs közönségesen nállok. Es, ha valami tettetetes irgalmasságnak cselekedetit mutogattyákis: de e' mellett, az hódoltságon, annyi kegyetlenséget, sarczczoltatást, hamisságot cselekesznek, hogy szörnyőség előis számlálni. // De könyörgéssel fejezzük bé eztis az írást; és kérjük azon a' mi kegyelmes Istenünket, elégedgyék meg az ő haragja eddig-való csapásival, és ne az Pogány által, hanem inkább Atyai kezeivel önnön-maga ostorozzon minket: ezután a Choniates-idézet következik]. → 1623–1637: nincs újabb változás. 1613, 448; 1623, 553; 1637, 548–549.

¹⁰⁴ Vö. HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitától a gyakorlati politikáig = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, i. m., 318: Pázmány szemléletváltása a korábbi

folyamatosan hozzá-hozzányúlhatott a *Mahomet vallása hamisságárú*hoz, ha újabb olvasmánnyal találkozott, belőle a vonatkozó adatokat beledolgozta munkájába; ahol észrevette, a rossz adatokat javította, és a megértetni kívánt üzenet érdekében sokkal több értelmező, magyarázó részt iktatott bele.

vitairatok és a *Kalauz* több pontjának összevetése alapján nyilvánvaló. Ennek „török vetületét” jelen dolgozat kívánta megerősíteni.

BAJÁKI RITA

Kalauz, *Liber Petri Pazmani Cardinalis*

Az 1760-ban megjelent egri kiadás sajátosságai*

A *Kalauz* harmadik kiadása Pázmány halálának évében, 1637-ben,¹ a negyedik kiadás pedig ezt követően csak egy jó bő évszázaddal később, 1760-ban, mintegy 123 év múlva jelent meg Egerben, Barkóczy Ferenc püspöksége idején a Bauer nyomdában *Kalauz, Liber Petri Pazmani Cardinalis*² címmel. Jelen tanulmány célja ezen egri kiadás bemutatása, illetve a Pázmány ultima manusának tartott 1637-es *Hodegussal* való összevetése, így a vizsgálódás körén kívül reked Barkóczy kora, az egri környezet, a püspök működésének, egyházpolitikai tevékenységének elemzése, ezek lelkeségtörténeti vonatkozásai, arról sem lesz szó, hogyan működött az ösztönzésére és támogatásával 1755-ben alapított nyomda,³ milyen körülmények játszottak szerepet abban, hogy Pázmány műve újra megjelenjék, és az sem, hogy e kiadvány liber graduális volta ez idő tájt Egerben nem volt kivételes.

A mi szempontunkból tehát az bír jelentőséggel, hogy 1760-ban az egri Bauer nyomdában megjelentették Pázmány *Kalauz*át, a *Pázmány-bibliográfiát*⁴ alapján tehát egy bő évszázadot követően. A nagy úrt az egri kiadás akár be is tölthetné, de érdekes módon 1766-ban, tehát hat év múlva, Nagyszombatban újra kiadták.⁵ Ennek oka, mármint a gyors újrakiadásnak, valószínűleg az egri *Kalauz* sajátos szerkezete lehet, ugyanis ez a megszokott *Kalauz*-kiadásoktól jelentősen eltér, hiszen nem az egész mű újraközlésével találkozunk, mint pl. az 1766-os nagyszombati kiadás esetében, ami egyébként szintén liber gradualisként jelent meg,⁶ nem is csak egy-egy könyv vagy fejezet újrakiadása ez, mint például 1880-ban a *Kalauz* III. könyvé-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport tagja. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodegus: Igazságra vezérlő kalauz*, Pozsony, 1637. RMNy, 1697.

² Michael AMBROSOVSZKY, *Kalauz: Liber Petri Pazmani Cardinalis [...], azaz Pázmány Péter [...] Kalauz nevű könyvének rövid sommája*, Eger, 1760. PETRIK, I, 65.

³ V. ECSEDY Judit, *Az egri könyvnyomtatás kezdetei (1755)*, Magyar Grafika, 2016/2, 52–54.

⁴ *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeállította ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1).

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Hodegus: Igazságra-vezérlő kalauz*, Nagyszombat, 1766. PETRIK, III, 60.

⁶ Az Országos Széchényi Könyvtárban lévő példány az. Jelzete: 502.083.

nek 8. része,⁷ vagy a századfordulós összkiadást⁸ megelőző, 1893-ban megjelent⁹ Bellaagh Aladár magyarázataival ellátott első két könyv.

Tehát az egri nyomtatvány abban különbözik a többi kiadástól, hogy nem az egésznet akarja újrakiadni, nem is annak egy részét, hanem egyszerűen a *Kalauz* újra megismertetésére törekszik, szemmel láthatóan ez a fő célja. Mielőtt ezt részletebben kifejtem, vessünk egy pillantást magára a kötetre.¹⁰

Ez a kiadás, dacára annak, hogy *Kalauz*ról van szó, váratlan formai sajátossággal bír, ugyanis egy 8rét méretű kötet, magassága 16cm, szélessége 10,5cm, a gerincszélessége 4,5 cm. A kötet szerkezete a következőképpen néz ki.

Az első, *-gal jelzett ív tartalmazza a címlap szerint 1765-ben, Nagykárolyban megjelent *Theoremata*t, vagyis a bizonyításra váró tételsort.¹¹ Ezzel nem foglalkozunk.

A második ív első, A1 recto lapján a latin nyelvű címlapját¹² találjuk az Ambrosovsky Mihály nevével fémjelzett műnek, e lap másik oldalán, tehát az A1 versón pedig a magyar nyelvű címlapot olvashatjuk.¹³ Ezután Barkóczy püspök latin nyelvű

⁷ *Háromszázéves hazugságok: Pázmány Kalauzájának III. k. 8. része*, bev., jegyz. ZIMÁNDY Ignác, Bp., 1880 (Ébresztő hangok műveltebb kath. körök számára, 2).

⁸ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897 (Pázmány Péter Összes Munkái, 3); PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác Bp., 1898 (Pázmány Péter Összes Munkái, 4).

⁹ PÁZMÁNY *Kalauzájának I. és II. könyve*, bev., magy., szerk. BELLAAGH Aladár, Bp., Franklin, 1893 (Jeles Írók Iskolai Tára, 42).

¹⁰ Az általam vizsgált példány az Országos Széchényi Könyvtárban található, jelzete: 317.333.

¹¹ *Theoremata scholastica ex universa theologia dogmatico-polemico-speculativa et practica; juxta sensum et mentem subtilissimi Magistri, Doctoris Mariani Joannis Duns-Scoti, Minoritae Conventualis, quae honoribus admodum reverendi, excimii ac clarissimi Domini cujusdam Anonymi, Domini Patroni perquam gratiosi et mecaenatis munificentissimi, humillime dedicarunt et consecrarunt*, Magno-Karolini, Typis Stephani Pap, 1765.

¹² KALAVZ. LIBER PETRI PAZMANI CARDINALIS.*OILIM ARCHI-EPISCOPI STRIGONIENSIS, ASSERTORIS FIDEI.*HOC COMPENDIO ORBI LITERATO ITERATO PROPOSITVS.* ET ALMAE DIOECESIS AGRIENSIS PAROCHIS, FRATERNE PRAESENTATVS.* ANNO: PER AVTHOREM LIBELLI LITERALITER DESIGNATO.* ADIECTA NOVA APPENDICE DE BIBLIIS.* ITA ET DE ECCLESIA DEI, VNA, SANCTA, CATHOLICA, ET APOSTOLICA.*

¹³ *Az az Pázmány Péter néhai boldog emlékeztető esztergomi érsek, és kardinál Kalauz nevű könyvének rövid sommája. Mellyet írt, és aboz való némely tóldalékokkal; úgy-mint (mellyik legyen az Igaz Ecclesia? és micsoda fogyatkozások tapasztaltattnak a' Kálmánisták Bibliájában?) nyomtatásban ki boesütött AMBROSOVSZKY Mihály Egri Kanonok; Egri Apátúr; Eger Váraboz tartozandó Sz. Péter Praepostya; Teként. Szabolcs Vár-Megyének Fő-Esperesty; az Istenek Tudományoknak Doktoru; és az Egri Sz. Széknek egyik tagja, és Assessora etc. Az Istennek nagyobb dicsőségére. Sok számtalan el tévelyedett lelkeknek a' Krisztus igaz Aklába visszaza hozására; és fenn nevezett Pázmány Péter*

vű, cím nélküli approbációja található, egy tulajdonképpeni nihil obstat.¹⁴ Az A4r–B1v tartalmazza az *Előjáró rövid intés* című írást, ezt követi maga a *Kalauz*. Innentől kezdve az ívjelek mellett lapszámozást is tartalmaz a kötet, a B2 recto tehát az 1. lap, ahol elkezdődik maga a mű, s tart egészen a 286. lapig. A *Kalauz*t követően a következők találhatók még a kötetben:

287–631: *Quae sit vera Christi Ecclesia*

632–725:¹⁵ *Appendix de Bibliis*

Aaa4v–Aaa6v-ig: *Lajstroma a legnevezetesebb dolgoknak, mellyek ezen könyvecsében foglaltatnak.*

Aaa7r: *Végső intés*

Aaa7v–Aaa8r: üres lapon kézírásos bejegyzés található.

Az áttekintést követően lássuk tehát részletesebben:

A latin nyelvű címlap szerint¹⁶ a kötet tehát a *Kalauz*, amely Pázmány Péter egykori kardinális, esztergomi érsek könyve, s ami e kompendium révén a tudós világ elé helyeztetik; a tápláló egri egyházmegye plébánosai számára is (atyafiailag) bemutatatik. A mű megjelenésének idejét, ahogyan az a címlap szövegéből kiderül, ki kell számolni, ugyanis ez a könyvecske, szerzője révén, a betűkkel is jelzett évben jelent meg,¹⁷ és valóban így is van, a csillagokkal lehatárolt részek verzállal szedett római betűi az 1760-as évet adják ki. A címlap arról is ad tájékoztatást, hogy a kötet tartalmaz függelékét, amely a *Bibliáról*, és Isten egyetlen, apostoli, katolikus szent-egyházáról szól.

A magyar nyelvű címlap Pázmány neve mellett már megnevezi a kötet összeállítóját, felsorolja titulusait, és két sorban hozza a kiadás célját is: „*Az Istennek nagyobb dicsőségére*. Sok számtalan eltévelyedett lelkeknek a’ Krisztus igaz Aklába vissza hozására; és fenn nevezett Pázmány Péter Munkáinak örök emlékezetére, és dicséretére. *Az Elő-Járók engedelmevel.*” Mindezt támogatta az egri püspök, Barkóczy Ferenc latin nyelvű approbációjában,¹⁸ amely a magyar nyelvű címlapot követi.

Munkáinak örök emlékezetére, és dicséretére. Az Elő-Járók engedelmevel, Egerben, Bauer Károl József, Püspöki Könyv-Nyomtató által, 1760. Továbbiakban: *Kalauz (1760)*.

¹⁴ *Kalauz (1760)*, i. m., A2[r]–[A4v].

¹⁵ A 725. lap az utolsó számozott, ezt követően ismét ívjelzések alapján tájékozódhatunk. A 725. lap az Aaa4r ívjelzésű lapot jelenti.

¹⁶ Ld 12. jegyzetet.

¹⁷ ANNO: PER AVTHOREM LIBELLI LITERALITER DESIGNATO.

¹⁸ *Kalauz (1760)*, i. m., A2[r]–[A3v].

Egy pillanatra ha megállunk, és csak az A1 versón található címlapot, illetve az A2 rectón lévő approbációt figyeljük, megvizsgálhatjuk, hogyan siet a tipográfia a reprezentáció segítségére. A néhány oldalas támogató szöveg Barkóczy titulusainak felsorolásával kezdődik, összesen tizennégy sorban, amelyből az első két sor az egész kötetben a legnagyobb mérettel szedett szöveg, majd fokozatosan csökken a betűméret, míg a második hét sor már átlagos betűmérettel szerepel, valamennyi verzállal. A kiemelés a következő néhány sorral kezdődik: *Franciscus Dei, et apostolicae sedis gratia episcopus Agriensis* [...]. Bizonyosan nem a véletlen műve, hogy Barkóczy neve még a címlapon szereplő Pázmányénál, a *Kalauz* szerzőjének nevéénél is nagyobb méretű betűkkel látható, mint ahogy az sem, hogy Ambrosovszky, aki szintén nem kevés, de csak ötsornyi (kisbetűvel szedett) titulussal szerepel, mégis csak a harmadik ebben a sorban.

Az approbáció tehát bő két oldalnyi terjedelmű, amelyből kiderül, hogy Ambrosovszky kompendiuma semmilyen tekintetben nem sérti az egyház tanítását, érdekeit, sőt hasznos, mert az embereknek, akik hibáznak azáltal, hogy nem fogadják el az isteni tanítást, és az emberi meggyőzés szavaira hallgatnak, és akiket elvon a külső, és a világ utáni vágy, (szóval őket) elvezeti a kinyilatkoztatott igazság megismerésére, és hangsúlyozza, hogy az eltévelyedtek, akiket rászedett a filozófia, vagy az üres hamisság, térjenek vissza az egy szent katolikus apostoli egyházhoz, mert ezen kívül nincs üdvösség. Mivel ez az egy szándéka volt a tiszteletreméltó Ambrosovszky Mihálynak, számos titulussorolás mellett, a „mi püspöki iskolánk igazgatójának” írja Barkóczy, hogy abban a munkában, amely jeles, de súlya révén kevesek számára hasznos, (sed per molem suam paucis utile...) vagyis Pázmány Péter Kardinal *Kalauz* művét anyanyelven kompendiumba vonja össze, hozzáadva a *Milyen legyen Krisztus valódi egyháza, és a Milyen hibákat tartalmaznak a nem katolikus bibliák* című függelékeket. Barkóczy írja, hogy Ambrosovszky igyekezetét helyesnek tartja, és mondja: „a betűnkkel kinyomtatni és terjeszteni a mi előjárói tekintélyünk alapján megengedjük”¹⁹. Megjegyezi még, hogy a lelkének benső tanításával világosítsa (illustret) és megindítsa (moveat) a kompendium olvasóit. Kelt Egerben, 1760. január 20-án, aláírás: Franciscus Episcopus Agriensis. L. S. locus sigilli.

Lássuk mennyire világosította és indította meg Ambrosovszky az olvasókat! *Előjáró Rövid Intés*²⁰ előzi meg magát a művet. E pár lapos bevezető felépítése megérdemel néhány szót. Úgy tűnik, mintha egy argumentáció kellős közepébe csöppennénk, sem a szokásos bevezetés, témamegjelölés, esetleges szabódás vagy

¹⁹ *Uo.*, A3[r]. „[...] typis nostris excudi, vulgarique Autoritate Nostra ordinaria concedimus [...]”

²⁰ *Uo.*, A4[r]–[A8r].

aggodalmaskodás a sok teendő miatt nem áll az elején, hanem különböző idézetek halmozásával indul. Mintegy három oldalon keresztül olvashatunk Tertullianustól, Szent Ambrustól, Bédától egy-egy idézetet, de Seneca és Horatius is szót kap, említésre kerül Szent Dávid, József pátriárka, Jób és Zsuzsanna is. A szerkezet érdekessége, hogy az idézetek felsorakoztatása nem öncélú, általuk adja meg Ambrosovszky a témát, tulajdonképpen kettő az egyben funkciót látnak el, vagy ha lehet még akár többet is, hiszen az idézetek egyszerre tematizálnak és bizonyítanak a hivatkozott szerző tekintélye révén, és egyidejűleg – minthogy az idézések módszere olyan, ahogyan azt Pázmánynál megszoktuk – többszörösen is Pázmány felé vezet a gondolatmenet, ugyanis annak a helyzetnek a jellemzése olvasható ki az idézetekből, melyben Pázmány megírta az *Isteni igazságra vezérlő kalauzát*.

Ennek megfelelően melyik másik szóval is kezdődhetnek az előjáró beszéd, mint azzal, hogy „*Az igazság*” és a szöveg folytatódik, akár Pázmánynál egy klasszikus érvelés: „*úgymond ama régi nevezetes Atya Tertullianus [...]*”²¹. Tehát az állítások, amelyeket az idézetek igazolnak a következők, hogy az Igazságot nyilvánvalóvá kell tenni, az egyház a békesség idejében, de az üldöztetés és szenvedés idejében is megmarad, Isten a benne bízó igazakat megsegíti.

És ezen a ponton, a harmadik lap alján említi Ambrosovszky Pázmányt, mint felsorolásának legnagyobb tekintélyét, aki mindezeket jól tudja, hiszen szemével látta és tapasztalta milyen csorbát szenved az igazság, és nemcsak tudja, de markosan, nagy készüléttel fog a dologhoz, és mindenki elébe is tárja az igazságot, és az arra vezető utat.

Az előjáró beszéd pedig innentől veszi fel szokásosnak mondható köntösét. Ambrosovszky bőséges alá- és mellérendelésből álló körmondatokkal, jelzőkkel dicséri Pázmány munkásságát, és emeli ki főművét: „*Ezen munkái között Pázmány Péternek legnevezetesebb ama megböcsülhetetlen, jó nagyságú könyv, melynek neve Hodoegus, azaz Igasságra vezérlő Kalauz.*”²² Úgy látszik, Barkóczyval közös problémájuk volt, hogy a *Kalauz* nagy és súlyos, nehezen használható kiadvány, talán ez is indokolta a könyvnyelvi használható kompendium összeállítását.

Ambrosovszky stílusa meglehetősen dagályos, véget nem érő mellékmondatok özönével érvel a *Kalauz* fontossága mellett:

[...] nem kétem, hogy ezt a könyvet már sokan látták, olvasták, és különbözőféle lelki vizsgálatást vövének belőle, mert nem mostani, úgymint közel másfélszáz esztendő, de a mellett azt is tudom, hogy többen vannak,

²¹ *Uo.*, A4[r].

²² *Uo.*, [A6r].

kik ezen drága megbecsülhetetlen könyvet soha nem látták, soha nem olvasták, következőképpen nem tudják micsoda lelki tanítások és lelki fegyverek vannak abban elrejtve, mind a régi római katolika sz. hitnek, és anyaszentegyháznak védelmezésére, mind pedig akármely új vallásnak meggyőzésére, és megútálására [...].²³

Mondandójának lényege, hogy Pázmány *Kalauz*ában mindenki megtalálja a magának valót, akik az igaz hiten vannak, azokat megerősíti, akik tévelyegnek, és lelkük veszedelemben forog, azokat pedig visszavezeti a helyes útra. Majd megjegyzi, utalva saját munkájának értelmére: „*Ezeknek nem kevés hasznára lesz en ezen parányi munkácskám, melyben tudni illik rend szerént fel talállyák mind azokat a jeles és üdvösséges tanításokat, melyek foglaltatnak a Kalauzban [...].*”²⁴ Hangsúlyozza még, hogy Pázmány könyvét semmiképp nem temetni akarja, sokkal inkább szeretetére, kívánására, megszerzésére és olvasására akarja gerjeszteni a jó magyarok szívét. További lelkes dicséretet követően egyszer csak áttér saját dolgára:

A mi a Kalauzon kívül vagyon, úgy mint az Apodixis (melyből ki fog tetszeni, melyik legyen az igaz eklésia annyi sok különböző gyülekezetek között, és micsoda fogvatkozások tapasztaltatnak a kálvinisták Bibliájában) ezt már magam írtam ezen Könyvecskének nagyobbítására és az igazságnak világ eleibe való terjesztésére [...].²⁵

Miután kellőképpen felhívta az olvasók figyelmét mind a *Kalauzra*, illetve mind a maga által írtakra, Pázmánytól egy gondolatot kölcsönöz, miszerint nincs oly alávaló könyv, amiből valami jót ne tanulhatna az ember, de ki is egészíti, hogy csak eretnek könyv ne legyen és fajtalan erkölcsökre és egyebekre ne vezessen. Mindezek szellemében kisdud könyvecskéjének remélhető kedvező fogadtatásáról ír, mintegy másfél oldalon keresztül.

Az előljáró beszéd érdekessége, hogy ebből úgy tűnik ki, mintha az Egerben megjelent kötet nagyrészt Pázmány *Kalauz*ából állna, pedig már a kiadvány méretéből, a fentebb vázolt tartalomtól lehet arra következtetni, hogy ez nem így van. Ami Ambrosovszky *Kalauz*-kiadását illeti, a méretében is sokkal kisebb kötet csak egyharmadában tartalmazza Pázmány művét, és a függelék, vagyis Ambrosovszky írásai teszik ki a kétharmadot.

Mindezek után, lássuk, hogyan tálalja Ambrosovszky Pázmány művét!

²³ *Uo.*

²⁴ *Uo.*, [A6v].

²⁵ *Uo.*, [A7r].

A Pázmány-féle *Kalauz* egy hosszabb latin nyelvű Lactantius-idézzel kezdődik, amelyet Ambrosovszky az előljáró levelének végén teljes terjedelmében idéz. Sőt néhány egyéb idézzel meg is toldja azt.

Az első számozott lapon tehát látjuk a mű címét, latin illetve magyar nyelven, de a címlapokon találhatóéktól eltérő formában:

KALAVZ. LIBER PETRI PAZMANI CARDINALIS, (itt megint kiadják a római számok az 1760-as évszámot, majd magyarul folytatja) *Az az Rövid sommája azon jeles tanításoknak, melyeket irt és maga Kalauz nevű könyvében foglalt ama nagyérdemű, ritka tudományú s azért is örök emlékezetre méltó egyházi fejedelem, Pázmány Péter, valaha ezen Apostoli Magyar Hazában Esztergomi érsek és kardinal.*²⁶

A cím feltüntetése után elmondja a filológiai tudnivalókat, lényegretörően, egész váratlan tömörséggel, mellőzve az előljáró beszéd gazdag körmondait, miszerint először 1613-ban, majd 1623-ban jelent meg a *Kalauz*, harmadszor és ugyan bővebben és ékebben 1637-ben, azután, hogy – ahogy írja – Pázmány életének 67. esztendejében kimúla ez árnyékvilágból. Elmondja, hogy ő maga is az ultima manus elvét követi, „én itt a harmadik nyomtatásra igazítok”²⁷. Majd bemutatja magát a művet, mi szerint 15 könyvből áll, a könyvek részekből, a részek pedig cikkelyekből, vagyis paragrafusokból. Megjegyzi, hogy olyan szép ékes igaz magyarsággal íratott, hogy annak mását a magyar könyvek között ne keresse senki, és hogy ugyanez vonatkozik a prédikációs kötetre is. Elmondja, hogy kompendiuma szinte jegyzetelve van, ugyanis ahol szükséges, ott az 1637-es kiadás lapszámait föltünteti, hogy akárki is szükség idején rájok akadhasson, majd ezt követően írja: „*Előljáró levelében azt mondja Pázmány Péter [...]*”²⁸ és következik egy új bekezdésben az 1637-es kiadás előljáró levelének átvétele, ami után olvasható a tizenöt könyv. Lássuk nagy vonalakban először a két kiadvány egymáshoz viszonyított arányait egy táblázat segítségével! Az első és második oszlop az 1637-es *Kalauz* adatait tartalmazza, míg a harmadik és negyedik oszlop az 1760-as kiadásra vonatkozik. Itt megtalálhatóak az Ambrosovszky által megadott fejezetcímek, amelyeknek része az 1637-es folióra való utalás.

²⁶ *Uo.*, [1].

²⁷ *Uo.*, 2.

²⁸ *Uo.*, 3.

<i>Kalauz</i> fejezetei (1637)	1637 terjedelem lapszámban	1760 terjedelem lapszámban	<i>Kalauz</i> fejezetei (1760)
			Előljáró rövid intés
Előljáró levél	9	18	[A tizenöt könyvet bevezető szöveg] (terjedelem összesen: 1–22)
1. könyv. Az emberi okosságnak és a keresztény hitnek, az Isteni természetről és tiszteletről egyessége.	39	58	<i>Kalauz</i> nak első könyve (23–81)
2. könyv. A keresztény hitnek igazsága, tíz derék bizonyossággal megerősítetik.	37	2	Második könyv. <i>Fol. 41.</i> A keresztény hitnek igazsága tíz bizonyossággal erősítettik. (81–83)
3. könyv. Közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittől szakadott vallások igazak nem lehetnek.	330	51	Harmadik könyv. <i>Fol. 79.</i> Közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittől szakadott vallások igazak nem lehetnek. (83–135)
4. könyv. Nyilvánvaló jelek kimutatják, hogy az Augustai Confessio és a Lutherista Concordia nem igaz tudomány.	40	5	Negyedik könyv. <i>Fol. 410.</i> Nyilvánvaló jelek kimutatják, hogy az Augustai Confessio; és a Lutherista Concordia nem igaz tudomány. (135–140)
5. könyv. A Calvinista tudománynak és a Helvétziai Confessionnak Isten ellen tusakodó hamisságáról.	77	15	Ötödik könyv. <i>Fol. 451.</i> A Kálvinista tudománynak és a Helvétiai Confessionnak Isten ellen tusakodó hamisságáról. (141–156)
Appendix. A Mahomet vallásáról.	21	2	5. Könyv után való Appendix. <i>Fol. 528.</i> Mahomet vallásáról (156–158)

6. könyv. Tartottunk valamit hinni és az isteni szolgálatban cselekedni, Istennek nyilvánvaló parancsolata nélkül.	47	5	Hatodik könyv. <i>Fol. 549.</i> Tartozunk valamit hinni, és az Isteni szolgálatban cselekedni Istennek nyilvánvaló parancsolatja nélkül. (159–164)
7. könyv. Honnan kell venni a Szentírás igaz értelmét és a vetekedések magvaszakasztását.	52	8	Hetedik könyv. <i>Fol. 596.</i> Honnan kell venni a Szentírás igaz értelmét; és a vetekedések magvaszakasztását. (165–173)
8. könyv. Az Anyaszentegyházról.	63	11	Nyolcadik könyv. <i>Fol. 649.</i> Az Anyaszentegyházról. (174–185)
9. könyv. Csak a római gyölekezet igaz Anyaszentegyház.	61	13	Kilencedik könyv. <i>Fol. 712.</i> Csak a római gyölekezet igaz Anyaszentegyház. (186–199)
10. könyv. A római pápa nem antikrisztus.	37	3	Tizedik könyv. <i>Fol. 773.</i> A római pápa nem antikrisztus. (199–202)
Appendix. A görögök szakadásáról.	8	1	Appendix. A görögök szakadásáról. <i>Fol. 810.</i> (202–203)
11. könyv. Az Oltáriszentségről.	88	23	Tizenegyedik könyv. <i>Fol. 818.</i> Az Oltáriszentségről. (203–226)
12. könyv. Az ember igazulásáról.	48	23	Tizenkettődik könyv. <i>Fol. 907.</i> Az ember igazulásáról. (227–250)
13. könyv. A dicsőült szentek tiszteletiről és segítségül hívásáról.	26	6	Tizenharmadik könyv. <i>Fol. 954.</i> A dicsőült szentek tiszteletiről és segítségül hívásáról. (251–257)
14. könyv. A Purgatóriumról.	18	11	Tizennegyedik könyv. <i>Fol. 980.</i> A Purgatóriumról. (257–268)
15. könyv. Az újtóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak.	49	12	Tizenötödik könyv. <i>Fol. 999.</i> Az újtóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak. (269–280)

Appendix Az újítók mint szoktak felelni a mi írásinkra.	24	5	Appendix, azaz Tóldás. Fol. 1049. Az újítók mint szoktak felelni a katolikus doktorok írásira. (281–286)
---	----	---	--

A táblázat alapján úgy tűnik, az 1637-es kiadás előljáró levele került át legnagyobb mértékben Ambrosovszky munkájába, ezt követi az első könyv. A többi könyv esetében változó hosszúságban szerepelnek az adott fejezetek, amihez még az is hozzátartozik, hogy az 1760-as kiadás kisebb méretű kiadvány. Az ebben található *Kalauz* 286 lapnyi terjedelme arányait illetően is beszédes: az első könyv végéig tartó rész adja a kompendium egyharmadát, és a folytatás, a további 14 könyv osztozik a maradék kétharmadon.

A két kiadás közötti viszonylat bemutatására, az átvételek szemléltetésére elsőként a két szélsőséges típus bemutatása tűnik célszerűnek. A legtöbb egyezés tehát az előljáró levél esetében valósul meg, a legkevesebb átvétellel a görögök szakadásáról szóló appendixben találkozunk, a többi eset a kettő közötti változatos mértéket adja. Az azonban elmondható, hogy Ambrosovszky mindig pontosan hozza a forráshelyet, ez általában a paragrafusok felsorolása után található. A lapszámokból látszik, hogy valóban végigforgatta az 1637-es kiadást, gondosan kigyűjtve minden fejezet- vagy bekezdéscímet, vagyis a külön sorokban szedett részt.

Először lássuk, hogyan szerepel az előljáró levél Ambrosovszkynál! Azt mondhatjuk, igen szorosan követi a forrásmunkát, a legjellemzőbb szövegalakító elv, míg Pázmány a saját maga nevében E/1-ben beszél, addig Ambrosovszky Pázmány nevében, az ő mondatait közli. Hét pontra osztja ki Pázmány az ő előljáró levelét, éppenúgy Ambrosovszky is az ő írásában, de mint tekintélyt és szerzőt, rendszeresen megemlíti Pázmányt. Így kezdi Ambrosovszky a *Kalauz* tolmácsolását: „*Előljáró levelében azt mondja Pázmány Péter [...]*”²⁹ s összefoglalja saját szavaival Ezékiás király országában történetet, ami Pázmánynál is az első bekezdésben szerepel, végül a bekezdés utolsó mondatában szavak szintjén is összetalálkozik a két szöveg:

1637: „Gyümölcstelen nem lén némelyekben a Szent Király fáradsága, de sokan, a szép igyekezetet *fél kedvvel fogadják, sőt gyalázatos tréfákkal csúfolják.*”

1760: „olyanok, kik a Király istenes igyekezetét *fél kedvvel fogadják, sőt az ő követit gyalázatos tréfákkal csúfolják.*”

Az egész előljáró levél esetében ezt láthatjuk, hosszabb-rövidebb szakaszra különválnak megfogalmazásában a két szöveg, majd újra érinkezik:

²⁹ *Kalauz* (1760), i. m., 3.

1637: „Ezek így lévén, *ha csak embereknek akarnánk kedveskedni, és e világi nyugodalmat űzni, szaporább volna kezűnket egybe kulcsolván hallgatni és Istenünkbenző jobászkozni [...]*”

1760: „Tovább menvén azt írja Pázmány Péter, *ha csak ha csak embereknek akarnánk kedveskedni, és e világi nyugodalmat űzni, szaporább volna kezűnket fejünk felett egybe kulcsolván hallgatni és Istenünkbenző jobászkozni [...]*”

Még egy példa álljon itt, az ismert pókháló és méz hasonlat a következőképpen szerepel Ambrosovszkynál:

1637: „II. *Új találmányokat és magam fejből költött dolgokat tőlem senki ne várjon. Mert tudom, hogy a pókháló nem jobb a lépes méznél, noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját, a méh pedig virágokról szedegeti mézét. Azért igyekeztem azon, hogy a régiek nyomából ki ne lépjen [...]*”

1760: „Másodszor azt mondja Pázmány Péter ezen előljáró levelében, hogy *új találmányokat és csak maga fejből költött dolgokat ő tőle senki ne várjon. Mert a pókháló nem jobb a lépes méznél, noha a pók béliből szövi a maga hálóját, a méh pedig virágokról szedegeti mézét. Azért azon igyekezett, hogy a régiek nyomából ki ne lépjen [...]*”

Ezek az idézetek jól mutatják az egész előljáró levél átvételének mikéntjét, amelynek minden lényeges gondolata átkerül az 1760-as kiadásba, néhol szó szerinti, néhol a gondolat lényegét összefoglalva, ahogy azt maga Ambrosovszky is megfogalmazza: „*ezen Előljáró Levelet majd mind annyi szóval kívántam ide leírnom, amennyivel írta maga Pázmány Péter.*”³⁰

Nem így a tizenöt könyv esetében.

Az első könyv részeit, „*Ezen könyv nyolc részből álló, melyekben bölcsen és ékesen meg bizonyítá Pázmány Péter*”³¹ tartalomjegyzék-szerűen felsorolja, majd megjegyzi, hogy ezek az elmékedések olyan gyönyörűek, hogy mindenkinek kellene ismerni, elragadtatva ír róluk, majd „*jer tehát mi is elmékedjünk (ámbar csak röviden is) némeby isteni dolgokról*”³² buzdítást követően három elmékedés következik, amelyeknek címe: *Első elmékedés. Az Istennek ismertetéről.*³³ *Második elmékedés. Az Isten hatalmát, és Bölcseségét hogy kell szemlélnünk e világi szép alkotmányokban.*³⁴ *Harmadik elmékedés. Az Isten természetéről; és egyéb Isteni tulajdonságiról különösen.*³⁵ Ezek a szövegek meglehetősen érintőleges kapcsolódnak a *Kalauz (1637)* első könyvéhez, s noha időnként néhány

³⁰ *Uo.*, 20.

³¹ *Uo.*, 23.

³² *Uo.*, 25.

³³ *Uo.*, 25–32.

³⁴ *Uo.*, 32–50.

³⁵ *Uo.*, 50–81.

gondolat visszaköszön,³⁶ semmiképpen nem beszélhetünk szövegszerinti átvételről. Itt, úgy tűnik, három prédikációról van szó.³⁷

A második könyv mintegy kétlapnyi terjedelemben jegyzeteli ki a *Kalauz* (1637) második könyvét, s minthogy „*Ezen könyvnek tíz Része vagyon*”,³⁸ részletezi mind a tíz bizonyoságot a vonatkozó foliók megadásával.

A harmadik könyv esetében nemcsak egyszerű felsorolását kapjuk a részcímeknek, de kifejtését is, elsősorban Pázmányra támaszkodva, hiszen találunk szövegszerű egyezéseket is, sőt sok esetben az állítások forrását is megadja Ambrosovszky, de ismét vannak olyan gondolatsorok, amelyek a *Kalauz* (1637) párhuzamos helyén nem találhatók meg, ezúttal azonban ez a kevesebb. Ennek okát olvashatjuk Ambrosovszky egyik kiszólásában:

[...] csak ebből is ki ki világosan által láthatja, hogy az új Tanítók ellenvetési nem sokat nyomnak, sőt azt sem érdemlik, hogyhogy azoknak vizsgálásában időt, papirozt vesztegessünk, ha mind azonálta van valaki, aki azokat egyenként kívánja hallani, tudni, s általérteni, tekéncse meg azokat a *Kalauz*-ban [...]. Nem terhelem azért itt a keresztény olvasót azoknak rázogatóásával, mert különben az egész *Kalauz*-t le kellene írnom, melynek inkább új nyomtatását, hogy sem újabb leírását óhajtom, tudván jól, mely szükséges legyen, hogy ily szép, és hasznos könyv ismét gyertyatartóra tétessék.³⁹

Mindezekből némi magyarázatot nyerünk Ambrosovszky módszerét és célját illetően. A harmadik könyvet tehát, főleg az első két könyvhöz képest sokkal részlete-

³⁶ Ez a második elmélkedésben fordul elő leginkább, amely Pázmány I. könyv, második részének gondolataihoz kapcsolódik. Néhány példa:

1637, 9–10: „*Első. Az Isten isméreti. A Hercules lába nyomdokát fűvenyben látván Pitagoras, minden egyéb tagjainak öregségét feltalálá egy lábhegyből.*”

1760, 34.: *De ha nem tudjuk is a nagy Úr Istennek mindennemű elrejtett alkotmányait, azokból legalább, melyeket szemünkkel látunk [...] valamint Hercules nagyságát és erősségét az ő lába nyomából, így az élő Istennek az ő kimondhatatlan nagy hatalmát. [...].*

1637, 14.: *Elsőben. Csudálatos az Egek magassága és nagysága*”

1760, 34.: „*A magos kék Egek oly nagyok, és oly tágasak, hogy azoknak szélit, hosszát senki nem tudja az Emberek közül*”

1637, 16.: „[...] *a Holdnak erejével indítatik a Tenger, hogy néha egyfelé, néha másfelé follyon.*”

1760, 37.: „*vannak oly Tengerek, melyek hat óra alatt megapadnak, és ismét hat óra múlva megáradnak, de soba úgy, és annyira meg nem áradnak hogy az ő határokat általhágják.*”

³⁷ A harmadik elmélkedés első néhány sora: „*Mi legyen? és ki legyen az Isten? már az első elmélkedésben ballottuk [...]*” *Uo.*, 50. A szövegek forrásának meghatározása további vizsgáldást igényel.

³⁸ *Kalauz* (1760), *i. m.*, 82.

³⁹ *Uo.*, 90.

sebben mutatja be, valamennyi fejezetet kifejtve. A hetedik résznél egy „*Toldás*” is található, amelyben Ambrosovszky a katolika egyházat elhagyókat buzdítja a visszatérésre, majd a végén megjegyzi, „[...] *de már térjünk ismét vissza a Kalauz vizsgálására.*”⁴⁰ S folytatja a harmadik könyv hátralévő fejezeteinek jegyzetelését.

A negyedik és ötödik könyv hasonlóan szerepel Ambrosovszkyknál, föltüntetve a könyvek és azon belül az egyes részek sorszámát. Ahol nem törekszik a teljességre, utasítja az olvasót: „*A többit lásd a Kalauzban.*”⁴¹ A *Mabomet vallásáról* szóló függelékben ismét Pázmány dicsérete olvasható: „*Egész folyamottját a Török Birodalomnak eleitől fogva Pázmány Péter ebben az Appendixban szépen leírja*”⁴² és Ambrosovszky nem mulasztja el a magyar hősokeket sem megdicsérni, hiszen a keresztény hitnek és édes hazának megtartásáért senki annyi vért nem ontott, mint ők.

A hátralévő fejezetekben folytatódik a téziszészetelés foliószámokkal, vagyis az Ambrosovszky által fontosabbnak vélt állítások kigyűjtése, amit pedig valamilyen ok miatt kihagyott a felsorolásból, azokkal kapcsolatban is megemlíti, hogy méltó felkeresni a *Kalauzban*.

A *Görögök szakadásáról* szóló függeléknek, ha lehet, még kurtább összefoglalása olvasható, a szokásos megjegyzés kíséretében: „*Lásd a Kalauzt.*”⁴³ „*Nincs semmi méltó oka a Görögök szakadásának, amint a Kalauzban feltalálod.*”⁴⁴

Érdekes kiegészítést találunk a tizenegyedik könyv harmadik részének vége felé, amikor az ubiquisták bizonyágairól van szó. Egy 1728-ban megjelent könyvre hivatkozik Ambrosovszky a téma kapcsán, „*a kálvinistáknak mely nagy vitája vala régenten az ubiquistákkal, kitészik abból a kálvinista könyvből, melyet irt Fridericus Adolphus Lampe, Ultrajectomi Professsor 1728. Esztendőben, ilyen titulus alatt.*”⁴⁵

A tizenkettedik könyvben Ambrosovszky már nemcsak a *Kalauzra*, de Pázmány prédikációs kötetére is felhívja az olvasók figyelmét. A tizenkettedik, tizenharmadik könyvek esetében valamelyest visszaszorult a forrásmegjelölés, az állítások locusjelöléssel ellátott felsorakoztatása helyett nagyobb teret kap az ismertetés, sőt előfordul ismét bővítés is, a forrásban a párhuzamos helyről hiányzó gondolatmenetek bemutatása.⁴⁶

⁴⁰ *Uo.*, 111.

⁴¹ *Uo.*, 153.

⁴² *Uo.*, 157.

⁴³ *Uo.*, 203.

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ *Uo.*, 214. *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Tarnsylvania*. Ambrosovszky tehát a mű címét is hozza, sőt a könyvből idéz is, latin nyelvű, több oldalas citátummal egészíti ki Pázmány gondolatait.

⁴⁶ *Kalauz (1760)*, *i. m.*, 231–238. *Vö., Kalauz (1637)*, *i. m.*, 936–937.

Összefoglalva elmondható, hogy Ambrosovsky kiadása nem tekinthető *Kalauz*-kiadásnak, de nem is az volt a célja, ahogyan azt ő maga is megfogalmazta. Figyelemfelkeltés, népszerűsítés, ismertetés, Pázmány munkáját újra az érdeklődés középpontjába akarta állítani, talán épp Barkóczy volt, aki szorgalmazta mindezt. Mindenesetre Ambrosovsky számára bizonyosan jól jött a lehetőség, ugyanis a mű másodlagos, ha éppen nem elsődleges célja, a függelékként szerepeltetett két bizonyosság publikálása. Ezek olyan témát érintenek, amelyekről a *Kalauz* maga is értekezik, vagyis az igaz egyház és a jó bibliafordítás kérdése, s amelyeket Ambrosovsky is kidolgozott, kiegészített, hogy a saját írásai révén még inkább megvilágosítsa (illustret) az olvasókat. Adódik a kérdés, nem lehetséges-e, hogy a *Kalauz* lajstromba szedése jól jött Ambrosovszynak, és a legkevésbé sem kételkedve abban, hogy Pázmányra tényleg fel akarta hívni a figyelmet, egy tudatos árukapcsolás révén élt azzal a lehetőséggel, hogy saját írásait egy ilyen neves szerző árnyékában hozhatta napvilágra. Mindezek alapján igazán érthető, miért is adták ki Nagyszombatban hat évvel később a Pázmány által írt teljes *Kalauz*-t.

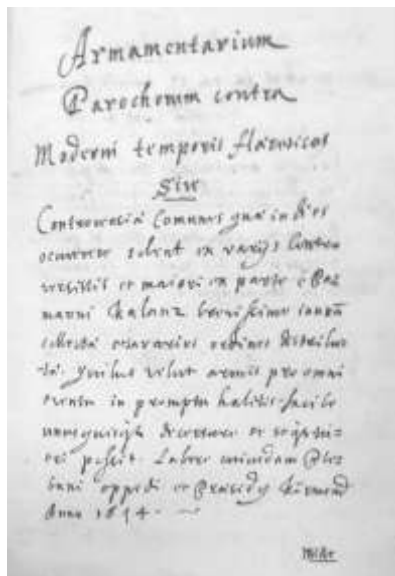
BÁTHORY ORSOLYA

Armamentarium Parochorum

Egy 17. századi Kalauz-kivonat*

Az egri főszékesegyház könyvtárában található 207 lapos latin nyelvű kézirat az *Armamentarium Parochorum contra Moderni temporis Haereticos* [Plébánosok az újkori eretnekek ellen bevethető fegyvertára] címet viseli.¹ A bőrkötéses, kézzel írt könyvecske alcíméből kiderül, hogy a magát csak „körmendi plébánosként” emlegető szerző főleg Pázmány *Kalauz*ából a protestánsokkal vitára okot adó kérdéseket gyűjtötte össze, és tárgyalta azokat a számára alkalmas sorrendben.²

A *Kalauz*t kivonatoló pap azt ígéri továbbá, hogy az általa nyújtott fegyverek segítségével (armis) akárki felveheti a kesztyűt és védheti meg magát hatékonyan az eretnekekkel szemben. A kötet provenienciája nem ismert; elképzelhető, hogy ez a kézirat is Telekesy István egri püspök könyvgyűjteményével együtt érkezett Eger-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport főmunkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ Egri Főegyházmegyei Könyvtár, K VIII. 76. A továbbiakban *Armamentarium*. Itt köszönöm meg Löffler Erzsébetnek a kézirat fotózásához nyújtott segítségét.

² A kézirat címe: *Armamentarium Parochorum contra Moderni temporis Haereticos sive Controversiae communes quae in dies occurrere solent ex variis Controversiis et maiori ex parte e Pazmanni Kalauz brevissime collectae et in varios ordines distributae, Quibus velut armis pro omni eventu in promptu habitis facile unusquisque decertare seseque tueri possit, Labore cuiusdam Plebani oppidi et praesidii Körmendi Anno 1674.*

be, bár possessorbejegyzés nem található benne.³ Telekesy esetleg a győri egyházi levéltár őreként tehetett szert a kötetre.

Az Iványi Sándor által összeállított az *Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa* a kézirat keletkezését 1614-re teszi annak címlapja alapján.⁴ A kézirattal kapcsolatos vizsgálódásaimat is először ezzel az 1614-es évszámmal kezdtem. A szerző magát Körmennd várának és városának plébánosaként határozza meg, joggal merült fel hát bennem a kérdés: ki volt a körmenndi plébános 1614-ben? Rendszeres egyházi schematismusok híján a Körmennd történetével, a város vallási viszonyaival foglalkozó szakirodalmat kezdtem el bogarászni, így csakhamar kiderült, hogy 1614-ben Körmennden nem volt katolikus plébános: a városnak 1634-ig kizárólag református prédikátorai voltak. 1614-ben éppen Nemesnépi Dánielt váltotta Alsó-lendvai Péter.⁵ Az eredetileg az esztergomi érsekséghez, és azon belül a győri püspökséghez tartozó Körmennden már a 16. század második felében jelentős számban éltek a reformáció hívei. A Tarnóczy, majd újra az Erdődy család birtokában lévő település plébániatemploma és az ahhoz tartozó iskola az 1560-as évek végén lett protestáns, 1590-től pedig 1643-ig a reformátusok kezén volt. Ezen a helyzeten az sem változtatott, hogy Körmennd 1604-ben a Batthyány család birtokába került, mivel az uradalmat megvásárló Batthyány Ferenc is buzgón gyakorolta helvét vallását.⁶ 1605 és 30 között Körmennd a református egyház egyik jelentős dunántúli központja volt. Jelezte a mezőváros fontosságát, hogy papjai között tekintélyes prédikátorok is akadtak, és több zsinatot tartottak itt.⁷

Miután az eredeti kérdésre, vagyis hogy ki lehetett a *Kalauz*-kivonat összeállítója, azaz ki volt a nem is létező körmenndi plébános 1614-ben, nem találtam meg a választ, a továbbiakban inkább a kézirat vizsgálatára összpontosítottam. Ennek folyamán a 8. oldalon találtam egy olyan bejegyzést, amely egyike azon kevés szá-

³ Telekesy 1699-ben készült és Bitskey István által publikált könyvjegyzékében nem szerepel ugyan a mű, de mivel a lajstrom csonka, nem zárhatjuk ki egyértelműen az egri püspök tulajdonos voltát. Vö. BITSKEY István, *Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből*, Magyar Könyvszemle, 2008, 443–449.

⁴ IVÁNYI Sándor, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok*, Országos Széchényi Könyvtár, 1986, 55.

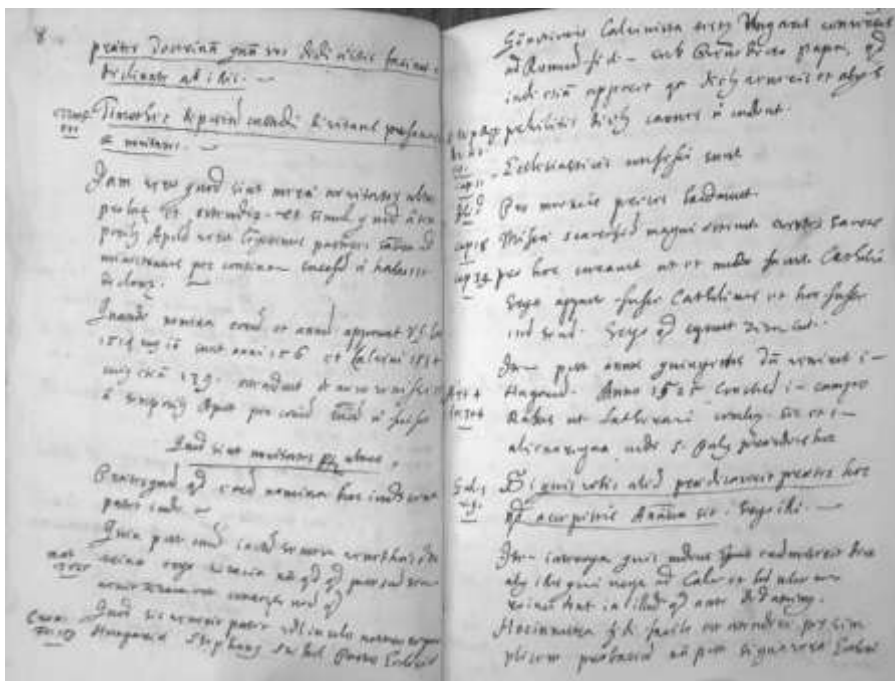
⁵ Vö. PATAKY László, *A körmenndi református egyházközség története* = BUNDICS Antal Miklós, ZÜGN Tamás, PATAKY László, SZÁNTÓNÉ Dr. BALÁZS Edit, *A Körmenndi egyházközségek és hitközség története*, Körmennd, 1993 (Körmenndi Füzetek), 377, 433; TÓTH István György, *Körmennd a kora újkorban (1526–1809) = Körmennd története*, szerk. SZABÓ László, Körmennd, Körmennd Önkormányzata, 1994, 140–141. – Itt köszönöm meg Koltai Andrásnak a névtelen katolikus lelképásztor utáni nyomozásomhoz nyújtott segítségét.

⁶ TÓTH, *i. m.*, 114–116.

⁷ PATAKY, *i. m.*, 377–378.

mű szövegnek, amelyek nem a *Kalauz*-ból, hanem a kivonatoló saját tollából származnak.

Quando nomina eorum et annum apponunt Lutheri 1517 cuius iam sunt anni 156 et Calvini 1534 cuius etiam 139 ostendunt de novo venissent a temporibus Apostolorum per [...] non fuissent.⁸

A szövegben rejlő egyszerű számtani feladvány megfejtése után világossá vált számomra, hogy a fentebbi szöveg keletkezési éve 1673, tehát a kötet címlapján szereplő, a kivonat befejezését jelző dátum sem 1614, hanem 1674. Miután erre rájöttem, már meg is szoktam szerzőnk fura kis hetes számjegyeit, amelyeket könnyen olvashat egyesnek a kivonatban alaposabban el nem mélyedő olvasó.

Ezek után természetesen adva volt a kérdés: ki volt a körmendi plébános 1674-ben? Újra elővettem tehát a Körmendi történetével foglalkozó szakiro-

⁸ *Armamentarium...*, 8.

dalmat, hogy most már az eredeti elképzeléshez képest hatvan évvel későbbi állapotokat tekintsem át.

Körmend vallási viszonyaiban a fordulatot Batthyány Ádámnak a Pázmány Péter közreműködésével történő katolikus hitre való áttérése jelentette 1630-ban.⁹ A főúr 1634-ben elrendelte, hogy a református prédikátor hagyja el Körmendet. Parancsának azonban nem tettek eleget, és ezért négy évvel később ismételten megpróbálta elkergetni a protestáns lelkészt. Ez azonban a földesúrnak most sem sikerült, minthogy a Körmenden és a környező falvakban lakó hajdúvitézek, akiknek a vallásszabadságát az 1606-os bécsi béke garantálta, azzal fenyegették meg Batthyányt, hogy odébb állnak, amennyiben elúzi a református lelkészt Körmendről.¹⁰ Újabb fordulatot jelentett a helyi vallási viszonyokban a Wesselényi-összeesküvés bukása. Az azt követő ellenreformációs hullám keretében a vasvári prépost erővel foglalta el a körmendi templomot és az iskolát, amelyek 1683-ig katolikus kézen maradtak.¹¹ Ebből az 1671 és 83 közti időszakból, amelybe a mi 1674-es évszámunk is beleesik, egy plébános neve ismert, Makay Lászlóé, akit 1678-ban említenek a levéltári források.¹² Tóth István György a kora újkori Körmendről szóló tanulmányában feltételezi, hogy Makay volt a plébános már 1677-ben is, amikor a református valláson lévő lovas és gyalogsereg panasszal fordult Batthyány Kristófhhoz „az itt való plébános alkalmatlan volta miatt”. A hajdúk szerint a katolikus lelképásztor nemcsak hogy sűrűn káromkodott, de „többeket arcul vert minden ok nélkül, sőt aki a legnagyobb, ha az kést keziben nem kapták volna, Horvát Balázs uramat véle megölte volna” panaszolják az egyébként szintén nem a finom modorukról híres hajdúk.¹³ Írásos bizonyítékunk nem lévén kizárólag a hipotézis szintjén fogalmazhatjuk meg azt az óvatos felvetést, hogy talán már 1674-ben is Makay László volt a plébános, vagyis esetleg ő lehetett az összeállítója a *Kalauz*-kivonatnak.

És most rátérnék a kézirat rövid ismertetésére. Az *Armamentarium parochorum* fő forrása tehát a *Kalauz*. A kivonat szerzője az címlapon kifejezett szándéka szerint kontroverzteológiai segédletként állította össze írását saját maga és más katolikus papok számára, de minthogy az idézetek végső forrása a legtöbb esetben a *Szent-írás*, esetleg a prédikációs gyakorlatában is felhasználhatta jegyzetét. A kézirat 196

⁹ BUNDICS Antal Miklós, *Fejezetek a körmendi római katolikus egyházköziség történetéből = A körmendi egyházköziségek...*, i. m., 22.

¹⁰ TÓTH, i. m., 142.

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*, 143.

¹³ *Uo.*, 142.

lapon át tartalmaz főként a *Kalauz*ból vett idézeteket, amelyekhez 10 oldalas tartalomjegyzéket csatolt az összeállító a könnyebb eligazodás végett. A teljes mű latinul íródott, így nemcsak a Pázmány által magyarul citált szentírási helyeket idézi latinul, hanem Pázmány magyar nyelvű magyarázatait is latinra fordítva jegyzeteli ki. Az idézetgyűjteményt a szerző kilenc részre osztotta, az egyes részekben belül fejezetek gyanánt a megfelelő sorszámmal ellátott *Ordo armorumok*, (azaz hadrend, fegyvernem) állnak.

A citátumgyűjtemény összeállítója az 1637-es *Kalauz*¹⁴ használhatta, mivel a kézirat 79. és 107. oldalán is pontos, Pázmány művének harmadik kiadásában azonosítható foliószámra való utalást találunk. A kilenc rész *Kalauz*hoz való viszonyát a következő táblázatban foglaltam össze:

<i>Armamentarium Parochorum</i>	<i>Kalauz</i> (1637)
Pars Prima De Fide (pp. 1–15)	III. könyv, 1. rész
Pars Secunda De Ecclesia (pp. 16–34)	VIII. könyv, 1., 2., 6. rész
Pars Tertia De septem Sacramentis (pp. 35–70) Baptismus Confirmatio Ordo Extrema unctio Matrimonium Poenitentia Eucharistia (pp. 45–76)	— XI. könyv, 1., 2., 3., 4., 5., 6. rész
Pars Quarta De Justificatione (pp. 77–92)	XII. könyv, 2. rész
Pars Quinta De Invocatione Sanctorum (pp. 93–105)	XIII. könyv, 2., 3., 4., 5. rész

¹⁴ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra-vezető Kalauz* [...], Pozsony, 1637.

Pars Sexta De Purgatorio (pp.106–113)	XIV. könyv, 3., 4. rész
Pars Septima De Imaginibus Christi (pp.114–118)	XV. könyv, 1. rész
Pars Octava De coelibatu sacerdotum (pp. 119–124)	XV. könyv, 2. rész
Pars Nona De armis obviis contra Haereticos (pp. 125–196) Vanitas Confessionis Augustanae Enormitas Confessionis Helveticae De praedestinatione Quid sentiat Calvinus de Christo Lutherus quid de bonis operibus sentiat Animae Patrum ante Christi Ascensum in Limbo detenebantur Lutherus false vertit Biblia Germanice Molnar et Caroliana versio Bibliorum quam falsa et abominabilis Constitutiones Ecclesiarum Calvinianarum et Lutheranarum Quis Judex Controversiarum	IV. könyv, 1. rész V. könyv, 1. rész V. könyv, 2. rész V. könyv, 3. rész III. könyv, 7. rész V. könyv, 6. Rész III. könyv, 12. rész III. könyv, 12. rész VI. könyv, 3. rész VII. könyv, 7. rész

Amint az látható a fentebbi táblázatból, a kézirat szerzője a kor felekezeti vitáinak legfontosabb kérdéseit veszi sorra és jegyzeteli ki Pázmány *Kalauz*ából. Munkáját a *Kalauz* III. könyvétől kezdi, amelynek témája az üdvösséges hit. Ezt követően egy nagyobb ugrást tesz és az Anyaszentegyházról szóló VIII. könyvtől folytatja a jegyzetelést. A szentségekkel kapcsolatos katolikus tanítást nem a *Kalauz*ból veszi, mivel ez nem található meg egyetlen tematikai egységben, egyedül az oltáriszentségről szóló egyházi állásfoglalást ismerteti részletesen Pázmány alapján. A kézirat szerzője az eucharisztiairól szóló, második leghosszabb (30 oldalnyi) idézetegyüttest a *Kalauz* XI. könyve alapján hozta létre. A megigazulásról, a szentek segítségül hívásáról, a purgatóriumról, a bálványozásról és a papi nőtlenségről szóló XII., XIII., XIV. és XV. könyveket már egymás után jegyzeteli ki a körmendi plébános. A *Kalauz*-kivonat utolsó, legterjedelmesebb tematikai egysége összefoglalóan a *De armis obviis contra Haereticos*, vagyis az „eretnekekkel szembeni kéznél lévő fegyverek” címet kapta, igaz ez az összefoglaló titulus csak a kötet végén szereplő index-

ben szerepel. Ez a kéziratnak egyfajta miscellanea egysége, amely 24 alfejezetben idéz a *Kalauz* különféle könyveiből.

A kivonatoló a Pázmány által részletesen tárgyalt protestáns tanokat, illetve a *Kalauz*-ban lévő számos, protestáns szerzőtől származó idézetet csak elvéve citálja újra, jellemzően a katolikus egyház trienti zsinaton elfogadott dogmatikai útmutatását kívánja összefoglalni és főként szentírási helyekkel alátámasztani azt. Így például a purgatóriumot tárgyaló XIV. könyv első két részéből nincs idézet a kéziratban, mivel azok a lutheránusok és a kálvinisták purgatóriummal kapcsolatos állásfoglalásával foglalkoznak, és csak a 3. résztől ismerteti Pázmány az Anyaszentegyház véleményét.

A kivonat összeállítója tehát fő forrásként a *Kalauz*-t használta, csak elvéve idéz más forrást, így például a szentségeket tárgyaló részhez nagyrészt a *Catechismus Romanus*-t használja, de például a szentségi házasságról szóló egységben egy bizonyos *Turris Davidis* című könyvre hivatkozik, amelyet ez idáig nem sikerült azonosítanom. Protestáns szerzőket Luthert és Kálvint a *Kalauz* közvetítésével idéz, egy helyen, a 9. oldalon hivatkozik Székely István krónikájára, amit viszont a *Kalauz*-ban nem találunk. A citátumok általában a *Kalauz*-ban hivatkozott szentírási helyek, amelyeket kivonatolónk szó szerint bemásolt a latin nyelvű *Bibliából*, és számos alkalommal további bibliai locusokkal toldotta meg azokat. A kézirat szerkesztője az egyes témákhoz nem pusztán a Pázmány által idézett helyeket citálja újra, hanem az azok elé fűzött magyarázatot, bevezető tételt is idézi, latinra fordítva le azokat.

Lezárásképpen ezekre mutatok két példát:

Kalauz (1637)

Armamentarium parochorum

p. 836 (Az oltári szentségben jelen
vayon a' Christus teste)

p. 47.

Negyedik és Eötödik Bizonytság, a'
Sz. Pál szavaiból.
A' meg-szentelt Kenyér és Pohár
vételét, Christus Testének vérenek
Communicatio-jának, velünk közlésé-
nek, abban való részesülésnek nevezi.
Ha a' Christus Teste jelen nincsen,
hanem csak annak Jelét vésszük; ha
csak hit-által fogjuk-meg a' Christus

3. Ex verbis S. Pauli

Acceptionem panis et Calicis consecrati
Christi corporis et sanguinis
communicationem nominat (velunk
közlesenek abban valo reszesülesnek).
Si corpus non est praesens, sed solum
signum et fide percipimus. Ergo potest
panem consecratum et calicem absque

testét: Tehát magához veheti ember a' szentelt Kenyeret és Pohárt, a' Christus testében-való részesülés-nélkül; és így a' Sz. Pál szava helyes nem léssen, hogy a' szentelt Kenyér és Pohár vétele Christus Testében vérében való részesülés. Sőt, ha valósággal jelen nincs a' Christus Teste vére, hanem csak ezek Jelét vésszük; oly csúfoson bánik velünk Sz. Pál, mikor a' Christus Teste vére részesülését említi, mint a'ki egy madárra híjna ebédre, és a madár képét tenné az asztalra.

communicatione corporis et sanguinis Christi et sic non erunt vera ejus verba quod acceptio panis consecrati et calicis sit communicatio etc. idem faceret S. Paulus quod ille qui nos ad avem invitaret et eius imaginem apponeret ergo ne fallacem dicendum est esse praesens realiter.

II. Két dolgot mond Sz. Pál arrul, a'ki méltatlan vészi a' *Sacramentomot*: Egyiket; hogy oly vétkes, mint a' Christus Testének áruolója, öldöklője, vér-ontója, gyilkosa, *Reus erit corporis et sanguinis Domini*. Másikat, hogy a'ki méltatlan vészi, ítéletet észik magának, meg nem böcsülvén a' Christus Testét.
pp. 984–985

Secundo duo dicit S. Paulus qui sacramentum indigne sumit. Primo quod sit Reus erit corporis et sanguinis Domini arolója, öldöklője, ver ontoia. Secundo quod iudicium sibi manducatur et bibit, non diiudicans corpus Domini.

pp. 106–107

Harmadik Resze

A' Purgatóriumról és indulgentiákrul, mit hiszen a' romai gyölekezet?
[...]

1. *A'ki halálos bűnben meghal, mingyárt pokolba vettetik.*

Először: Azt hisszük, hogy mikor ember Halálos bűnbe esik, mingyárt méltó az örök kárhozatra; mint Sz. Pál ilyen szókkal tanítta *Atyámfiai*,

De purgatorio ordo primus
Quid de purgatorio sentiat Ecclesia

Quamprimum homo labitur in peccatore mortale, dignus est morte aeterna et damnatione ut enuntiat S. Paulus 1 Cor 6 v. 9. *neque adulteri*, [...]

magatokat meg ne csalyátok [...]

[...]

2. *A bűnök ostromozási fennmaradnak
sokszor a bűn bocsánat után*

Másodszor: Azt vallyuk; hogy mikor az Ember bűne meg-bocsáttatik, az örök kárhozat kötelessége-is felszabadúl és meg-engedtetik, a'mi *Satisfactionk*-, Elég-tételünk-nélkül, csak szinte a' Christus érdeméért.

[...]

Mindazáltal, sokszor történik, hogy Isten megbocsáttya a' Bűnt, és az örök kárhozatot; de fenn-marad a' Bűntetés, mellyel üdő-szerént ostromoztatik a'ki vétkezett: Az-az, Ugy cselekeszik Isten velünk, mint *David Absolon*-nal, és egyéb Fejedelmek a' Gonosztevőkkel [2Reg 14, 21,32]

Si vero quis poenitentiam agat, remissa peccata et ex merito Christi obligatione damnationis sine nostris meritis et satisfactione tollitur.

Interim tamen saepe contingit, quod Deus condonet peccata, et condonet ita Homo non damnetur ob ea tamen saepe poena peccati reservari qua temporaliter puniatur qui peccat. Id est sic agit Deus nobiscum sicut David cum Absolone cui de peccato fratricidii tamen visione sua ipsum privavit et prohibuit ne faciem regis videat. [2 Reg 14, 21]

p. 987.

ELLEN-VETÉSEK. I. A'kinek Isten bűnét megbocsáttya, soha arrúl meg nem emlekezik *Ezech 18, 22. Cap. 33, 12. Jerem. 31, 34*

[Ezec 18, 22] Dices cui semel Deus peccatum dimittit non recordatur Jerem 31 v 34 recordatur aute, si post dimissum peccatum puniret.

p. 989

Az Indulgentiak mire-valók

Az Indulgentiák, vagy Búlcsúk, nem arra-valók, hogy azok erejéből, embernek Bűne bocsátassék; hanem,

p. 112–113

Ordo 5 Armorum

De indulgentiis quibus eadem poena deletur

Indulgentiae sive visitationes locorum sanctorum non ideo sunt quasi vero per

csak szinte azoknak a' Büntetéseknek le-szállítására rendeltettek, mellyek fenn-maradnak az Igazulás-után. Azért, valaki csak egy Halálos bűnben vagyon-is, az Indulgentiában nem lehet része: hanem a' ki immár ki-tért, és igaz Penitentia-által ki-tisztúlt Bűneiből, az vérszi hasznát a' Búlcsúnak.

[...]

illas remissio fiat peccatorum, sed solum ideo ut deleatur quae poena peccata remansit post Justificationem. Ideo qui est vel in unico peccato mortali non potuisset consequi indulgentiam, sed qui iam conversus liberatur a peccatis ille accipit utilitatem indulgentiae.

|| BITSKEY ISTVÁN

|| *A Kalauz mint liber gradualis*

Kiemelkedő jelentőségű könyvek hatásának vizsgálatára többféle módszer kínálkozik. Az egyik a könyv jelenlétének feltérképezése a korabeli könyvtárakban, ennek hátránya, hogy a beszerzés még nem bizonyítja a könyv érdemi használatát is. A másik mód a kérdéses kötetre történő hivatkozások felmérése, de ez is rejt magában bizonytalanságokat, minthogy a kora újkorban még nem alkalmazták egyértelműen az átvételek, idézetek jelölésére szolgáló filológiai, bibliográfiai eszközöket és lehetőségeket. Az viszont jóval több bizonyossággal állítható, hogy a liber gradualisként használt kötet nem véletlenül került ebbe a pozícióba, ugyanis a vizsgázó jelölt tézisei (*asseretiones, theses*) többé vagy kevésbé kapcsolódtak az ünnepségre ajándékkul szánt kötet témájához vagy legalább is annak szellemiségéhez.¹ Ezt figyelembe véve érdemesnek látszik szemügyre venni azokat a körülményeket, amelyek között Egerben, 1766-ban Pázmány Péter teológiai szintézisét promóciós ajándékként alkalmazták.

Mindenekelőtt célszerű arra az ismert tényre utalnunk, hogy a püspöki székhelyen az esztergomi érsek kultuszának számos jele volt érzékelhető Eszterházy Károly püspöksége idején. Ilyen volt a líceumi könyvtár reprezentatív terméké faállványzatát díszítő portrék között Pázmány tondójának elhelyezése a karzat 24 ilyen jellegű alkotása között.² A Halblechner Vencel szobrászmester által 1780/81-ben elkészített arcképsort Jávor Anna találóan illeti a „szellemi ősgaléria” elnevezéssel, mivel nyilvánvalóan tükröznie kellett a könyvtár alapítójának koncepcióját, értékrendjét, eszmei orientációját.³ A tudósportrék a művészet vizuális erejével azt

¹ Az ilyen kötetek katalogizálási kérdéseiről vö. HÓMAN Bálint, *„libelli graduales” könyvtári feldolgozása*, Magyar Könyvszemle, 1922, 64–71; történeti forrásértékükről vö. Jens BLECHER, *Die Doktorbücher – Akademische Beurkundungen, Falschaussagen und historische Sozialstatistik in Massenquellen des 15–20. Jabrhundert*, Archivalische Zeitschrift 90, 2008, 173–208. A műfaj egri vonatkozásairól: SURÁNYI Imre, *Eger főpásztorainak, főpapjainak és felsőfokú tanintézményeinek liber gradualisai az egri Főgyűházmegyei Könyvtárban = Emlékkönyv Dr. Seregély István egri érsek aranymiséje alkalmából*, szerk. LÖFFLER Erzsébet, SEREGÉLY György, Eger, 2005, 177–227; JUHÁSZ Zoltán, *Disputáció és liber gradualis* (Műfajok és módszerek), Palócföld, 2013/4, 63–73.

² LÖFFLER Erzsébet, *Az egri Főgyűházmegyei Könyvtár = Az egri Domus Universitatis és Líceum: Oktatás, tudomány, művészet (1763–2013)*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, Eger, Líceum, 2013, 122.

³ JÁVOR Anna, *Johann Lucas Kracker: Egy késő barokk festő Közép-Európában*, Bp., Enciklopédia, 2004, 141.

is sugalmazhatták a korabeli szemlélőknek, hogy a katolikus egyház a tudomány fegyvereivel képes lesz a felvilágosodás racionalizmusának árnyékában is a megújulásra, önmaga modernizációjára, miként az a trienti zsinat után is megtörtént, s ehhez a tradíciók legjavát és a legszínvonalasabb szellemi erőket kell mozgósítania.⁴ A Pázmány-portré (párdarabjával, a Kolumbusz-képpel együtt) a diadalmasan előretörő, világhódító egyház, az *ecclesia triumphans* szimbolikus megjelenítésének körképébe szervesen illeszkedett. A huszonnégy ábrázolt személy között mindössze három magyar található (Pázmányon kívül a jogtudós Werbőczy István és a történetíró Istvánffy Miklós), s közülük a legátfogóbb jelentőségű személy kétségkívül az esztergomi bíborosérsek.

Aligha kétséges, hogy az egyetem- és könyvtáralapító püspök szándéka szerint kerülhetek oda a képmások, mégpedig azoké, akiket a 18. század végi reformkatolicizmus – s természetesen maga Eszterházy Károly is – különösen nagyra becsült, s akik szinte jelképeivé váltak egy-egy tudományterületnek vagy teológiai tételnek. Közülük Pázmány alakja nem hiányozhatott, már csak azért sem, mert a Concilium Tridentinum mozgalmas mennyezetfreskója alá az éppen ennek szellemiségét megtestesítő főpap vizuális megjelenítése pontosan illeszkedett. Kérdésünk most az, hogy milyen funkciót töltek be az ő másfél évszázaddal korábbi művei az egri könyvtár és a szeminárium életében, milyen szerepük lehetett a kegyesség elmélyítése és a papképzés terén.

Az egri Pázmány-kultusz kezdeményezője kétségkívül Ambrosovszky Mihály kanonok, prépost és főesperes, „az istenes tudományok doktora”, aki a *Kalauz* rövidített változatát 1760-ban a püspöki nyomdában kiadta.⁵ A kötet ajánlásában Barkóczy püspök Pázmány munkáját dicsérte (*utile opus*). A szakirodalom már eddig is méltatta az egri szerző elkötelezettségét és csodálatát az érsek művei iránt, különösen ennek a „somázott” kiadványnak a bevezetése tanúskodik erről.⁶ Mint-

⁴ GALAVICS Géza, *Válságheyzetek és képzőművészeti válaszok a 17–18. századi Magyarországon = Sub Minervae Nationis Praesidio: Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből* Németh Lajos 60. születésnapjára, Bp., ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1989, 51–54. A téma tágabb összefüggéseiről: MONOK István, *Nemzetközi konferencia a barokk könyvtártermek ikonográfiai programjáról. Előadás 2013. okt. 24-én*, Líceum TV, Eger. A konferencia kötete sajtó alatt.

⁵ MICHAEL AMBROSOVSZKY, *Kalauz: Liber Petri Pazmani Cardinalis...azaz Pázmány Péter ... Kalauz nevű könyvének rövid sommája*, Eger, 1760. Egri példányainak jelzete: HK 0583 és HK 1717. A kötetről vö. BAJÁKI Rita, *Kalauz, Liber Petri Pazmani Cardinalis: Az 1760-ban megjelent egri kiadás sajátosságai = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely–Lelkiségtörténeti tanulmányok, 14), 173–186.

⁶ HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 71 (Historia Litteraria, 25).

hogy Ambrovszky az egri szeminárium rektora volt, művét a kispapok számára elsajátítható, tanulható formában kívánta megjelentetni, ezért a *Kalauz*-ban bőséggel található latin idézetek többségét lefordította. Munkáját azzal indokolta, hogy sokan vannak, akik Pázmány művének vaskos kötetét „soha nem látták, soha nem olvasták, következendőképpen nem tudják micsoda lelki tanítások és lelki fegyverek vannak abban elrejtve”. Semmiképp nem pótolni kívánja ezzel az eredeti mű olvasását, hanem épp annak megismerésére akarja „a jó Keresztény Magyaroknak” szíveit gerjeszteni. Saját műve nem „az világi szói ízre piperézett” mű, hanem az igazság megmutatása. Véleményének összegzése szerint a nagy teológiai szintézis „oly szép, oly ékes, oly igaz Magyarsággal íratott, hogy annak mását a Magyar könyvek között senki ne keresse; ugyan ezt itéllyed Pázmány Péter Prédikációs könyve felől is”.

A reprezentatív teológiai szintézis egri népszerűségét sikerült is elérni, a püspöki könyvtár polcain a nagy mű második (1623), harmadik (1637) és negyedik kiadása (Nagyszombat, 1766) egyaránt megtalálható, az utóbbi két példányban is. Valószínű, hogy az egyik Androvics Miklós kanonok, kispópost gazdag könyvállományából került oda, mivel ő azt frissen beszerezte, majd könyveit a püspöki bibliotékára hagyományozta.⁷ Az 1766-os nagyszombati kiadást liber graduálisként is használták, elétkötötték az egyik vizsgázónak, Paulus Thaddaeus Almásynak a téziseit, miként azt Surányi Imre könyvritkaságokat bemutató kötete is regisztrálta.⁸

A tézislap szerint ekkor Paulus Thaddaeus Almásy, a szabad művészetek és a filozófia végzett hallgatója, tarnazsádányi és törökszentmiklósi nemesifjú tette le ünnepélyes vizsgáját. A jelölt professzora Büky József kanonok volt, az egri szeminárium tanára, egyházbíró, aki később, 1781-től a püspöki könyvtár prefektusi tisztségét töltötte be. A jelölt protektorának szerepét nem kisebb személyiség vállalta, mint Albert Kázmér (1738–1822) szász-tescheni herceg (dux Saxoniae, Prinz Albert Kasimir zu Sachsen, Herzog von Teschen), Mária Terézia veje, Magyarországi császári helytartója (locumtenens regiae), jászkun főbíró, a bécsi Albertina képtár létrehozója. A hercegi helytartó meggyőződéses híve volt a terézianus reformoknak, a felvilágosodás szellemében támogatott műveltségnek, de ezek szerint a szemináriumok egyes tehetséges graduátusai is sikerrel folyamodhattak hozzá

⁷ BITSKEY, István, *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben*, Magyar Könyvszemle, 1974, 325–331.

⁸ *Assertiones ex universa philosophia, quas ex praelectionibus ... Josephi Büky ... propugnandas suscepit Paulus Thaddaeus Almasy de Zsadány et Törökszentmiklós Philosophiae Auditor emeritus*, Pest, Eitzenberger, 1766. Egri könyvtári jelzete: Y II 5. SURÁNYI Imre, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár könyvritkaságai: Válogatás a 11–19. századokban megjelent kézíratos és nyomtatott művek közül*, Eger, Líceum, 2009, 54–55.

promóciós eljárásaik támogatásáért.⁹ Bizonyára reá való tekintettel az eljárásra ezúttal kivételesen nem Egerben, hanem Pesten került sor. A herceg Almásyn kívül később még Fischer Istvánnak, a későbbi egri érseknek a védésén is mecénási szerepet vitt.¹⁰

A *Kalauz* graduális ajándékként is népszerűsítő vizsgáló nem jelentéktelen személyiség volt: Almásy Pál jászkun kapitány fia, Tádé (1750–1821), aki később császári-királyi kamarás, főlovászmester és koronaőr, valamint Fiume kormányzója lett. Az Almásy család közvetlen kapcsolatban állt Eger püspökével. 1767-ben Eszterházy és Almásy Pál jászkun kapitány a helytartótanácsához beadványt intézett a katolikus vallás visszaállítását szorgalmazva a református Kis- és Nagykunszágban, kezdve azok székvárosain, Kiskunhalason és Karcagon. Ekkor a püspök ezeket írta Almásynak:

Karcagon az Halasi módot fel nem vehetem, mert ott találatnak Pápisták, itt talán egy sincs. Mindazonáltal miként lehessen ideámot véghez vinni, Kegyelmeddel bővebben fogok szólni... Most előre én sokat nem kívánok s meg elégszem, ha Plebanus háznak, Cantornak fundus rendeltetik. Még most a templomnak költséges építését sem vélem szükségesnek.¹¹

Mindebből látható, hogy az Eszterházy püspök által irányított rekatolizációs folyamat az egyházmegyében tervszerűen, több szinten zajlott: napirenden volt a katolikus plébániák megszervezése, ugyanakkor a szeminárium igyekezett a Róma-hű értelmiségi utánpótlást kinevelni, s ebben jutottak fontos szerephez Pázmány művei. Ezt az elmondottakon kívül az a – Hargittay Emil által már ismertetett – jelenség is bizonyítja, hogy Ambrosovszky a *Kalauz* nagyszombati, második kiadásának hozzá került példányán, annak margóin élénk hitvitát folytatott a kötet református olvasójával, Munkácsy Istvánnal.¹²

Közvetve a *Kalauz* egri jelenlétéhez kapcsolódik egy további kötet, amely kéziratossá ugyan, de tetszetős kötésben, két csattal ellátva foglal helyet a barokk könyvtárterem polcán. A Körmenten, 1674-ben dátumozott kis alakú latin nyelvű manuscriptum a *Kalauz* alapján kínál fegyvertárat a plébánosoknak az eretnekség elleni harcra, pontokba szedve veszi sorra a hitvitákban előforduló vitatételeket.¹³

⁹ Hellmuth RÖSSLER, *Albert Kasimir = Neue Deutsche Biographie*, I, 1953, 131 [Onlinefassung]; URL: <http://www.deutsche-biographie.de/ppn118647652.html> (Letöltés: 2015. 08. 12.).

¹⁰ SURÁNYI, *i. m.*, 200, 218.

¹¹ <http://karcag.plebania.hu/doc/karcag.pdf> (Letöltés: 2015. 06. 20.)

¹² HARGITTAY, *i. m.*, 72–75.

¹³ *Armamentarium parochorum contra moderni temporis haereticos sive controversiae communes quae in dies occurrere solent in variis controversionibus et maiori in parte e Pazmanni Kalauz collecti et in varios ordines*

Nem tudjuk, mikor kerülhetett ez a kézirat Egerbe, legfeljebb egy párhuzamra figyelhetünk fel. Ugyanis hasonló módon bekötött kéziratok köteteket – többek között saját maga által másolt történeti kompendiumokat – Telekesy István püspök hozott magával Győrből Egerbe, s az ilyeneket később (az Eszterházy-kori nagy könyvgyűjtés idején) a nyomtatott könyvek közé helyezték el a líceumi bibliotékában.¹⁴ De bárki is volt ennek a Pázmány nyomán járó kéziratnak az összeállítója és egri beszerzője, jól használható kompendiumot készített, az egykori érsek művének kivonatolásával a plébánosok kontroverzteológiai felkészültségét kívánta elősegíteni.

A *Kalauz* mellett Egerben kitüntetett figyelmet kapott Pázmány kései vitairata, a *Setét hajnalszillag után bujdosó lutheristák vezetője* (Bécs, 1627), amely éppen a *Kalauz* védelmére készült el.¹⁵ Az eredetinek két példányát is beszerezték, majd a püspöki nyomdában 1774-ben változatlan szöveggel kiadták. Ezt a helyi edíciót liber gradualisként használták, több esetben új címlappal elékötötték a téziseket.¹⁶ Az új címlap miatt vélte úgy Petrik (II. 60 és V. 380), hogy 1775-ben Egerben ismételtlen kiadták volna a jeles vitairatot, s ezt a vélekedést vették át az újabb bibliográfiák.¹⁷

Egerben jelenleg három tézises példányát találjuk meg. Az egyik liber defendense Egerszeghy Imre, aki *Assertiones ex universa philosophia* címmel védte tételeit Péchy László professzor előadásai alapján (ex praelectiones publicis Josephi Pechy), engedélyezőjeként Schmeltzer János kanonok, tarcsafői archidiakónus, a püspöki iskola generális direktora van feltüntetve.¹⁸ A téziseket az alumnus Dobronyai Miklós kanonoknak, egervári prépostnak, líceumi tanulmányi prorektornak és Eszterházy Károly püspöknek, a legbőkezűbb támogatónak („maecenas

distributi ... Labor cujusdam Plebani oppidi et praesidii, Körmend, 1674, 206. Könyvtári jelzete: K VIII 76. Vö. IVÁNYI Sándor, Az Egri Főegyházmezei Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok, Bp., OSZK, 1986, Nr. 50. Itt még az 1614-es évszám szerepel, ezt korrigálta és a kötetről részletesen szólt BÁTHORY Orsolya, Armamentarium parochorum: Egy 17. századi Kalauz-kivonat = Útmutató: ..., 5. jegyzetben i. m., 187–196.

¹⁴ BITSKEY István, *Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből*, Magyar Könyvszemle, 2008, 448–449.

¹⁵ RMNy 1376. A Cc VII 7 jelzetű egri példányban két possessor neve vastagon áthúzva, olvasható viszont: Josephi Szabó Polg.

¹⁶ Könyvtári jelzetük: HK 0959, HK 0652 és B X 86.

¹⁷ *Az egri püspöki nyomda termékei 1755–1800 között*, összeáll. SZABÓ Dénes. Kézirat, jelzete: HK 2422, valamint: *Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2005, 29 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák–Katalógusok, 1).

¹⁸ HK 0959. Itt jegyezzük meg, hogy Schmeltzer könyveinek katalógusát érdemes lenne feltárni: *Inventarium librorum Reverendissimi Domini Johannes Schmeltzer Canonicus Agriensis 1777 = Librorum bibliothecae episcopatus Agriensis elenchii, 1770–1777*, Egri Főegyházmezei Levéltár, no. 2804.

munificentissimus”) ajánlja. Nyilvánvaló, hogy az ő költségükön jelent meg a kiadvány. A kötet elején Matthias Balla possessorii bejegyzése található

A vitairat másik példánya elé Lászlófalvi Eördög Dániel téziseit kötötték, ő 1778 augusztusában védett Szedlmajer György és Kotuts Mátyás professzorok előtt, patrónusaként pedig Barkóczy János kamarás, belső tanácsos van feltüntetve.¹⁹ A Pázmány-mű harmadik példányához kötött téziseket Ignatius Anthony védte egyházjogból IX. Gergely pápa (1227–1241) dekrétumaihoz kapcsolódva (*Positiones ex jure ecclesiastico, ad libros V. decretalium Gregorii Papae IX, Agriae, 1775*).²⁰ A füzet „ex praelectiones Josephi Büky” készült, Dobronyai Miklós volt az engedélyező, részt vett a dispután még Detrich Zsigmond János jogász, a dedikáció pedig ebben az esetben is Eszterházy püspöknek szólt, az ő anyagi támogatásával jelent meg a kötet. Mindezt tekintve indokolt a kérdés, hogy Pázmány nagyszámú vitairata közül miért éppen *A setét hajnalcsillag* vált leginkább alkalmassá arra, hogy a disputációs eljárások téziseihez mellékeljék s graduális ajándékként szerepeljen.

Köztudott, hogy a *Kalauz* és a különböző vitairatok szövege között szerves összefüggések vannak, egyrészt mert az 1613 előtti írások beépültek a szintézisbe, másrészt a *Kalauz* utániak épp a nagy mű védelmét szolgálták, az azt támadó írásokra reflektáltak. Legerősebben épp az említett vitairat kapcsolódott a *Kalauz*hoz, a Balduin-féle latin nyelvű részleges válasziratra felelvén. Mégpedig önérzetesen hangoztatott magyarsággal kívánta ezt tenni, miként arra az előszóban utal:

És jóllehet deákul is tudok, de mivel az Kalauzt a magyarokért, magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Mert ha másnak szabad a Magyar könyvre Deákul felelni, engem sem tilthat senki, hogy Magyarul ne írjak a Deák könyvre.²¹

A nemzeti nyelv jelentőségének ez az öntudatos hangoztatása megfelelt Eszterházy püspök elveinek, s jól illeszkedett a bécsi törekvések ellenében az anyanyelvű katolikus kultúra kiépítésének szándékához. Ez utóbbit markánsan kirajzolja az általa kiadásra javasolt és támogatott köteteknek a hosszú sora, amely a posztridentinus szellem enyhén korszerűsített továbbörökítését segítette elő.²²

¹⁹ B X 86.

²⁰ HK 0652.

²¹ PÁZMÁNY Péter, *A' setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője [...]*, s. a. r. KISS János, Bp., 1901 (Pázmány Péter Összes Munkái, 5), 480.

²² BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves m. Múzeumi Szervezet, 1997, 112–118 (Studia agriensia, 16); SZELESTEI N. László, *Eszterházy Károly, a püspök = In Agriam adveni*, szerk. MONOK István, Eger, Líceum, 2013, 40–41 (A helyi érték – Kulturális örökség tanulmányok).

Pázmány szerint a német teológus „a Kalauz bizonyágát is föltonként, szakadozva, és ina-szakadtul említi, ki nem írja a miben vagyon veleje és derék ereje”, „a Kalauzt mardossa és az Igaz Római Vallást vétkesíti”, s csak azért válaszol rá, hogy „az együgyű kösség” megismerje az igazságot.

Lényegét tekintve *A setét hajnalszillag után bújdosó lutheristák vezetője a Kalauz* utóvédharcának tekinthető, röviden összefoglalta a legfőbb vitapontokat. Már Sík Sándor találóan jelölte ki helyét az életműben, szerinte: „A *Kalauz* keltette vitáknak ez a mű a végső kihangzása”.²³ A nagy szintézist nyilván kevesen olvasták végig, de ez a kései polemikus írat jól áttekinthető módon, didaktikus célzattal, könnyed stílusban, ironikus és humoros részletekkel megtűzdelve alkalmassá vált arra, hogy a kései barokk hitvédelemnek, a korszerűségre törekvő katolikus apologetikának a céljait szolgálja.

²³ Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 140.

KÁFER ISTVÁN

A keresztény Magyarország szlovák építőkövei

Pázmány Kalauzának szlovák fordításai

Pázmány Péter és *Kalauza* a szlovák művelődés belterjes területe. Nem szlovák–magyar kapcsolat, még csak nem is interetnikus összefüggés, hanem azonosság. Magyarország szellemi építőanyaga.

Az egész szlovák kultúra adatható emlékei szerint egyértelműen hazai, magyarországi kötődésű. Ennek igen egyszerű természetes oka van: a szlovák etnikumnak nem volt, a szlovák nemzetnek nincsen anyanemzete Magyarországon kívül. Még a morva mítosz is Magyarországhoz és a magyarokhoz kapcsolódik – nekik szintén nincs anyanemzetük Regnum Hungariaen kívül. Elég, ha a Metód-legendára utalok, s abban a szlovák apostolának és a magyarok királyának aldunai találkozására,¹ vagy a bajor püspökök tiltakozására a „a sagittis Hungarorum libera nos, Domine” korából, amikor a pogány magyarok soraiban keresztény szláv szövetségesek harcoltak. Köztük nyilván a szlovákok ősei is. Ezek a kétségtelenül itt élő szlovákok nem idegen jövevények, hanem az ideérkező országalapítók közösségéhez tartoztak, akikre nem vonatkoztathatók Szent István *Intelmei*.

Hazánk szlovák etnikai régiójának szláv őslakossága természetesen őrizte magyarországiságát minden más külhoni szláv etnikummal szemben. Így volt ez elsősorban a csehekkel, akiknek nyelvét pedig átvették a liturgia és az okiratok írott nyelvére és lényegében a 19. század közepéig a szlovák irodalom nyelvének tekinthető, ami Regnum Hungariae egyik egyenrangúan használt országnyelve volt. És nemcsak a szláv anyanyelvű lakosság használta, hanem – természetesen a latin közössége mellett – a magyarok és a németek is. Elég, ha Mátyás korára utalok, amikor például az ő katonája, Bak Gáspár írta, íratta le az első szlováknak tekinthető nyelvemléket, az úgynevezett *Szepességi Imádságokat*,² vagy amikor Nagyszombat civakodó nációinak bíróválasztási rendjét szabályozta, és Paulus Holy de Hradnát nevezte ki a város kapitányának.³

¹ Peter RATKOŠ, *Veľkomoranské legendy a povesti*, Bratislava, Tatran, 1977, 31.

² Eugen PAULINY, *Dejiny spisovnej slovenčiny*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983, 93.

³ Ján PÖSTÉNYI, *Z minulosti Trnavy do prevratu*, Trnava, Spolok sv. Vojtecha, 1938, 5–29.

A királyi kancelláriák csehnyelvűsége, a huszitizmus és a reformáció tömegessé váló cseh nyelvhasználata sem okozott identitásváltást a szlovákok körében. Annak ellenére, hogy 1610-ben az evangélikusok zsolnai zsinata a králicsei biblia cseh nyelvé-t határozta meg hivatalos normának. Ettől az evangélikusok nem lettek csehek, sőt az 1620 után menekült cseh exuláns értelmiségiek sem változtattak a hazai szláv/szlovák nyelv értelmezésén. Olyannyira, hogy a 17. század első két évtizedében Csehországban kiadott munkák magyarországi reedícióiban *český/aneb slovenský*nek, azaz *cseh* vagyis *szlovák*nek nevezték zsolnai, trencsényi, puhói nyomdáik kiadványainak nyelvét.

Annak ellenére, hogy az exulánsok feltüntették csehországi származásukat, beleolvadtak a szlovák evangélikus közösségbe. Használták ugyan a morva vagy prágai címlapok adatait, de saját szlovák nyelvüknek nevezték. Luther német énekeit mind *do naší slovenské řeči přeložené*, vagyis a *mi szlovák nyelvünk*re fordították. És ennek a nyelvnek csupán annyi köze volt a szlovák népnyelvhez, hogy a nép sokkal többet értett belőle, mint a latinból. Nem véletlen, hogy a szlovák evangélikusok hatalmas viták és ellenségeskedések közepette mondtak le a biblikus cseh használatáról.⁴

A szlovák katolikusok a reformáció kezdetétől tudatosan a szlovák népnyelvet használták. E nyelvhasználat ideológusa, megfogalmazója Pázmány Péter volt. Az általa létrehozott, kifejezetten tót, azaz szlovák írástudók közössége fogalmazta meg az *obecná slovenčina*, azaz a *közszlovák nyelv* terminust. Erre a tudatosan szlováknak nevezett, a csehtől megkülönböztetett, nyugatszlovák nyelvjárason alapuló népnyelvre fordították le a *Kalauz*-t.⁵ Ebből a kétségtelen tényből, a 4000 oldalnyi szlovák szöveg létrejöttéből jónéhány következtetés vonható le.

1. Pázmány *Kalauz*ának szlovák fordítása ugyanazt a célt szolgálta, mint a magyar eredeti: a katolikus hit védelme a protestáns tanítások ellen. A mindenkori Esztergomi Főegyházmegye híveinek jelentős része szlovák, tehát velük, nekik is érvnyesült a rekatolizáció lingua vernacula ~ anyanyelv parancsa.

⁴ Vö. KÁFER István, *Lacrumae gentis Slavonicae: A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNy harmadik kötetében = Fejezetek 17. századi nyomdászataunkból*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Osiris, 2001, (Libri de libris), 123–128.

⁵ KÁFER István, *Az Isteni Igazságra Vezérő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata*, Világirodalmi Figyelő, 1959/2, 176–180; szlovákul: *K dejinám slovenskej predbermolákovskej literatúry a jazyka*, Sborník FF Univerzity Komenského Philologica, 1962, 55–66; továbbá Uő, *Adalékok a barokk magyar–szlovák vonatkozásaihoz*, Filológiai Közölny, 1965/3–4, 380–387; ua. KÁFER István, *Dona nobis pacem: Magyar–szlovák kérdések*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2005, 144–151; Uő, *Péter Pázmány a kultúra slovenskébo národa*, Pons Tyrnaviensis, I, Trnava, Ústav dejín TU, 2006, 13–15.

2. A szlovák nyelv szorgalmazását erősítette a cseh eretnekek králicai bibliája cseh nyelvének elterjedése az egész szlovák etnikai régióban. Pázmány elsősorban ezért mozdította elő a közszlovák nyelvhasználatot.

3. A hatalmas terjedelmű munka fordításához, valamint a közszlovák nyelv alkalmazási gyakorlatához nyelvészközösségre volt szükség. Ennek nyomai látszanak a *Kalauz* szlovák fordításának kéziratán: „*Judicet censor et eligat. Sed hoc mihi non bene videtur in Slavonico exprimere.*”

4. Nem véletlen, hogy a Nagyszombatban újrainduló, immár akadémiai nyomda próbafüzete egy latin–magyar–szlovák szószedet,⁶ és a gótbetűs készletet csak igen jelentős késéssel kezdték használni szlovák szövegek írására – nyomtatására. Az evangélikusoknál latin betűs biblikus cseh nyelvű szövegek nincsenek.

5. A *Kalauz*-fordítás gyakorlatával sikeresen megbirkózó szlovák nyelvészgárda tevékenységének következő jeles emléke Szöllősi Benedek *Cantus Catholicus*ének 1655-ös kiadása.⁷ Ez még közvetlenül és egyértelműen a *Kalauz* fordítások munkatársi gárdájának eredménye. Nyelvében, eszmeiségében egyaránt. A szlovák nemzeti művelődéstörténetnek nyilván nehezen értelmezhető énekeskönyv cseh forrásokat alakított át, hiszen a cseh jezsuiták sem tették le a fegyvert a cseh huszitizmus és mellékhatásai előtt. Pázmány intenciói ennek a cseh forrásnak az adaptálására már nem vonatkoztak. Szöllősi a magyar *Cantus*ban latin és magyar énekeket említ, és Kisdi Benedek egri püspöknek szóló ajánlásában kívánja: *Publicae Pannoniae utilitate te indulge*. A szlovák kiadásban *latinské a slovenské* énekek vannak, amelyeket a keresztények Pannóniában énekelnek. A terminológia mindkét esetben a *Kalauz*ban megszabott pázmányi: a *lingva vernacula*, a magyar és a szlovák, illetve a národ *panónsky* – a *pannon nemzet*.⁸ Ebben a *hungarusnak* megfelelő terminusban későbbi szlovák elemzők már a szlovákot vélték érvényesülni.

6. Pázmány Péter *Kalauz*ára is érvényes Pais Dezső meghatározása, miszerint az érsek „kitűnő érzékkel tudta felfogni a nyelvi átlagot, vagyis a magyarság zömének nyelvszokását.”⁹ Ugyanerre intette szlovák anyanyelvű munkatársait a nyugatszlovák nyelvjárás tudatos alkalmazásával, hogy ne ütközzön szokatlan nyelvi sajátosságokkal az olvasókba a cseh–morva nyelv bizonyos elemeinek átvételével és azokat egyértelműen hazai nyelvi normává transzformálják.

7. Pázmány és a *Kalauz* politikai-nyelvi időszerűsége a jozefinizmus világában ismétlődött. Pázmány politikai elkötelezettsége Magyarország függetlensége mel-

⁶ RMNy 2236.

⁷ RMNy 2591.

⁸ Vö. KÄFER István, *Lacrumae gentis Slavonicae, i. m.*

⁹ PAIS Dezső, *A magyar irodalmi nyelv*, Bp., 1956, 22. [Kézirat.]

lett, valamint kemény egyházvezetése veszedelmes volt a felvilágosult abszolutizmusnak nevezett rendszerben. A jozefinizmus teljes ellenőrzése alá került pozsonyi generális szemináriumban viszont kedvezően alakultak a körülmények a szlováknyelvűség érvényesítésére. Ebben a helyzetben bontakozott ki az Anton Bernolák körül csoportosuló alsópapság körében a szlovák tudós társaság, amelynek viszont szüksége lett Pázmány *Kalauz*ának mondanivalójára és a szlovák nyelvi hagyomány folytatására. Anton Benčič páter nemcsak a *Kalauz*-t, hanem *Az setét hajnalszillag után bújdosó lutheristák vezetőjét* is szlovákra fordította.¹⁰ Miként annak idején Pázmány hite és egyháza felvirágoztatására az adott lehetőségek legjobbját választva a katolikus Habsburgokra építette politikáját, a jozefinizmus korában a népi gyökerű szlovák ajkú alsópapság a maga hasznára is fordította a hatalom beavatkozását például a papnevelésbe. Štefan Zlatoš egyháztörténész találoán fogalmazta meg, hogy a jozefinizmus súlyosan ártott az egyháznak, de hasznára volt a szlovák nemzeti ügynek. A *Kalauz* így került ismét a fiatal hungarus szlovák katolikus értelmiség érdeklődési körébe. Segített az állami beavatkozás semlegesítésében, a védekezésben a szlovákság körében igen jelentős evangélikusokkal szemben, ugyanakkor a szlovák népnyelv pallérozásában.¹¹

A ferences Benčič 1792-ben már sok üres lapot hagyott a cenzor számára, akit ekkor Pázmány szellemisége fokozott beavatkozásra ingerelt. Az 1634-es fordító Szenci Molnár Albert szótárát használta, Benčičnek már több szótár állt rendelkezésre. Sokkal kevésbé ragaszkodott Pázmány szövegéhez. Gondot fordított a tükörfordítás elkerülésére is. A közmondásokat például kétféleképpen adja vissza: *A' kinek a téj száját megégeti, a' tarbót is fújni kell. – Kto sebe ústa popálil, i studentú polévku fukat má / Komu mléko ustá popálil, aj sedlé mléko fukat má.*

A szlovák irodalom- és nyelvtörténet nehezen boldogul a *Kalauz*zal. Amikor még a szlovákok körében is társalgási és irodalmi nyelv volt a magyar, a szlovák írástudóknak saját nyelvüket kellett védeniük a magyar országos uralkodó nyelvvé válásával szemben. A kialakuló szlovák nemzetpedagógiába nehezen illik a szlovákul egyetlen szót sem papírra vető egyetemalapító érsek, a magyar nemzetpedagógia pedig ugyancsak nehezen értelmezi a *Kalauz* immár két hazai fordításának összefüggésrendszerét.

¹⁰ Štefan ZLATOŠ, *Písmo sväté u Bernolákovcov (Juraj Palkovič a jeho slovenský preklad biblie)*, Trnava, 1939, 96.

¹¹ *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, Bratislava, Lúč, 2000 (Prikrýl, Ľubomír).

AJKAY ALINKA

Ki a jezsuitákkal! – háromszáz éves hazugságok*

Toldy István 1873-ban jelentette meg *A jezsuiták Magyarországon és egybiütt* című írását, ami – a szerző elmondása szerint – a Jézus Társaság szervezetéről, tanairól szól, valamint ismerteti annak működését és a jezsuita-kérdést Magyarországon. Toldynak nem ez volt az első katolikus egyházzal szóló műve, 1868-ban kiadta az *Elmélkedések az egyházi reformról* című írását, majd két évvel később *A katolikus egyházi autonómia és veszélyei* címűt. Erősen antiklerikális és meglehetősen jezsuitaelenes szabadelvű politikus volt Toldy,¹ ami azért is meglepő, mivel egész családja, szülei, édesapja, Toldy Ferenc, hithű katolikusok voltak, testvérei közül ketten is egyházi pályára léptek, nővére Izabella, az angolkisasszonyok egri zárdájának volt a főnökösszonya, öccse László pedig katolikus pap lett, igaz, később laicizált és meg-nősült.

Toldy jezsuitákról szóló könyve olyan népszerű volt, hogy igen rövid idő alatt még kétszer kiadták, 1877-ben és 1882-ben, ekkor már csak *A jezsuitákról* címmel. A harmadik kiadás megjelenését a szerző már nem élhette meg, 1879. december 6-án mindössze 35 évesen meghalt. Toldy Istvánt a római katolikus vallás szertartása szerint temették el, életében – hivatalosan – nem szakított az egyházzal, mégis a jezsuitákról szóló könyveinek nézőpontja ezzel egészen ellentétes állásfoglalást tükröz, bár vélhetőleg azért, mert ami szemben áll a jezsuitákkal, az számára támogatható. A kötet 17 fejezetből és a bevezetéből áll, ezekből a magyarországi jezsuiták történetéről szólók már 1872-ben megjelentek a Pesti Napló 240–247. számaiban. A bevezetésből kiderül, hogy Toldy számára könyvének megírásához az apropót a Jézus Társaság fölосzlatásának centenáriuma szolgáltatta, illetve, hogy Rómában panaszolta neki egy tisztes ősz pap könnyezve, hogy „a jezsuiták ural-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ Toldy István alakjáról, a korabeli társadalmi, politikai helyzetről lásd CSÁSZTVAY Tünde, *Aki nem dobott cukkedlőt a katolikus papoknak – Toldy István vallásháborúja a 19. század utolsó harmadában = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 14), 217–243.

kodnak a cúriában.”² Toldy egyetlen bekezdés, sőt egy mondat erejéig sem kíméli a rendet, ezután a kezdés után azzal folytatja, hogy immár

Kétszázhatvanhét éve, hogy a magyar nemzet kiontott vére árán törvénybe foglalta az első tilalmat a jezsuiták ellen, és ma bántatlanul élnek és garázdálkodnak közöttünk.³

Toldy az 1606-os bécsi békére utal. A bevezetés három oldalán egy-egy mondat erejéig végigtekint a rend magyarországi történetén.

Itt van e társaság, melyet a nemzet számtalanszor elítélt, melytől a társadalom jobb elemei undorral fordulnak el, s melynek minden lépte e földön hazaárulás. Mikor lesz végre teljessé a pohár? [...] Ideje végre hogy felébredjünk.⁴

Ezeket a mondatokat főként azért idéztem, hogy szemléltessem vele Toldy könyvének a hangvételét, amely az egész műben végig hasonló. Az objektivitás leghalványabb jelét sem vélhetjük felfedezni írásán, mintha a legdühösebb hitviták időszakában keletkezett volna. A könyv fejezetei: I. *A Jézustársaság célja és szabadságai*; II. *A társaság szervezete*; III. *A jezsuiták fanatizmusa és vallástalansága*; IV. *A jezsuiták erkölcstana*; V. *A hazugság erénye*; VI. *A jezsuiták mint pénzemberek és tolvajok*; VII. *A gyilkolás szabadsága*; VIII. *A jezsuiták és a hatodik parancsolat*; IX. *A bűn apostolai*; X. *A Jézustársaság politikai bűnei*; XI. *A jezsuiták küzdelmei az egyházzal*; XII. *A jezsuiták Magyarországon 1561–1608*; XIII. *A jezsuiták Magyarországon 1608–1647*; XIV. *A jezsuiták Magyarországon 1647–1773*; XV. *A jezsuiták a XIX. században*; XVI. *A jezsuita-kérdés Magyarországon*; XVII. *Ki a jezsuitákkal!* Látható, hogy az utolsó hat fejezet fogalakozik a magyar helyzettel, ezek jelentek meg korábban. A kötet végén még található egy függelék, ebben Toldy válaszol Pauler Gyulának, aki a Pesti Napló-beli megjelenés után kritizálta. Ennek a tanulmánynak a keretei nem teszik lehetővé, hogy a teljes kötetet bemutassam, így csak azt a részt ismertetem, amelyben Pázmányról beszél. A magyarországi jezsuiták 16. századi történetéről szóló fejezetben írja, hogy amint a lábukat magyar földre tették,

megindult az irtó harc a protestantismus ellen, melyet a katolikus történetírás euphemistice ellen-reformatiónak nevez. [...] 1541-ben a törökök elfog-

² TOLDY István, *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt: A Jézus-társaság szervezetének, tanainak, s működésének ismertetése és a jezsuita-kérdés Magyarországon*, Bp., Athenaeum, 1873, 5.

³ *Uo.*

⁴ *Uo.*, 6.

lalták Budát, 1561-ben a jezsuiták elfoglalták Nagyszombatot; két fontos és szomorú következményű esemény Magyarország történetében.⁵

Az erdélyi és magyarországi eseményeket hosszan taglalja és elemzi, a jezsuiták szempontjából tekintve át a történelmet.

Az 1608-iki országgyűlésen feltűnt egy nagy tehetségű protestansból jezsuitává lett pap, Pázmány Péter, ki egy renegát fanatismusával hirdette a támadó háborút a reformatio ellen.⁶

Toldy rámutat, hogy a 16. század végére a katolikus egyház igencsak megfogyatkozva állt a protestantizmussal szemben, s ugyan nem veszítette el előjogait és vagyonát, de ijesztő mértékben elveszítette a híveit. Elismeri, hogy ez a folyamat a 17. században változott csak meg

a római hierarchia javára, s a jezsuita Pázmány Péter működése képezi e forduló pontot a magyar egyháztörténetben. Fényes észtehetségeivel s gyűlölettel és fanatismussal teljes lelkével az ellenreformáció élére állott Magyarországon, s működése, támogatva az Eszterházy Miklós-féle politikusok és II. Ferdinánd fegyverei által új virágzásra emelte a katolicizmus süllyedő ügyét s újabb csapásokat hozott Magyarország politikai s vallási szabadságára.⁷

Toldy a vallásszabadságot és a politikai szabadságot hangsúlyosan összeköti, a könyvben végig érezhető az erőteljes udvarellenes hangnem. A korszakban Magyarországon a jezsuiták legjelentősebb támaszainak Pázmányt és Esterházy Miklóst nevezi meg. Röviden összefoglalja Pázmány életét, tanulmányait, elismeri tehetségét mind írói, mind szónoki mivoltában.

1608-ban lépett fel a jezsuiták mellett írt védíratával.⁸ Az országgyűlés után a térítésre vetette magát s ravaszsga és ékesszólásával számos főnemest sikerült a protestantismustól eltérítenie, mialatt a népet szónoklatok és iratok által izgatta protestáns testvérei ellen. Tehetsége s még inkább fanatismusa

⁵ *Uo.*, 334.

⁶ *Uo.*, 347.

⁷ *Uo.*, 350.

⁸ Pázmány valóban írt egy latin nyelvű védőiratot a jezsuiták érdekében az 1608. szeptember végére összehívott pozsonyi országgyűlés katolikus rendjeihez. *Védőbeszéd és irat a pozsonyi országgyűlés kath. rendjeihez* (Pozsony, 1608 őszén) = PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., 1910, 22–26.

csakhamar nagy befolyásra emelték. Forgách primást a nagyravágyó jezsuita már kis újján forgatta.⁹

S mivel az uralkodó van pozícióadó szerepben, Ferdinánd bűne, hogy „dühös katolikusokkal” töltötte meg a főhivatalokat, így rövid idő múlva, Esterházy nádorrá, Pázmány esztergomi érsekké lett. Toldy arra is rávilágít, hogy mi a jezsuiták legfőbb fegyvere, vagy eszköze, ez pedig elsősorban a térítés.

Mialatt Pázmány a főurakat győzte meg a római hit egyedül üdvözítő voltáról, alsóbb rangú jezsuiták bebarangolva az országot, uton itfélen térítették a népet. E térítés azonban nem a római vallás hirdetéséből állt. A jezsuiták fegyvere a polemia, melyre már iskoláikban dressiroztatnak, s térítésök nem a katolikus tanok fejtegetésében, hanem a protestantizmus elleni gyűlölet hirdetésében állt.¹⁰

Toldy szerint Pázmánnyal kapcsolatban végre ki kell mondani az igazságot – amelyet eddig a hamis kegyelet elfedett –, nevezetesen, hogy Pázmány a nagy lelkierejét, ékesszólását, politikusi és írói tehetségét

élete végéig hazája s a szabadság ellen fordította. Ideje végre széttepni a gondolatlan pietás azon fátylát, mely Pázmányt, s egyik csücskével Eszterházyt is fedezi, s kimondani az igazat a maga egyszerűségében: Pázmány és Eszterházy az idegen absolutizmus buzgó eszközei voltak Magyarországon. [...] A pápa feloldozta szerzetfogadalmaitól, de Pázmány mindaddig, míg halála (1637) meg nem szabadította tőle az országot, jezsuita maradt. Nem ismert hazát, gyűlölte a szabadságot, egyetlen célja a hatalom volt, és sikerült kivívnia magának azon dicsőséget, hogy korának azon embere volt, ki legtöbbet ártott hazájának.¹¹

Toldy a történeti események tekintetében pontos, fő forrása Horváth Mihály történelmének 3. kötete, szó szerint átvesz innét egy Pázmánynak tulajdonított mondást, amelyet az 1618-as koronázás után mondott állítólag („immár nem kell tovább halasztani az eretnekek kigyomlálását; mert jobb ha az országot a farkasok és rókák lakják, mintsem az eretnekek”).¹² A mondás először a *Quaerela Hungariae* című Alvinczinek tulajdonított 1619-es iratban fordul elő, majd az 1657-es Szalár-

⁹ TOLDY, *i. m.*, 350.

¹⁰ *Uo.*, 356.

¹¹ *Uo.*, 351–353.

¹² HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, III, Pest, Heckenast, 1861, 515.

di-krónikában. Pázmány a válasziratában természetesen tagadta a vádat.¹³ Toldy munkájából az is kiderül, hogy magát Pázmányt egyáltalán nem olvasta.

Ahogy azt a hitviták esetében megszokhattuk, a válaszirat nem váratott magára sokáig. 1875-ben egy Tomcsányi János nevű délvidéki pap kiadta a *Mit szól a történelem Toldy Pista jezsuitával szemben?* című írását. Tomcsányi követi Toldy könyvének szerkezeti felosztását némiképp rövidítve, nála mindössze 13 fejezet található: I. *A Jézustársaság célja és szabadalmái*; II. *A társaság szervezete*; III. *A Jézustársaság fanatismusa és vallástalansága*; IV. *A jezsuiták erkölcstana*; V. *A hazugság erénye*; VI. *A jezsuiták mint pénzemberek és tolvajok*; VII. *A jezsuiták és a hatodik parancsolat*; VIII. *A bűn apostolai*; IX. *A jezsuiták küzdelmei az egyházzal*; X. *A régi jezsuiták Magyarországon*; XI. *Intermezzo és restauráció*; XII. *A jezsuita kérdés Magyarországon*; XIII. *Ki a jezsuitákkal*. Mint láthatjuk, itt hiányzik *A gyilkolás szabadsága* és *A Jézustársaság politikai bűnei* című fejezet, valamint a Toldynál négy részre osztott magyarországi történetet Tomcsányi kétfőbe tömörítette. Egyébiránt teljes egészében Toldynak válaszol, híven követve a hitviták – akár pázmányi – hagyományát. Az előszó ebben a kötetben is nagyon tanulságos. Azzal kezdi Tomcsányi a mondandóját, hogy néme-lyek nehezményezték művének címét.

Rosz néven vették, hogy ellenfeletem »Toldy Pistá«-nak nevezem. Pedig ha a munka érdeméhez akartam volna alkalmazni a nevet, bizvást és jó lélekkel irhattam volna akár Toldy Istókot; habár ezt a nevet közönségesen csak azoknak szoktuk adni, kik bizonyos szellemi rokonságban vannak avval az egyszerivel, ki Debrecenbe is bekukkant. [...] Pistánk az egyház erkölcstanát Augiás istállójának mondja (182 l.) »Péter székén ülők nagy többségét« tudatlan, tanulatlan, tehetetlen és romlott lelkűeknek állítja (328 l.); Loyola sz. Ignácot félbolondnak titulálja (11 l.) [...] sat. Hogy azután az ily embert bajos elég érettnak találni arra, hogy Istvánnak nevezzük, valószínűleg elhiszi az a közönség, mely maga is csak Toldy Pistát ismer s emleget. Innét van, hogy ismerőim átlag odanyilatkoztak, hogy Toldyval nem érdemes szóba állni. [...] Mindazáltal szóba kelle vele állanom; nem a szerző, nem is fércmunkája kedvéért, oda engedem azt én is szívesen a közönség érdemleges megvetésének. Közlöm e jegyzeteimet az egyháznak galádul megrágalmazott úgy is eléggé félreismert szent intézményeért: Jézustársaságáért, hogy így neki a közvélemény előtt némi elégtételt nyujtsak. [...] Osztom Gaume néze-

¹³ Petrus PÁZMÁNY, *Falsae originis motuum hungaricorum succincta refutatio: Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamisítása*, rec. Ionannes KISS = Petri cardinalis PÁZMÁNY *Opera Omnia*, VI, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1904, VI, 491–492.

tét, ki azt mondá, hogy ha rá fognák, hogy a Notre Dame tornyát ellopta, még e váddal szemben is mentené magát; mert lehetnek, kik elhiszik.¹⁴

Tomcsányi a Pázmány által oly gyakorta használt módszerrel és szarkazmussal él, már ellenfele nevének degradálásával csökkenteni akarja tekintélyét, s úgy állítja be a szembenálló felet, mintha egy ostoba gyermek komolyan véletlenül sem vehető handabandázását olvashatnánk. Nevének és egész lényének infantilizálását mi sem mutatja jobban, mint hogy az apai tekintélyre hivatkozik:

Pista urral jó atyját állítjuk szembe, ki Szaniszló nagyváradai latin szertartású püspök költségén kiadván Faludi jezsuita összes munkáit, a fia által annyira gyalázott társaságról így szól: [...] »a magyar jezsuiták mindazon érdemmel bírtak hazájok irányában tudomány, még többel a nemzetiség körül, melylyel a külföldéi.« Más támadónak mást is mondhatnék, de gyermeknek első tekintély bizonyára az atya s így Pista urral az általa annyira meghurcolt régi jezsuitákra nézve beszámoltunk volna. Atyja mellett szól a történelem, az akkori kor közvéleménye; Toldy Pista úr – a fiu mellett bizonyít, hogy a mai korban a csibe többet tud a tyuknál. Nagyra nőjön, magasra viheti.¹⁵

Tomcsányi nagyobb forrásapparátussal dolgozik, mint Toldy, szemére is hányja, csak Horváth történetére hivatkozik, arra is pontatlanul, s munkájában pontról pontra cáfolja Toldy állításait, mindenfajta objektivitást nélkülöző megjegyzéseit, hozzátesszük nagyon hasonló eszközökkel. Írásaik hangvétele között a legfőbb különbség, hogy Toldy indulatosan ír, az egész jezsuita rendet kívánja eltörölni, Tomcsányi pedig egy emberrel vitázik, Toldy gondolatmenetén halad ő maga is (ez jellemző Pázmány vitairataira is), s a düh helyett inkább gunyoros, szarkasztikus hangon szól, nem vagdalkozik, inkább egy embert kíméletlenül, személyeskedve leckéztet. Tomcsányi legenyhébb kifejezése Toldyra az, hogy rágalmazó. A magyarországi eseményeket tömörebben összefoglalva tekinti végig, azokra az eseményekre koncentrálva, amelyeket Toldy a jezsuitákkal kapcsolatosan kiemel.

Toldy visszaszáguld a honi történelem e mohfedte gyászos idejébe, főlás egy pár sírhalmot, elolvas néhány protestans epitaphiumot s úgy találja és ezt kétségbevonhatatlan tényként hirdeti, vallja, hogy hazánk e korbéli szerencsétlenségéért mind a jezsuiták a felelősek: miért is őket a berohanó törökökkel állítja párhuzamba, mintha mindkettő ez akkor szerencsétlen nemzet testén egyforma fenésedés lett volna. Mít tettek a jezsuiták? Állítólagos

¹⁴ TOMCSÁNYI János, *Mit szól a történelem Toldy Pista jezsuitával szemben?*, Szabadka, Bittermann József, 1875, III–VI.

¹⁵ *Uo.*, 284–285.

büneik közt első helyen rámutat Toldy a protestáns-irtó harcra s azt mondja, hogy ezt a jezsuiták indították. Nem az újjából szopta ez állítását? Gyanus az a horizon.¹⁶

Például a váradi templom esetében fölroja Toldynak szűklátókörűségét, aki azt mondja, hogy a katolikusok elvették a templomot a protestánsoktól, holott eredetileg a katolikusoké volt, csak visszavették a sajátjukat.

A tolvaj haragszik a közbiztonság őrére ki a szegény meglopott embert vagyonaéhoz segíti, a szabadkőmives Toldy szövetségeseit látja a multban a lopáson kapva, azért mutat apprehensiót azokra, kik az elnyomott katolikusok legszentebb vagyonának – hitüknek őreiül vállalkoztak.¹⁷

Tomcsányi nem beszél részletesen, külön Pázmányról, csak néhányszor említi, ha a történelmi események úgy kívánják.

Nem úgy Zimándy Ignác, aki a harmadik munka (amely a téma kapcsán idekapcsolható) szerzője. Zimándy egyszerű törökbálinti plébános volt, aki – szimpatizálva az antiszemita párttal – *Ébresztő Hangok* címmel egy önálló irodalmi vállalkozást indított el, amelyben különböző írásokat közölt. (Ezzel egyébként akkora vagyona tett szert, hogy Törökbálinton fölépíttetett belőle egy jókora kastélyt apácázárdának és iskolai célra, a mai napig az általános iskola ebben az épületben működik.) Ennek a sorozatnak a második darabja volt az 1880-ban megjelent *Háromszázéves hazugságok* című röpirat. Ebben Pázmány *Kalauza* III. könyvének 8. részét adta ki jegyzetelve. S hogy mindez hogyan kapcsolódik ide? A bevezetés így kezdődik:

Midőn Toldy István munkája a jezsuitákról első kiadásban megjelent, akadt egy fiatal kath. lelkész, Tomcsányi János személyében, ki azt époly alaposan megcáfolta, amily furfangosan Toldy István világgá eresztette. Azóta Toldy István könyve már második kiadásban jelent meg a könyvvásáron; azt azonban nem merném állítani, de még képzelni sem, hogy Tomcsányi János talpraesett cáfolata csak első kiadásban is elfogyott legyen; pedig míg Toldy könyve 2 frt., addig a szintén vaskos cáfolat csak 1 frt s talán néhány kr. Hja ez ugy járja! Paptársaink igen tetemes része is holmi Pester Journalok, „Hon”-ok, „Egyetértések” keresztényellenes irodalmi termékeivel táplálja

¹⁶Uo., 267.

¹⁷Uo., 269.

szellemét, a kath. napilapok teljes mellőzése, sőt hangos kigunyolása mellett.¹⁸

Zimándy kifejti, hogy milyen szomorú mindezt látni még a világiak körében is, de még inkább, ha a saját paptársai körében tapasztalja, hogy mindenféle erkölcsrontó és keresztényellenes irodalomra mekkora összegeket pocsékolnak el, miközben még a katolikus hírlapokat sem járattják. Saját bevallása szerint az ehhez hasonló gondolatok érlelték meg benne az elhatározást, hogy az *Ébresztő Hangok* folyóirat következő számában

az említett Toldy-féle hírheft munka második kiadása ellen sorompóba lépjek, még pedig nem annyira a magam gyöngye tehetségével, mint inkább a magyar irodalom, a magyar ékesszólás mindeddig utólérhetetlen bajnokának: Pázmány Péter szellemének föltámasztásával.¹⁹

S valóban, a bevezető szöveg után Zimándy közli a *Kalauz* harmadik könyvének 8. részéből azt a szakaszt, amelynek címe: „Az IESVITAK-ról koeltoet Tekéltlen-ségek.”²⁰

Ehhez fűz majd jegyzeteket, illetve pontosabban a saját korának példáival világítja meg Pázmány szavainak az értelmét, hiszen a szegény együgyű, helyesen írni sem tudó, de mégis tudálékos embertársai még azt sem tudják, hogy mindaz, amivel a gúnyiratokban találkozhatnak nem újdonság, hanem háromszáz éves hazugságok fölmelegítése.

Én e röpiratban a mérges pokoli hazug kigyónak fejére irányzom a bárdot: ördögi testével elég alaposan s ugyancsak derekasan elbánt már Tomcsányi János ur.²¹

Zimándy Ignác jegyzeteiből nehéz idézni akkor, ha szalonképesek szeretnének maradni, vonalas, antiszemita nézetei majdnem minden sorából kiütköznek. Mégis e kiadás érdeméül tekinthetjük, hogy a kötet végén valóban lefordítja a Pázmány szövegében igen nagy számban lévő latin nyelvű idézeteket.

A hitviták kora lejárt – mondják sokan. A kérdés csak az, hogy mikor...

¹⁸ ZIMÁNDY Ignác, *Háromszázéves hazugságok: Pázmány Kalauzjának III. k. 8. része: Bevezetéssel és korszerű jegyzetekkel kísérvé*, Bp., Hunyadi Mátyás Int., 1880, 11 (Ébresztő Hangok, 2).

¹⁹ *Uo.*, 15.

²⁰ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igaszagra vezető Kalauz*, Poson, 1637, 261. a Zimándy által közölt rész: 261–269.

²¹ ZIMÁNDY, *i. m.*, 16–17.

CSÁSZTVAY TÜNDE

Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak

*Toldy István vallásháborúja a 19. század utolsó harmadában*¹

Mikszáth Kálmán az 1880-as években írta a korban „nagygyá reklamírozott” országgyűlési képviselőről, Matlekovits² államtitkárról, hogy ő „akkor boldog, ha mindenütt a maga nevét látja; ha tőle függne, minden az ő nevét viselné”. Matlekovits viszont akkor egyszer mégsem volt boldog, amikor Szlávy, a főrendiház akkori elnöke,³ egy beszédében gúnyosan „**begöngyölgetett cukkedli passzus**”⁴ küldött neki, mivel a képviselői körökben is nagy részben neki tulajdonították a minisztérium bajait.

¹ Elöljáróban: mint a dualizmus idejének kutatója sietek kijelenteni, hogy – mondhatnám – csak a körülmények összejátszása hozott ide, és itt, a konferencia végén – én, akárcsak egy életre kelt, jókora, a fő témától némileg elvezető, kínosan hosszúra nyúló, a témát nem megoldó, csak felvető, további magyarázatokat szorgalmazó, történeti lábjegyzet – nem fogok Pázmányról, és főleg nem a *Kalauz*ról beszélni. Az a kései recepciótörténeti jelenség viszont, amiről Ajkay Alinkával most tárgyalunk, olyan fontosnak tűnt, hogy úgy éreztük, nagyon hasznos lenne több irányból, más-más szempontok alapján erősen rávilágítani egy olyan konferencián, ahol azok hallják meg, akik a Pázmány-kutatásban elől járnak, Pázmány életművét is mélyen ismerik, és majd – ahogy remélem – ezzel a tudással vizsgálják meg ezt azt az egyre nagyobbra terjeszkedő terra incognitát. Esetlegesen a Pázmány kritikai kiadások recepciótörténeti passzusaiiban is érdemes lenne utalni erre a kései adaléokra. Mélyen hiszem, hogy az ilyen, több korszakon átvezető, a saját korszakunkból kicsit kitekintő, akár csak szűkebb témájú vizsgálatok kifejezetten inspirálóan megtermékenyítőek lehetnek mindegyik fél számára, és szorgalmazni kellene még sok-sok hasonlót a későbbiekben. Ám van egy nagyon személyes dolog is, ami – korszakidegenként – erre a konferenciára egyszerűen ide kényszerített: ezt a témafelvetést valójában a Hargittay Emil tiszteletére készült könyvben kellett volna olvasniuk, hiszen Hargittay Emil professzor úrnak kívántam volna ajánlani, ha akkor más, fojtogató külső körülmények meg nem akadályoztak volna benne. Az akkor elmaradt és azóta csak gyarapodó jókívánságaimat itt adom át neki.

² Matlekovits Sándor (1842–1925), jogász, nemzetgazdaságtani és pénzügytani szakíró, közgazdaságtani szakértő, országgyűlési képviselő. Az ipartörvény tervezetének elkészítője, bányáügyekkel és vízügyekkel foglalkozott. Életéről ld. GELLÉRI Mór, *Matlekovits Sándor élete és működése*, Bp., 1908.

³ Szlávy József (1818–1900), földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, 1872. december 5. – 1874. március 21. közt miniszterelnök, egy ideig saját kormánya pénzügyminisztere is. 1879-ben a képviselőház elnökévé választották, majd 1880. április 8-tól a Monarchia közös pénzügyminisztere. A képviselőház, majd a felsőház elnöke is volt.

⁴ Az idézett részek: MIKSZÁTH Kálmán, *Széchenyi és Matlekovits, Parlamenti karcolatok*, 1886. [december 24.] = MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei: Cikkek és karcolatok* 23, 1886. július – 1886. de-

Mikszáth – tudjuk – országgyűlési karcolataiban és publicisztikáiban a napi politikai, közéleti eseményeket úgy írta meg, hogy azokat rendszerint az állandó, koroktól függetlenül megismétlődő és más-máshelyzetekre is ráérthető szituációként is olvashatjuk. Egyes személyek találó bemutatásával pedig egyben jellemző emberi viselkedésmintákat és jellemvonásokat is megteremtett. Az idézet első felében is – a történeti koroktól függetlenül – egy olyan emberi habitust, viselkedésmintát, illetve egy olyan élethelyzetet rajzolt fel, ami más személyekre és más történetekre legalább annyira érvényes lehetett és más élethelyzetekben is felismerhető példát alkotott.

Ha volt ugyanis olyanvalaki, akit sokan „nagyra reklamározott”, a korabeli közélet sajtóvisszhangjában rendre megjelenő embernek tartottak a 19. század második felében, Toldy István bizonyosan ilyen személyiség volt. Toldy gyorsan jött, óriási feltűnést keltő irodalmi és közéleti sikereit, olajozott beválasztását a Kisfaludy és a Petőfi Társaságba, egészen korai akadémiai levelező tagsági jelölését, extravagáns viselkedésének megkérdőjelezhetetlen magabiztosságát, botrányokkal teli megnyilatkozásainak és tetteinek mégis egyre dagadó népszerűségét sokan apja – Toldy Ferenc – befolyásával és fia útjának egyengetésével magyarázták.⁵ Ez azonban – ha tartalmaz is igazságot – mégis csak részben volt igaz. Kétségtelen, hogy a kortársak számon tartották és rendszeresen emlegették is ezt a családi kapcsolatot, ahogy például Kenedy Géza, Toldy barátja is, de leírásaikban és visszaemlékezéseikben ez általában csak sok más jellemzője egyikeként említődött:

A társaság dédelgetett, kedves embere azonban Toldy István vala, Toldy Ferenczünk „szép és derék” fia. Nagy világjavító, szinte lángoló, forradalmias lélek, kiváló publicista és színmű-író, a ki azonban már 35 éves korában meghalt.⁶

Rákosi Jenő arra emlékezett, hogy az apa mennyire óhajtotta a fiát az akadémiában látni.⁷ A *Vasárnapi Ujság* nekrológírója szerint pedig:

cember, kiad. S. FÜRTH Éva, REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1979 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 73), 158.

⁵ Apa és fiú szeretetteljes kapcsolatáról ld. Toldy Ferenc naplófeljegyzéseit: Fővárosi Lapok, 1880. január 6., 4. sz., 20–21. – Ugyanerre ld. még KISS Rezső, *Toldy István mint versíró*, Magyarország és a Nagyvilág, 1880/16, 255.

⁶ KENEDY Géza, *Emlékezés báró Dóczy Lajosra*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 54. (1921–1922), II. Székfoglalók, 50.

⁷ RÁKOSI Jenő, *Toldy István emléke*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 16. (1880–1881), 209–219.

A magánéletben Toldy István a legkedvesebb jelenségek egyike volt. Deli természetével, szikrázó szellemével, nyájas és finom modorával, a férfi és nőtársaságok kedvence. Saját családot nem alapítván, férfikorában is jó gyermek maradt apja – s annak elhunytá után édesanyja iránt, kinek büszkesége, öröme s gyámola volt.⁸

Bár az atyai segítség és támogatás valamint a Toldy név ereje bizonyosan erősen segíthette a pályakezdő fiút és sok kínálkozó lehetőség ajtaját megnyitotta előtte, ahogyan az a már idézett vélekedésekből is kiderült, mindez nem érdemtelenül történt. Toldy István nagyon hamar önnön jogán érdemelte ki a kitűnést, a kitüntetést és az országos figyelmet. Voltak időszakok, amikor munkássága olyan érzést keltett, „mintha minden az ő nevét viselné” (pontosan úgy, ahogy Mikszáth fogalmazott), és folyton ő került reflektorfénybe vagy épp a frontvonalba, ha egy-egy hangos korkérdésről esett figyelemre méltó szó.

A *Borszem Jankó* Híresek arcképcsarnoka című rovata – aláírás nélküli (feltehetően Toldy jó barátja, Ágai Adolf, a parodisztikus imitáció valóságos zsenijének⁹ szerzőségével készült) cikkében már 1869-ben, pályája elején így mutatta be őt:

Ez ő. Ha az ember e csípőiben ringatódzó belamourt¹⁰ látja, diadalmasan zsebbe sülyesztett kézzel, kihívólag szájsarokba szorított regáliával¹¹ és en tapageur¹² hátra billentett czilinderrel: azt hinné, hogy házsártos firtli,¹³ pedig hát – fiatal tudós.

⁸ *Toldy István: nekerológ*, Vasárnapi Ujság, 1879. december 14., 1–2.

⁹ NÉMETH G. Béla, *Léhar: és nemzetiség: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1976, 269–270.

¹⁰ La belle amour ('a szép szerelem') – utalás Toldy szerelmi kalandjaira.

¹¹ Azaz: 'szivar'.

¹² Azaz: 'feltűnő', 'meglepő'.

¹³ A korabeli szlengben használt szó a fertály[nyegyed]mágnás kifejezésből ered, erősen elítélő kifejezés. Ősi nemesi, de nem főrangú családból származó, magát mégis arisztokratának tekintő személy. Eötvös József így jellemzi *A falu jegyzőjében*: „A fertálymágnás Magyarországon egy egészen kivételi, hogy úgy mondjam, amfibiális lény. Helyzete által a nemesi, vágyai s hajlandóságai által a mágnási renddel összekötve, hely nincs, melyet elemének nem tartana, s ismét hely nincs, melyben magát egészen otthonosnak érzene. Sértve büszkeség által, ha felsőbbek társaságába lép, kikkel magát hasonlónak inkább láttatja, mint érezi; megbántva minden inas által, ki őt tekintetesnek címezi: az érintkezés, melyet felsőbb osztályokkal szüntelen keres, csak a keserűséget neveli, melyet irántok gyermeksege óta kebelében hordoz. – Mily nevetséges gőg – így szól, ha önlakába övéi közé visszatér, – mily utálatos büszkeség, mintha hazánkban minden nemes nem volna egyenlő, mintha a báró vagy grófi cím egy kis szócskánál egyéb volna, mely számtalan névhez csak azért ragasztatott, mert magában nem hangzott úgy, hogy tiszteletet vívhatna ki magának.”

Tudós Pista. Hogyha tudós, mért Pista, s hogyha Pista, mért tudós? De ő nemcsak tudós, hanem más egyéb is.

Hogy voltaképen mi, azt csak akkor ítéltjük meg, ha foglalkozásai lajstromán végigbongészünk. [...]

Bálizál, kurizál, polemizál, brochurizál, ministerileg secretalizál, Berczik Árpáddal sétaficál, politizál, és még sok mindenfélét csinál.

A Deákpárti fiatalság¹⁴ egyik legkiválóbb tagja. Fiatal és már is Deákpárti; sojung und schonein Böhm!¹⁵¹⁶

Toldy könnyen szerethető emberként, önelvű, ám kétségtelenül emberi hiúságtól és gyengeségektől nem mentes, de lobogó életet élő, igazi világ-megváltóként és -megváltoztatóként, az új kor modern embereként robbant be a kiegyezés, azaz egy rendszerváltoztatás formálódó politikai közéletébe. Rákosi Jenő a Kisfaludy Társaság híradása szerint így fogalmazott a temetésekor:

Hasznos író, a modern világ írója volt, minőt nem termel egy nemzet, idegen földről kellene átültetni, de éppen ezért mulékony jelenségnél nem tartható többnek.¹⁷

Értékelésének valószínű az állhat a háttérében, hogy Toldy nemzeti érzelmű és indítatású pártpolitikai koreszméit és országjavítónak érzett politikai véleményét évtizedeken át – míg csak tartott rövid élete – a korabeli közvéleményt alapvetően formáló sajtóban tette közzé. Azonban nem pusztán politikai íróként és gondolkodóként, sőt pártpolitikai publicistaként alkotott a politikai csatározások megszokott műfajaiban és a politika harctereinek megszokott médiafelületein, hanem vállalt és nyílt irányzatossággal, egyértelmű politikai attitűddel és elkötelezettséggel alkotta meg szépirodalmi munkáinak többségét is.

Ez pedig teljesen új és korábban szokatlan jelenségként hatott a magyar irodalomban, különösen azért, mert szépirodalmi munkáinak többsége – egyértelműen a magas irodalom elfogadott és értékelt részeként – máig elismert újításokat eredmé-

¹⁴ A baráti kör alakította meg a Kávéforrás elnevezésű asztaltársaságot. Erről bővebben: BERCZIK Árpád, *Emlékezések*, Vasárnapi Ujság, 1912. február 18., 123–124; SZÉKELY Ferenc, *A Kagál*, Borszem Jankó, 1916. október 1., 8; KÖVÉR György, *Seiffensteiner Salamon lidércs álmai*, 2000, 2006. július–augusztus, 54–56.

¹⁵ A mondás egy közszájon forgó (pl. a kortárs Tóth Béla *A magyar anekdotakincs* című gyűjteményében *A király meglepődése* címmel is szereplő) anekdota poénjára való utalás. A viccben V. Ferdinánd csodálkozik rá a neki bemutatott fiatal cseh főúrra ezzel a felkiáltással.

¹⁶ B. J., *Híresek arcképcsarnoka: XLIV. Toldy Pista*, Borszem Jankó, 1869. január 10., 14.

¹⁷ RÁKOSI Jenő, *Toldy István emléke*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 16. (1880–1881), 209–219.

nyezett, korában pedig igazi revelációt és közfigyelmet okozott. A modern korban – talán Petőfin kívül – nem volt még politikus szépíró, aki ennyire nyíltan, de Petőfinél sokkal kevesebb áttétellel vitte volna bele szépírói munkáiba egyenes aktuálpolitikai üzeneteit. És a kortársak és az irodalomtörténeti nagyságok jelentős többsége ezeket a munkáit is a szépirodalmi teljesítménye szerves részeként fogadta el. Bármennyire meglepőnek tűnhet, de műveivel az akadémiai és irodalmi közéletet is évekre legalább annyira tematizálta nagy vihart, felháborodást, vitát, indulatokat és hevületeket keltő, polemikus írásaival, harcos pamfletjeivel valamint nyugtalanító polgári iránydrámáival¹⁸ és dezillúziós polgári irányregényével,¹⁹ mint ahogy publicisztikai írásaival és közszereplésével a kiegyezés politikai közéletét. Ráadásul egyes műveinek máig műfaj-újító és modernizáló erőt tulajdonítanak az irodalomtörténeti értékelések.

Kérdés, vajon összeegyeztethető-e és ha igen, hogyan az a vehemensen harcos Toldy²⁰ (aki erőteljes és meggyőződésszerű, hittel teli megnyilatkozásait hol jobban, de inkább kevésbé „göngyölte cukkedli passzusokba”) képe azzal a másik Toldy-képpel, amelyről a visszaemlékezések szólnak. Azaz a nőfaló és sármór, elképesztően vonzónak lefestett, extravagáns eleganciával öltöző Toldyval, akit széles körben szerettek, aki nagy és sűrű, ráadásul folyamatosan messzire visszhangzó, sokak által elismert életet élt.

A két rajz egymásra csúsztatásából, egymásra illesztéséből és összeolvasztásából alakuló Toldy-képet és főleg a Toldy István-jelenség magyarázatának vizsgálatát érdemes a *Magyarország és a Nagyvilágban* 1879-ben, Toldy István halálakor megjelent, hosszú szerkesztői írásban említettekkel kezdeni. Itt ugyanis a szerkesztőségi nekrológban azt jegyezték fel róla, hogy

Mint politikus és mint szépíró oly fényesen kezdte meg pályafutását, mint csak a végzet kevés választottjai [...] egész működésének legjellemzőbb vonása: »európai« ember volt a szó legnemesebb értelmében. A haladás, a fölvilágosodás volt eszménye, a művelt nyugati nemzetek színvonalán óhajtott látni nemzetét s ellensége, üldözője volt mindennek, ami lenyűgözhetné (! –

¹⁸ Leginkább a *Kornélia*, *A jó hazafiak*, *Az új emberek*, a *Livia* című darabok. – Vö. MANDELIK Ágnes, *A színházi szatíra lehetősége és lehetetlensége: Kísérlet a magyar polgári vígjáték megteremtésére Toldy István két drámájában*, Irodalomtörténet, 1990, 419–434.

¹⁹ Az 1872-ben megjelent *Anatole* című regénye.

²⁰ Azaz ahogy írja: „Az objektivitás leghalványabb jelét sem vélhetjük felfedezni írásán, mintha a legdühösebb hitviták időszakában keletkezett volna.” Lásd: AJKAY Alinka, *Ki a jezsuitákkal! – háromszáz éves hazugságok = Útmutató: Műhelykonferencia Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 14), 209–216.

azaz nyűgökkel terhelné), akadályoztatná e fejlődést. Még hibái is ebből származtak, mert meggyőződése erős, hajlíthatatlan volt. [...] Magyarországot az újkori eszmék áramlatában kívánta látni, s ki, távol bár a radikalizmus tulhajtásaitól, a kormányzatban úgy, mint a törvényhozásban,[²¹] a művelt nemzetek színvonalát szeretne volna alkalmazni.²²

Az egymástól eltartó jellemvonásokat Toldy esetében ez a több évtizeddel korábbi, a felvilágosodás- és reformkori alapokra visszavezethető, abból táplálkozó, de immáron egészen más korban és nagyon megváltozott politikai helyzetben képviselt nemzetmentő és -emelő attitűd hajlíja össze. Valóban, hiszen Toldy fanatikus Deák-párti volt. Fanatikus reformátor. Fanatikus magyar. Fanatikus modernizátor. Fanatikus ember. Fanatikus lobogással. Mindenekelőtt és mindent felülírva *fanatikus*.

Rákosi Jenő is úgy látta:

Toldy István hittel és reménnyel csüggött a régiből kibontakozott új Magyarországon, fanatizmussal állt a modern haza szolgálatába. A politikában intézményt, elvet, fölfogást, hagyományt, előítéletet a mi régi volt, elvetett magától, s lelkéhez karolta a nyugati népek vívmányait és zászlajára írta jelzőit; azonkép a költészetben tárgyat, problémát, formát, hangot, alakokat, irányt, tanulságot, erkölcsöt, mindent a jelentől kért, az élettől kívánt venni, mely körülte pezsgett, a társadalomból, a mely mestere és tanítványa, ítéletnek tárgya és ítélő bírāja volt egyben.²³

A *Családi kör*, alapvetően nőolvasóknak szóló lap szerkesztőasszonya, Szegfiné Kánya Emilia 1872-ben a Toldy-jelenségnek a mindennapokból érzékelhető arnyképét így rajzolta meg:

nem volt politikai csárdában olyan verekedés, melytől elmaradhatott volna.
Ő sem tudott ellenállni azon – a fiatal tehetségekre olyan veszedelmes –

²¹ Toldy az 1860-as évek végén és az 1870-es évek első felében több közhivatalt is vállalt: belügyminisztériumi fogalmazó volt, majd pénzügyminisztériumi tisztviselő, a miniszterelnökség sajtóügyi szakosztályán, később a törvényelőkészítő bizottságban is dolgozott. Ld. ehhez pl. Vasárnapi Ujság 1867. 220. (Toldy István fogalmazósegédi kinevezése a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumba); Budapesti Közlöny, 1867. május 1. 42. sz. (Toldy István fogalmazó-segéd kinevezése a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumba); *Az országos Deák-párt bizottmányának alakulása*, Budapesti Közlöny, 1868, 12. sz., 2932. (Toldy István a 7 tagú sajtóügyi szakosztály tagjává választott)

²² *Toldy István*, Magyarország és a Nagyvilág, 1879, 50. sz.

²³ RÁKOSI Jenő, *Toldy István emléke*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 16. (1880–1881), 214.

syren-hangoknak, mely szerint verejték nélkül is bő aratásra lehet szert tenni, csupa nagy szavakkal nagy emberré válni. És kiállt a politikai nagy piacra, belekötött minden napi kérdésbe, egyház, vármegye, választás, sorba érezték szellemének hatalmas ötleteit, a tömeg vihogott és kurjongatott örömeiben, olyan lelki legény kellett neki, már-már készen volt feltűzni fejére a tüskés korcsma-czégért, mert hisz a szegény értelmetlen tömeg a szellemet is anynyiban veszi, mint a pálinkát.²⁴

Toldy munkáiból – szinte felkínálkozásaként a társadalomtörténeti vizsgálódásoknak – kétségtelenül kigyűjthető a fiatal dualista Magyarország legaktuálisabb politikai és korkérdéseinek listája. Műveiben a legkínzóbb és a legnagyobb érdeklődést kiváltó társadalmi-politikai-közéleti kérdések kerülnek elő, és általában azonnal és leplezetlenül kiolvasható politikai véleménye is, sőt, politikai véleményformáló igyekezete, szépírói munkáiban pedig irányzatossága. Ahogy egyik legjobb barátja, Rákosi Jenő látta:

Ő nem magának írt, vagy legalább is igen ritkán írt magának; dolgozott az időnek, a maga idejének, ez időszükségei, óhajai, intései szerint. Modern ember, moderníró volt, világi jelzőket kell keresnünk műzsája jellemzésére. E múza nem viselt görög tunikát, se romantikus középkori nyakiggyombólót. Napjaink divatjai szerint volt berendezve öltöző szobája; szabásaiban kaczer volt és elegáns, könnyű a modorban, elmés és kellemes mint csevegő, gondolkozásában reális, jellemében kényes, egész mivoltában comme il faut.²⁵

Saját korában is elhíresült/hírhedt írói tevékenységének nem egyértelmű, vitákat, sőt hangos botrányokat keltő megítélése leginkább két téma körül csoportosult. Egyes szépírói munkáiba – merész határátlépésekkel – a magas irodalmi regiszterbe addig be nem engedett, sőt tiltott témának számító – természetesen még nem egészen a mai fogalmaink szerint értelmezendő – erotika és szexualitás problematikája küszört be. Ez a sok-sok megelőző évtized alatt tabunak tartott téma verbálisan (tehát nem csak ráérhetően) is megjelent egyes műveiben, bizonyos, nagy közfigyelmet keltő esetekben pedig – bár sokakat irritált – még a kor színpadára is

²⁴ KÁNYA Emília, *Toldy István*, Családi Kör, 1872/26.

²⁵ RÁKOSI Jenő, *Toldy István emléke*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 16. (1880–1881), 209–219.

felkerült, évekkal a francia társadalmi dráma nyelvi és tematikai frivolságának magyarországi elterjedése előtt.²⁶

De talán még ennél is sokkalta nagyobb meghökkenést és még hevesebb reakciókat váltottak ki az egyébként az irodalmi műveibe is sorra beszüremkedő, de valójában a politikai zsurnalisztika tárgykörében született munkáiban megjelenő politikai és egyházpolitikai röpiratait, köztük különösen a katolikus egyházra és kirívóan a jezsuitákra árnyat vető írásai.

Ágai röviden így összegezte barátja egyházellenességét:

A klerus ellen mérgesen hadakozott. Nálunk Magyarhonban még nem elég népszerű tárgy. A mi kath. papjaink az országban a legfinomabb modoru emberek s jó magyarok. Tomory, Martinuzzi, Pázmány, Czuczor, Guzmics, Virágh s több jelese hazánknak kath. pap volt. Még derekas honvéd is került belőlük akárhány. Belátta e harcznak legalább is korai, de az idétt mindenestre meddő voltát.²⁷

Már a kortársak közül is sokan némi értetlenséggel figyelték és súlyosan elítélték, hogy az elkötelezett katolikus Toldy család fia saját egyháza ellen fordulhatott, s számosan találgatták, vajon antiklerikális magatartását és nézetrendszerét mi magyarázhatta és motiválhatta.²⁸

²⁶ Vö. pl. a *Lívia* című darabjának történetével, amely azzal is sokkolta a közvéleményt, hogy Toldy a Kisfaludy Társaság székfoglalóját is ennek felolvasásával abszolválta. A darab előadása körüli nehézségekről lásd egyetlen példaként Az Athenaeum rövid híradását: „Szinműíróink’ végre hosszú fejtörés után találtak egy fölebbviteli hatóságot a nemzeti színház drámabíráló választmányától: a külföldi színpadokat. Csak a minap olvastuk, hogy Jósika Kálmán b. ur Messaline-ját – kissé elkésve ugyan és már nem ártatlanul – egy párizsi színházban fogja bemutatni a világnak. A párizsiaknak tudvalevőleg jó gyomruk van s tán még ezt is meg fogják emészteni. Most meg Toldy István ur akar Lívia című comoedie-jével, mely a nemzeti színház részére nem fogadtatott el, a bécsi Carl-theaterben szerepelni. Távol van tőlünk, hogy két vendégszerepre induló földinket egy kalap alá huzzuk s a mint több okból nem szerettük volna a nemzeti színházban látni Líviát, azt hisszük, hogy a Carl-ban helyén lesz és sikert is fog aratni, főleg miután a konfesszionális tárgyalások pompás utat készítettek számára.” Athenaeum, 1874/5, 1874. márc. 12., 11. sz., 698. – Toldy több darabjának – *Kornélia*, *Apostol*, *Új emberek* – bemutatása sem múlt el viharok nélkül. Toldy 1876-ban végül arra jutott, hogy „fölkérte a nemz. színház intendánsát, hogy színműveit (»Kornelia«, »Uj emberek«) törültesse le a játérendről, mivel a jelen műigazgatósággal nem akar érintkezésben lenni; kívánatához képest le is törülték azonnal.” Fővárosi Lapok 1876. febr. 12., 34. sz.

²⁷ PORZÓ [Ágai Adolf], *Toldy Pista: 1879. dec. 8.* = UÓ, *Por és hamu: Barátim s jó embereim emlékezete*, Bp., 1892, 118.

²⁸ Itt most nincs lehetőség elemezni, mennyiben volt igaza azoknak a suttogóknak, akik Toldy szabadkőművességét látták egyházellenessége mögött.

Könnyen igazolható, hogy Toldy kezdetben a formálódó kormányhatalom részeseként, majd a kiegyezés rendszerváltoztatásának egyik meghatározó liberális politikusaként-ideológusaként, meggyőződéses Deák-pártiként a liberalizmus eszköztárával az új és modern polgári Magyarország megalkotásában és megvédésében való aktív részvételt, konzekvens közvélemény-meghatározó szerepet, sőt, nemegyszer pártjának propagandafeladatait is vállalta. Ennek hevülete pedig átította minden cselekedetét és munkáinak minden sorát. Véleményét, értékítéletét és üzenetét minden esetben átmosta azon az alaptételen, amelyet az *Öt év története* című írásában így foglalt össze:

[a Deák-párt] A visszaállított liberális intézményeket s a 48-as elveket megvédte a conservatív és baloldali részről eredt reakcionárius támadások ellen. És ezáltal liberális reformok dolgában új korszakot nyitott meg Magyarországon történetében.²⁹

Meggyőződése szerint:

Az ellenzéken kívül, melynek nagy része akarata ellenére gátolta a szabadelvű haladást, ily módon a liberális eszméknek ez év [1871] három ellenségével ismertette meg a közönséget: a munkás-mozgalommal, a conservatív főrendekkel és az ultramontán főpapokkal.³⁰

Toldy izzó antiklerikális érzéseit és ebből fakadó világértelmezését tehát az új, polgári Magyarország megteremtésének vágya, politikai-aktuálpolitikai kérdéseinek liberális megoldása táplálta, mint ahogy ez adott neki elrugaszkodást a legtúlzóbb ellenlépésekre és világjobbítónak érzett véleményének sorozatos megfogalmazására is. A modern polgári Magyarország felépítéséért és megteremtéséért harcba induló, a vehemenciáit rendre visszazorítani képtelen, fiatal Toldy István a haladás és a liberalizmus védelmében és a polgári Magyarország végletessé hiperbolizált célképzetével erősen beleállt hát a véleménye szerint azt leginkább akadályozó, a legnagyobb ellenség elleni harcba.

A *nemzeti* általa értelmezett fogalmát és elvét követve, nagyon nyíltan a *felekezeti/vallási* kérdéseket, szereplőket és érdekeket nem csak hátrébb sorolta, de háborút indított ellenük, s az első nevében teljességgel megsemmisíteni igyekezett a másodikat.

²⁹ TOLDY István, *Öt év története: 1867–1872*, [1872]; Új kiadás, Bp., 1891, 241.

³⁰ *Uo.*, 224.

Ha sikerül e könyvnek – indította Toldy a jezsuitákról szóló írását – a közönség egy részét meggyőzni arról, mily kárára válik szabadságunknak és haladásunknak minden nap, mely *magyar* földön e társaságra derül, s mennyire szükséges úgy politikai mint közerkölcsiségi szempontból e fekélyes kinövést elhárítani *nemzetünk* testéről, ez kárpótolni fog azon kietlen munkáért, melyre vállalkoztam, midőn megkísértém a Jézus-társasággal bővebben foglalkozni.³¹

Eötvös nyomában, de hangosságában és a tömegekhez való sikeres eljutásában, harcosságában vezető szerepet kivívva Toldy e sajátos, a nemzeti haladás nevében kiformált, lecsupaszított, radikális antiklerikalizmusa új fejezetet nyitott a magyarországi antiklerikalizmus történetében.

Toldy munkáinak eddig kevésbé feltárt, az utalásrendszereit meg nem fejtő és a hivatkozásaival össze nem vető, remélhetően nem túl távoli, részletes vizsgálata és elemzése minden bizonnyal érdekesen fogja árnyalni a formálódó Deák-párt egyház- és valláspolitikájáról eddig tudottakat. De ugyanúgy rámutathat a párt különböző csoportjainak eltérő és egybe nem mosható véleményére is, illetve bizonyíthatja, hogy az ideológiai és az aktuálpolitikai viszonyok miként generáltak, erősítették, gyengítették a korai dualizmus vezető politikai erejének és a különböző felekezeteknek a közös érdekeit vagy ellentétét, hogyan opponáltak, reflektáltak arra. Így ezek a 19. századi, kései lenyomatok új eredményekkel gazdagíthatják a régi magyar irodalom és az egyháztörténet korábbi évszázadainak kutatásait is.

Toldy két háború közötti monográfiája, Krámer Marianne³² egészen röviden, majd Kiczenko Judit a *Toldy István válogatott művei* című szövegkiadása utószó-összefoglalásában³³ valamivel hosszabban emlékezett meg Toldy egyházpolitikai írásairól. Furcsa, de könnyen magyarázható, hogy talán a legmélyebb vizsgálat az 1960–1970-es években született meg, amikor a vallásellenes kritika egy rendszer ideológiai elvárása volt. Gutter József a *Fejérmegyei Hírlapban*, két részletben,³⁴ majd kicsit átdolgozva az 1970-es *Világosság* 1970-es évfolyamában *Egy 19. századi elfelejtett*

³¹ TOLDY István, *A jezsuiták Magyarországon és egybeült: A Jézus-Társaság szervezetének, tanainak, s működésének ismertetése és a jezsuita-kérdés Magyarországon*, Bp., 1873. – Ez utóbbi munka második kiadásban, változatlan belívekkel Budapesten is megjelent: TOLDY István, *A jezsuitákról*, Bp., 1877, 7. (A továbbiakban *Jezsuiták*.)

³² KRÁMER Marianne, *Toldy István (1844–1879)*, Bp., 1933.

³³ TOLDY István *Válogatott művei*, vál., s. a. r., jegyz., utószó KICZENKO Judit, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2002, 303.

³⁴ GUTTER József, *Toldy István: Egy XIX. századi elfelejtett antiklerikális publicista nyomában*, Fejér Megyei Hírlap, 1964, 150. sz.

tett antiklerikális publicista nyomában című írásában³⁵ – kétségtelenül saját kora ideológiai elvárásait maximálisan kimerítő attitűddel – foglalkozott Toldynak a katolikus egyházal és a kor egyházpolitikai kérdéseit érintő munkáival, főként az *Elmélkedések az egyházreformról*, *A katolikus egyházi autonómia és veszélyei* valamint a *Jezsuiták Magyarországon és egyebüit*³⁶ című kötetivel, még ha sok szempontból a saját aktuálpolitikai céljai szerint is adtaértelmezését a Toldy-féle, 19. századi aktuálpolitikai helyzetből íródott műnek.

Toldy István vallásellenes röpiratait, azok hatását, a rájuk adott reflexiókat alaposabban megvizsgálva az derült ki, hogy kevésbé ismert területre jutottunk, s mélyebb elemzéséhez elengedhetetlen és igen gyümölcsöző lenne egyrészt Toldy ilyen témájú, jelentős mennyiségű szövegeit és azok utalásait és hivatkozásait összeolvasni az általa idézett, régebbi egyházi szerzők munkáival, másrészt belehelyezni saját korának egyházpolitikai rendszerébe. Bár rendkívüli eredményeket ígérne, ha Toldy István műveit kétfelől, azaz korábbi történeti korok megidézett hivatkozásrendszere illetve saját kora egyházpolitikai eseményei felől is olvasnánk, de ez sajnos eddig még nemigen történt meg. Így tehát kipróbáltuk, hogy Ajkay Alinka Pázmány felől kezdte olvasni Toldynak a jezsuitákat támadó *A jezsuiták Magyarországon és egyebüit...* című legvaskosabb munkáját és az arra érkező, két ellenröpiratot, én pedig a dualizmus idejének kérdései felől közelítettem Toldy egyházpolitikai dolgozataihoz. Az allúziók keresésével Ajkay Alinkáig – aki a Pázmány-utalásokat és -hivatkozásokat valamint a Toldy-munkákra születő ellen-reflexiók egy részét összeolvasta Toldy jezsuitákról szóló könyvével – a korábbi korok kutatói közül még senki nem kísérletezett. És ugyancsak így áll a dolog a 19. század második felének viharos egyháztörténetét tárgyaló forrás- és szakirodalmi munkák szerzőivel is, akik inkább csak megemlégték, de rétegzettebben nem elemezték Toldy ezen munkáit.

A két irányból indított vizsgálat egyértelműen megmutatta, hogy Toldy leginkább Eötvös József és Deák Ferenc nézetrendszerére, Kemény Zsigmond és Eötvös József forradalom utáni politikai röpiratainak példájára támaszkodott, de álláspontjukat számos ponton autorizálta és erősen radikalizálta, sőt bizonyos elemeiben popularizálta. Ezáltal aktuálpolitikai röpiratírói tevékenységével több

³⁵ Uő, *Egy elfelejtett antiklerikális publicista nyomában: Toldy István emlékezete*, Világosság, 1970/1, 52–55.

³⁶ TOLDY István, *Elmélkedések az egyházreformról: Az 1848-ki törvények és a Katolikus Egyház Magyarországon, Egy ultramontán papnak ajánlva*, Lipcse, Köhler, 1868; Uő, *A katolikus egyházi autonómia és veszélyei*, Pest, Heckenast, 1870; Uő, *A jezsuiták Magyarországon és egyebüit: A Jézus-Társaság szervezetének, tanainak, s működésének ismertetése és a jezsuita-kérdés Magyarországon*, Bp., 1873.

évtizedig elhúzódó, új lavinát indított el, és a komoly közvéleményformáló erejű, nyomtatott kiadásokba a divatból éppen újra kikopni készülő, az 1860-es évek közepétől megrikkuli látszó műfaj³⁷ dinamizált. Azonban a röpirat terjedelmét – akárcsak Kemény – végletesen megnövelte és vaskos, több száz oldalas könyv méretű kötetekké bővítette. Mindezzel a sajtócikkek és az általában ponyva méretű röpirat-formátumokban pertraktált témák jóval hosszabb, kidolgozottabb és argumentáltabb kifejtési lehetőségét nyitotta meg.

Toldy egyházpolitikai írásaiban a vita- és nyelvi stílust nem a kor ponyvairodalmának mintájára és nem is a kor meglehetősen indulatos sajtónyelve alapján újította meg, hanem egy több évszázaddal korábbi vitastílustól és nyelvezettől kapott ihletet. Így éppen hogy a kikiáltott fő ellenségének hitvita-irodalmában találta meg azt a műfaji és nyelvi előképet, amit maga is alkalmazni kezdett. Az óriási terjedelművé növesztett, 19. századi politikai röpirat-műfajt – a témához szorosan illeszkedően – összedolgozta a hitvita-irodalomból jól ismert, akár bántóan támadó, egyfókuszú, elfogult nézőpontú és kirívó nyelvi durvaságoktól sem tartózkodó vitastílussal. Joggal állítható, hogy sikerrel, hiszen a korszak nyelvi regiszterében ezek az írások argumentálás nélkül, jóformán értelmezhetetlen durvaságú személyeskedéssel és nyerseséggel, nyílt egyértelműségű, koncepciózus irányultságukkal keltettek óriási visszhangot. Toldy ezekben a munkáiban a legdurvább, a korban még éppen nem vagy csak nehezen szankcionálható, de már kodifikálni tervezett, becsületsértő³⁸ nyelven írt a korszakot foglalkoztató legkomolyabb kérdésekről,

³⁷ Bár összefoglaló és átnézeti kép nem született még, de látható, hogy a röpirat-irodalom a modern korok felé haladva mind hullámzóbb módon működött. Időszakonként meglehetősen megszorodott a számuk, majd évekre-évtizedekre szinte elhalt a műfaj, legalábbis a max. 16 oldalasnál hosszabb, egy-egy kérdést mélyebben kifejtő röpiratokat tekintve. A legismertebb közülük a korszakban – az 1850-es években: KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után* (Pest, Heckenast, 1850) és *Még egy szó a forradalom után* (Pest, Heckenast, 1851); az 1860-as években: Vajda Jánosnak az 1862-ben ARISTIDES álnéven kiadott két röpirata, az *Önbírálat* (Lipcse, Glück, 1862, 116.) és a *Polgársodás* (Pest, Heckenast, 1862, 168), valamint az erre született ellenröpiratok sora; az 1890-es években egyetlen érdekességként említem Gárdonyi egy pamfletjét, amelyben a papokat „világossággal meglepett denevérfészek”-ben ábrázolja: [GÁRDONYI Géza], *Hallgassanak a papok! Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen?* Bp., 1894, 26. – Ld. még: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban, 1480–1718*, összeáll. HUBAY Ilona, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1948, 307.

³⁸ Itt csak utalni tudok arra, hogy Toldy – mint a miniszterelnökség sajtóirodáján dolgozó, a kodifikációs folyamatokra rálátó tisztviselő – pontosan láthatta azt az ekkor még tátongó jogi hézagot, mely szerint még nem volt olyan törvényi alap, hogy büntethették és szankcionálhatták volna a sajtó vagy a nyomtatott kiadványok útján elkövetett becsületsértést, rágalmazást vagy gyalázkodást. 1878-tól, amikor az ún. *Csemegi-kódex*, azaz az első magyar nyelvű, átfogó büntetőjogi szabályozást tartalmazó törvénykönyvet (*A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és*

ami – nyugodtan állíthatjuk – minden szempontból hihetetlen és kirívó, példa nélküli normasértésnek számított ekkoriban a magas irodalmi regiszterben. „A jezsuiták taktikájához tartozik magokat lehetőleg észrevehetetlenné tenni” – írja. Majd később:

Pázmány ünnepélyesen feloldatta magát szerzetesi fogadalmi alól, hogy port szórhasson a világ szemébe. [...] Kivételes eseteket leszámítva az állótözetbe bútt jezsuiták védelmezik és képviselik a társaság érdekeit a világban, mialatt a reverendában járó jezsuiták a gyóntatószékek s beteg-szobák homályában s az iskolák zárt ajtai mögött úzik alattomos mesterségöket. [...] ... a jezsuiták morálja, melynél lazábbat, önkényesebbet, erkölcselenebbet még nem hirdettek a világnak [...] A jezsuiták előtt a látszat minden, a lényeg semmi, s az egész nevelésök a külsőségekre szorítkozik s azok kifejtésére irányul. A jezsuita tanítvány ügyes táncos lesz, de hűtlen barát; kellemes társalgó, de rossz rokon és szeretet nélküli gyermek; talpraesett vitatkozó, de elvtelen meggyőződéssel nem, legfeljebb fanatismussal bíró gladiátor; jó memorizáló, de átkozottan rossz gondolkozó [...] szenvedélyes politikus lesz, de képes elveit mindennap változtatni, [...] kicsapongó, erkölcsstelen életet fog élni, hacsak egészségét valamelyik tanítójának sodomitikus vonzalma meg nem rontotta, és majdnem bizonyos, hogy teljes életében titkolt, affiliált jezsuita lesz [...].³⁹

Mégis, ezt a Toldy által indított, megkésett, modern kori „vallásháborút” valójában nem tekinthetjük hitvitának (még ha írásai indukáltak is egy nagyon kései hitvita-irodalmat), hiszen Toldy az *Elmélkedések az egyházi reformról* (1868), *A katolikus egyházi autonómia és veszélyei* (1870) és *A jezsuiták Magyarországon és egyebüit. A jezsuita-kérdés Magyarországon* (1873) című írásaiban nem valamely vallás vagy felekezet ellen és más vallás és felekezet *mellett* vagy *érdekében* kívánta gyilkos polémiaiával megsemmisíteni felekezeti ellenfelét, hanem egy véleménye szerint a haladást hozó, rendszerváltó kormányzati politikai erő nevében és aktuálpolitikai érdekeit és céljait szem előtt tartva kívánta elsöpörni a neki nem tetsző akadályokat, azaz mérsékelni a katolikus klérus és elsősorban a jezsuiták befolyását.

Nagyon hasonlóan ahhoz, amit Cieger András így fogalmazott meg:

A koradualista állam másik nagy vitapartnere a katolikus egyház volt. Az évszázadok során a katolikus egyház jelentős politikai befolyásra és kiváltságokra tett szert, lényegében az állam irányításának részesévé vált. A

vétségekről, Bp., 1878) az 1878-as V. tc. hatályba helyezte, nagyon jól érezhetően csillapodott is a röpiratok és a sajtó nyelvi durvasága.

³⁹ *Jezsuiták*, 408–409, 413, 415.

történelmi-egyházi fejlődésből fakadóan azonban a világi és az egyházi hatalom szoros viszonyát a kölcsönös függés jellemezte. 1867 után a parlamentáris kormányzás és a liberalizmus elveinek megfelelően újra kellett tehát gondolni az állam és az egyház viszonyát is. A liberálisok az egyház belső demokratizálását, privilégiumainak fokozatos lebontását és számára új (állami helyett társadalmi) célok kijelölését tekintették feladatuknak, mindebben azonban nem vallás- vagy egyházellenes meggyőződés vezette őket. A vallást a polgárok magánügyének tekintették, „a szabad egyház szabad államban” jelszavának megfelelően felléptek viszont a felekezetek egyenjogúságáért: „A vallásoknak valóságos egyenlőségét, a valóságos viszonyosságot, általában azon viszonyt, melyben a vallásnak alkotmányos államban az államhoz állnia kell, csak úgy lehet létesíteni, ha egy, minden felekezetre egyaránt szóló általános törvényt hozatik, oly törvényt, melyben a különböző vallásfelekezeteknek egymás közti viszonya és viszonyai az államhoz az egyenlőség elve szerint tökéletesen egyformán határozatnak el... Azonban ily törvény hozatalánál első feltétel, hogy a viszony, melyet a különböző vallások az állam irányában elfoglalnak, tökéletesen ugyanaz legyen” – fogalmazta meg Eötvös. A viszony újragondolása mind az államnak, mind pedig az egyháznak nagyobb szabadságot, mozgáslehetőséget biztosíthatna.⁴⁰

A 19. század utolsó harmadának egyházpolitikai története, azaz a kiegyezés utáni idők egyik legvitatottabb, legnagyobb port kavarázó európai és magyar egyházpolitikai lépései felől (azaz az 1. vatikáni zsinat eseményei, a pápai tévedhetetlenség dogmája,⁴¹ a katolikus megújulás stációi, az állam és az egyház szétválása, a katolikus autonómiaharc és az ellene indított kultúrharca, a felújított királyi tetsvényjog,⁴²

⁴⁰ CIEGER András, *A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában*, Századvég, 2001/20, 95–118.

⁴¹ Az első vatikáni zsinatot IX. Pius hívta össze és 1869. december 8-tól 1870. október 20-ig tartott, majdnem 700 száz püspök részvételével. A zsinat átdolgozta a *De fide catholica* sémát és kihirdette az első, a Dei Filius kezdetű dogmatikus konstitúcióját. „Ebben a zsinat négy fejezetben a katolikus hitet védte a kor tévedéseivel szemben, valamint a hitnek az észhez való viszonyát tárgyalta” – írta Adriányi Gábor. A zsinat a továbbiakban rögzítette a pápa primátusát (azaz a pápa egyetemes és közvetlen hatalmát) és kihirdette az infallibilitás, a pápai tévedhetetlenség dogmáját.

⁴² Azaz placetum regium: az államhatalomnak a király felügyeleti, főkegyúri jogából öröklődött joga. Eszerint az állam minden, a római pápától az országba érkező iratát, illetve a papoknak, a híveknek a pápához, egyházi szerveihez küldött összes iratát cenzúrázhatja, hogy abban nem szerepel-e olyan kitétel, ami az állam törvényeivel ellenkezik. Amíg az engedély aláírása nem történt meg, semmiféle bulla, irat, körlevél stb. – elvileg – nem hirdethető ki. Ferenc József 1850-ben eltörölte ugyan és 1855 konkordátumban mondott le róla, de 1870-ben – a pápai csatlakozhatatlansági dogma veszélyeinek érzékelésekor, Eötvös kultuszminiszter előterjesztésére – újra visszaállította. Így a római zsinat vagy a pápa határozatait az előzetes bemutatás és

a vallás-, az egyházi és az oktatási alap rendezetlen és végül nem vagy csak részben rendezett helyzete, a liberális alapú, a katolicizmuson belüli kritikák és bonyolult, cizelláltan kezelendő elvi viták, az ultramontanizmus és az azzal folytatott hadakozás, a magyarországi konzervativizmus és az egyház összekapcsolódásának kérdései stb.) olvasva ezeket a harcos műveket, könnyen magyarázható és megérthető az is, miért pont ekkor keletkeztek.

Sarnyai Csaba Máté szerint:

A katolikus autonómia-mozgalom következő szakasza 1867-től 1871-ig, az első vatikáni zsinat lezártáig tartott. Eötvös József mint liberális gondolkodású politikus és egyben katolikus vallású vallás- és közoktatásügyi miniszter már a kiegyezés évében értékeli egyháza korabeli állapotát. Az ő nézetei jól tükrözik a korszakban mérsékeltlen szabadelvűnek aposztrofált autonómia-törekvések motivációit és célját. A katolikus egyház magyarországi helyzetét Eötvös annak ellenére sem tartja kielégítőnek, hogy híveinek számát, vagyonának nagyságát és politikai befolyásának mértékét tekintve ez a legnagyobb felekezet. A politikai befolyást vizsgálva pedig érdemes figyelembe venni, hogy az 1885-ös főrendi házi reformig tisztségüknel fogva a püspökök, főapátok és a címzetes püspökök is a főrendi ház tagjai voltak, míg például a protestáns egyházak vezetői rangjukból eredően csak 1885 után kaptak itt helyet. [...] A végül 1870–71-ben sorra kerülő autonómia-kongresszus azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy a vallásszabadság és a vallási egyenjogúság alapján rendezze a katolikus egyház ügyeit. Ez az államtól való kellő függetlenséget és önállóságot, az egyházon belül pedig a világi híveknek és az alsópapságnak megadott befolyást jelentette a katolikus egyházszervezet megingatása nélkül. [...] Mindenki egyetértett abban, hogy a híveknek és az alsóklérusnak jogokat kell adni, de lényeges vita volt arról, hogy milyen tartalmú és mértékű legyen ez a jog. A küldöttek egyetértettek az autonómia-szervezet egyes szintjeinek meghatározásában is: alulról felépítve az egyházközségi és az esperes kerületi tanács felett az egyházmegyei gyűlés és tanács legyen; majd az országos igazgatótanács és végül az Országos Autonómia Kongresszus lettek volna az egyes szintek. [...] A kiegyezést követő idő-

engedélyezés nélkül nem hirdethették ki Magyarországon. Vö. *Eötvös br. vallás- és közoktatásügyi miniszter felterjesztése a királyhoz a placetum ügyében* (Buda, 1870. június 30.) = BALOGH Margit, GERGELY Jenő, *Allam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon*, I, 1790–1944, Bp., História, 2005, 313–324. (A továbbiakban *Placetum*); Vö. még Deák véleményével a placetum jogának kérdéséről: *Magyar egyházpolitika, 1847–1894, A vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia ... s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban*, II, szerk. ZELLER Árpád, 1872, 129–136. – Ld. még TAKÁCS Péter, *Deák Ferenc egyházpolitikai nézetei = Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*, szerk. HEGEDŰS András, BÁRDOS István, Esztergom, Esztergom-Budapesti Érsekség, 1999, 179–193.

szakban, 1867–71 között három jól elkülöníthető koncepciót láthatunk. Az egyházas megközelítés tisztán konzervatív érdekből, jogvédelmi és jogbiztosítási céllal akarta az önkormányzatot. Az egyház vezető körei a lehető legnagyobb mértékben át akarták venni a korábbi állami jogköröket. Ezt úgy kívánták elérni, hogy a korszellem jegyében az egyház ügyeinek irányításában megjelenjenek a világi hívek is, de valóságos befolyás nélkül, inkább csak demonstratív célzattal. A mérsékelt liberális elgondolás a vallás és a liberális haladáseszmé összeegyeztetésének szándékával kívánt a világiaknak valós befolyást az egyházi életbe, meghagyva azonban a hagyományos belső szervezeti és dogmatikai rend kereteit. A radikális szemléletűek egyetértettek a liberálisokkal a reform szükségességének hangsúlyozásában, azzal az alapvető különbséggel azonban, hogy ennek zálogát az egyház demokratikus és nemzeti szellemben történő gyökeres átalakításában látták.

A fent vázolt elképzelések egyike sem valósult meg. Ennek közvetlen oka az volt, hogy a világegyházban tovább erősödött a centralizmus. A létrejövő újszólások, a liberalizmus alaptételeit elítélő Syllabus,⁴³ különösen pedig az I. Vatikánum után a liberális elvi alapú polgári állam és a hivatalos egyház útjai jó időre nálunk is szétváltak.

Az 1890-es években Magyarországon is felerősödő egyházpolitikai viták eredményeként a liberális állam következetesen végigvitte az állam és az egyház szétválasztását. Az érem másik oldalát tömören így jellemezte a katolikus történetírás egyik jeles alakja: „Miközben az antiklerikálisok el akarták választani az államot az Egyháztól... nem akarták engedni elválni az Egyházat az államtól, s még jobban tőle függővé kívánták tenni, mint korábban volt.”⁴⁴

A Toldy által folytatott modern hit- vagy inkább hatalompolitikai vita kérdései tehát a dualista állam kínzó kérdéseinek számítottak, és maradtak is, hosszú évtizedeken át. Toldy szavainak és indulatának lehetséges magyarázatai, értelmezésük mindezek ismerete, értése és értelmezése nélkül szinte lehetetlen, és valószínű, hogy épp úgy nem lehet megfejteni a Toldy-féle szövegek értelmezési mezejének nagy részét az általa idézett katolikus nagyságok, így Pázmány munkásságának,

⁴³ Syllabus: „IX. Pius pápa különböző megnyilatkozásaiban, tanítóirataiban már egyszer elítélt tévedéseknek a gyűjteménye, kiadva 1864. december 8-án. IX. Pius pápa a »Quaracuræ« kezdetű, korának tévedéseit elítélő körleveléhez csatoltatta 80 elvetendő tétel egybeszerkesztett jegyzékét. Az itt felsorolt tételeket különböző tanítóirataiban már megbélyegezte egyszer. A Syllabus olvasásánál nem szabad megfeledkezni arról – ez a laikusok számára nem mindig könnyű –, hogy a tételek nem állításokat, hanem ellenkezőleg, azok elvetését tartalmazzák.”

⁴⁴ SARNYAI Csaba Máté, *A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig*, Századvég, 2001, nyár, 85–101.

szavainak, nézetrendszerének és a jezsuiták kalandos és szerteágazó történetének ismerete nélkül. Az egyházat és a felekezeteket illető kérdések alapvető korkérdésként jelentkeztek a dualizmus első évtizedeiben, és elsősorban az évszázadokon át fennálló államegyház jövőjéről, az állam és az egyház szétválási folyamatáról, sőt áttételesen a modernizálódni akaró vagy kényszerülő polgárosodás mikéntjéről, új modernizációs lépésekről kellett döntésre jutni, mindez pedig a katolikus egyházat is teljes megújulásra készítette és kényszerítette.⁴⁵

⁴⁵ Az egyháztörténeti összefoglalók és tanulmánygyűjtemények közül az érintett kérdésekről elsősorban ld. WEBER Gyula, *A pápaság története, 9. köt. Forradalmi kísérletek kora, 1829–1847*, Lipcse, Köhler K. F., 1872; SIMONYI Iván, *Állam és egyház*, Bp., 1874; ASBÓTH János, *Magyar konservatív politika*, Bp., Légrédy, 1875³; KAAS Ivor, *Előszó = Asbóth János társadalom-politikai beszédei*, Bp., Aigner, 1898; SZIKLAI János, *Negyven év a katolicizmus történetéből – A Magyar Állam negyvenes jubileuma 1859–1899*, Bp., 1899; CONCHA Győző, *Eötvös és Montalambert barátsága: Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdetéhez*, Bp., 1918; KARÁCSONYI János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém, 1929; GRATZ Gusztáv, *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*, I, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1934; TÖRÖK Jenő, *A katolikus autonómia-mozgalom, 1848–1871*, Bp., Stephaneum Nyomda, 1941; DEZSÉNYI Béla, *A magyar katolikus sajtó: Fejlesztéstörténeti vázlat*, Regnum 1942/43, 200–228; HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973; SALACZ Gábor, *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918*, München, Auróra, 1974 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 2); SZABÓ Miklós, *Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban*, Századok, 1974/1, 3–65; Gabriel ADRIÁNYI, *Ungarn und das I. Vatikanum*, Köln–Wien, Böhlau, 1975 (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte, 5); GERGELY Jenő, *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*, Bp., Kossuth, 1977; SZABÓ Dániel, *A Néppárt megalakulása*, Történelmi Szemle, 1977/2., 169–208; GERGELY András, VELIKY János, *A klerikális és antiklerikális sajtó tevékenysége a kiegyezés utáni években = A magyar sajtó története, 1867–1892*, II/2, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985; *Forradalom után – kiegyezés előtt*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., 1988; CSORBA László, *Katolikus önkormányzat és polgári forradalom*, Világosság, 1989/3, 218–225; *A katolikus egyház Magyarországon*, szerk. SOMORJAI Ádám, ZOMBORI István, Bp., Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 1991 (A továbbiakban: *A katolikus egyház*); KATUS László, *A magyar katolicizmus a XVIII–XIX. században: Jozefinizmus, liberalizmus és katolikus megújulás = A katolikus egyház*; PÉTER László, *Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés*, Századvég, 1997 tavasz, 3–31; CSORBA László, *A vallásalap „jogi természete”*, Bp., ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999; GERGELY Jenő, *A pápaság története*, Bp., Kossuth, 1999; *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*, szerk. HEGEDŰS András, BÁRDOS István, Esztergom, Esztergom-Budapesti Érsekség, 1999; *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918*, szerk. SARNYAI Csaba Máté, Bp., 2001 (METEM-könyvek, 29), 63–88; SARNYAI Csaba Máté, *A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig*, Századvég, 2001, nyár, 21, 85–101; FAZEKAS Csaba, *Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon*, Múltunk, 2002/3–4, 427–476; *A politikai katolicizmus fogalmáról és a reformkori politikai katolicizmusról*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, ME BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2002 (Miskolci Társadalomtörténeti Műhelyviták, 1); William V. BANGERT, *A jezsuiták története*, Bp., Osiris–JTMR, 2002; GÁRDONYI Máté, *Bevezetés a Katolikus Egyház történeté-*

Rada János *Etatizmus, liberalizmus és egyházkép dualizmus kori egyházkritikai vitáiratokban* című összefoglalásának⁴⁶ mottójául egy sokat eláruló Toldy-idézetet választott: „... a modern állam a régi egyházzal incompatibilis” (*Elmélkedések az egyházreformról*), és írását – némileg leegyszerűsítve a problémát – így indította:

E korszak [...] az egyház és az állam elválasztása felé mutató liberális egyházpolitikai reformok kora volt, az egyháznak tehát fel kellett adnia hagyományos, tulajdonképp államegyházi pozícióit.

Toldy ezirányú munkássága tehát innen indul, és leginkább az államvállás intézményének eltörléséről vagy teljes átalakításáról ad karcos véleményt. Ahogy fogalmazott:

téessék a katolikus egyház függetlenné az államtól, de csak akkor, ha vesztélyességének eszközeitől megfosztatott, s bensejében alkotmányos és demokratikus alapon *újja szerveztetett*.⁴⁷

Toldy valójában tehát nem a katolikus felekezet vagy annak vallási tanításai ellen lépett fel, hanem a katolikus egyház szervezeti megújulását és hatalma visszametszésének valamint a szekularizációs törekvések elfogadását kívánta.

Egy kései kritikus, Nagy Miklós, aki egyébként Jókainak a katolikus egyházbírálatát vizsgálta – bár nem kifejtve – úgy értelmezte, hogy:

A Jézus Társaság elleni, széles körökben felforrósodott hangulatot jól mutatja, hogy az egyébként eltérő felfogású Jókai meg Toldy szinte egyező szavakkal bélyegzik meg a szerzetesrendet. Toldynál ez olvasható, hogy „Internationale [értsd: a párizsi kommün vezetői, harcosai — N. M.] és az ultramontanizmus a fennálló politikai s társadalmi rendszert mindenekfelett veszélyezteti”. A jövő század regénye Egy országgyűlés... c. fejezetében a narrátor kijelenti: „... a jezsuita álcázott nihilista [Bakunyint követő orosz anarchista N. M.], s a nihilista álcázott jezsuita.” [...] Toldy István 1868-ban könyvet jelentetett meg *Elmélkedések az egyházreformról* címmel. Javaslatainak egy része megvalósult azóta, de nagyobb hányadát elutasították a későbbi magyar országgyűlések, polgári kormányok, elzárkóztak előlük a katolikus hívek. Toldy programja felölelte a polgári házasságot, a kizárólagosan állami iskolarendszert, „az egyházvagyon saecularisálását”, a papi nőtlenség, vala-

be, Bp., Jel, 2006; RADA János, *Etatizmus, liberalizmus és egyházkép dualizmus kori egyházkritikai vitáiratokban*, Egyháztörténeti Szemle, 2014/2, 45–54.

⁴⁶ RADA János, *Etatizmus, liberalizmus és egyházkép dualizmus kori egyházkritikai vitáiratokban*, Egyháztörténeti Szemle, 2014/2, 45–54.

⁴⁷ A kiemelés tőlem.

mint a szerzetesrendek teljes eltörlését. A laikus elemnek kedvező, protestáns presbiteri szervezetet követve kívánta fölépíteni a katolikus autonómiát, amely független a Vatikántól.⁴⁸

A kérdés ennél talán valamivel bonyolultabb és cizelláltabb válaszra is bátorít, hiszen Magyarországon a katolikus egyház és a kormányzat szükségszerű egyezkedése nagyon lassan, bonyolultan átlátható és sok-sok kompromisszummal, nemegyszer csekély eredményt sem hozva haladt. Fazekas Csaba szikár összegzése szerint:

A kiegyezés után ugyanakkor az is nyilvánvaló lett, hogy a katolicizmus nem várhatja érdekeinek érvényesítését a Deák- (majd Szabadelvű) Pártra támaszkodó kormányzattól. A konzervativizmussal való szövetkezése szükségképpen és ismét a liberalizmus elutasítása miatt következett be. Az Andrássy-kormány munkába állása után az egyik egyházpolitikai konfliktus követte a másikat, s ezek sorban indokolták a katolikus egyház újbóli politikai szervezkedését és a konzervativizmus egyházvédő attitűdjének elmélyítését. Eötvös József kultuszminiszter újra (az 1848-asnál „enyhébb” formában) beterjesztette a népiskolai törvényjavaslatot, de nagyjából ugyanolyan erősségű egyházi tiltakozás fogadta, mint két évtizeddel korábban. Nagy vitákat váltottak ki az 1869–1871 közötti, katolikus autonómia-mozgalommal kapcsolatos kormányzati intézkedések, főleg a magyar papságrészvétele az I. vatikáni zsinaton, különösen úgy, hogy a főpapok – nem várva be az illetékes miniszter előterjesztésére adandó uralkodói engedélyt – 1870-ben kihirdették a csatlakozhatatlansági dogmát egyházmegyékben, mintegy válaszul arra a passzivitásra, amelyet a magyar kormány a pápai állam megszűnésekor tanúsított.

Az 1890–1895 közötti egyházpolitikai harcok történetét történetírásunk jól és sokoldalúan bemutatta. A szemben álló feleket a vitában egyértelműen a liberalizmus, illetve az egyházi jogvédelem szándéka vezette. Összegzően azt állapíthatjuk meg, hogy a kötelező polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről, a gyermekek vallásáról, a vallás szabad gyakorlásáról, valamint az izraelita felekezet bevetté nyilvánításáról szóló törvények egy új, minden

⁴⁸ NAGY Miklós, *Róma ellen: Jókai és a katolikus egyház magyar bírálói a kiegyezés évtizedében = Irodalom és művelődés: A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, III, Bp. – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1302.

korábbinál átfogóbb polarizációt indítottak el konzervativizmus és katolicizmus viszonyában.⁴⁹

Toldy harcoss hevíületét – a liberális és szabadelvű elméleti tanokra épülve – mindig is az aktuálpolitikai helyzetek szították és táplálták. *A jezsuiták Magyarországon egybeüött. A jezsuita-kérdés Magyarországon* című munkája 1873 végén, akkor született tehát, amikor a bismarcki német birodalom és több európai állam területéről a jezsuiták kiűztek, és Magyarországon több kérvény is érkezett a képviselőházhoz, amelyben a nyugat-európai kiűztek magyarországi megtelepedésre kértek engedélyt. Az amúgy sem nyugvó, pulzálóan lüktető kérdésekkel viaskodó képviselőházat és a hozzászólások alapján lemérhető zavaros egyházpolitikai történéseket még inkább fel- és megbolydította a hír. A nehezen kezelhető, bonyolult helyzetben pedig sokan – köztük Toldy is – nagyon-nagyon nem szívesen látta volna a hiperbolikus erejűnek és szervezettségűnek vélt, véleménye szerint a modernizációs állami törekvések gátjának beálló és a megszigorodó pápai hatalmat teljes mértékben elfogadó és támogató szervezet beengedését az országba.

Pázmány emblemikus árnyalakja nyilván nem véletlen került rendszeresen elő a jezsuita tárgyú munkákban. A placetum ügyében a királyhoz való felterjesztésében Eötvös is felelevenítette Pázmány alakját és II. Ferdinánd császárhoz intézett két rendbeli véleményét. A politikai közbeszédben sem volt ritka ezekben a forrongó évtizedekben Pázmány említése, hiszen az akkor még politikai ellenfélnek számító Jókai Mór – ha más attitűdből is, de – hasonlóképp láttatta Pázmány hatását a *Thurzó és Pázmány* című regényes rajzában:

Ebben az időben már a magyar nemzetnek majd kétharmad része protestáns volt. Az üldözés, az elkeseredés nemhogy irtotta volna, de nevelte a reformáció híveinek számát, a főurak legelőkelőbbjei áttértek. [...] Ekkor emelte föl a fejét az ellenhatás, a nagy tehetségű Pázmány Péter személyében. Ez az éles eszű férfiú átlátta, hogy üldözéssel, elnyomással, barbarizmussal a magyar nemzetből a reformációt ki nem lehet irtani, hogy azon hitvallás ellenében, mely mellett a tudomány, felvilágosodás és nemzeti érzület harcol, a tudatlanság, sötétség és idegen zsarnokság fegyvereivel nem lehet győzni; ez ellen a harcot csak hasonló eszközökkel lehet folytatni, a szó lángerejével, a tudomány ellenhatásával, bőkezűséggel és nemzeti kifejlődéssel.

És feladata sikerült. A szellemi és erkölcsi eszközökkel megfordította az eddigi arányt, s midőn a protestantizmus a nádor vezérélete alatt legfényesebb

⁴⁹ FAZEKAS Csaba, *Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon*, Múltunk, 2002/3–4, 474.

korszakát élte Magyarországon, akkor sikerült Pázmánynak a visszatérést nagymértékben keresztülvinni, amibe elődei mind belebukának.⁵⁰

Toldy maga is megfogalmazta Pázmány példájának veszélyességét:

[...] a jezsuita Pázmány Péter működése képezi e forduló pontot a magyar egyháztörténetben. Fényes észtehetségeivel s gyűlölettel és fanatizmussal teljes lelkével az ellenreformáció élére állott Magyarországon, s működése, támogatva az Eszterházy Miklós-féle politikusok és II. Ferdinánd fegyverei által új virágzásra emelte a katolicizmus süllyedő ügyét s újabb csapásokat hozott Magyarország politikai s vallási szabadságára.⁵¹

Nagyon nem volt tehát kívánatos emlékezni arra, hogy milyen óriási hatása lehetett és lehet egy karizmatikus és koncepciózus egyházi főméltságának valamint hogy a vallásalap egy részéből éppen Pázmány vásárolt vissza a 16. században a világiak kezére került egyházi ingatlanokat és javakat. Vagy hogy Pázmány érte el, hogy a vallásalap egy részét a felállítandó magyar papnövelde fordítsák. Hiszen mindezzel – évszázadokkal később – a vallásalap felosztásáról zajló viharos időkben akár újabb érvekkel és követelésekkel léphettek föl.⁵²

A katolikus egyház elleni kíméletlen támadásokat – még ha alapvetően támogaták is – már a korabeli kritikusok nagy része is fulmináns megjegyzésekkel fogadta, a harc módját és stílusát elítélte.

Az *Athenaeum*-ban a következő hír jelent meg beharangozásképp Toldy készülõ jezsuitaellenes munkájáról:

A másik vállalkozás Toldy Istváné, ki régi kedvenc témájára visszatérve a jezsuitákról akar írni egy könyvet s előfizetés útján kiadni. Most, midõn anynyi névtelen radikális nagyság iparkodik a jezsuiták szidásával bejutni az ez idõ szerinti kétes értékû s becsû népszerűség verõfényébe, hogy szintén hajlandók vagyunk minden ily fajta újabb vállalkozót egyszerûen charlatannak tekinteni, igazán sajnáljuk, hogy Toldy István különben ismert s gyakorlott tolla sem nyújthat kezességet elõttünk arra nézve, hogy müve jobb lesz a többi irányzatos izgató röpiratoknál.⁵³

⁵⁰ JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, Pest, 1854. <http://mek.oszk.hu/00-800/00840/html/> (Letöltés: 2016. november 20.)

⁵¹ TOLDY István, *Jezsuiták*, 350. – 1874-es utánnomása is.

⁵² Vö. 1625. dec. 25. II. Ferdinánd diplomája: elrendeli, hogy a meghalt papoknak hagyatékuk egy részét a papnövelde építésére kell hagyniuk.

⁵³ *Athenaeum*, 4. köt., 1873. október 9., 41. sz.

A nemsokára megjelenő munkát a lapban aztán Bodnár Zsigmond bírálta, két német, jezsuita témájú könyvvel együtt. Bodnár a kritikák előtti bevezetőben így összegzett – hosszabban idézem, mert az összefoglaló az európai egyházpolitikai folyamatokat és helyzetet is jól érzékelteti és magyarázza:

Az idén múlt száz esztendeje, hogy XIV. Kelemen pápa bullája következtében feloszlott a Jézus-társaság s a római egyházi abszolutizmus legtevékenyebb eszköze megsemmisült az új szellem és az állami abszolutizmus nyomása alatt. Valóban a jezsuitáknak két hatalmas ellenök volt és van napjainkig, egyik a modern, az új világ szelleme, a felvilágosodás, a műveltség géniusza, másik az önálló állami abszolutizmus. Az első nem szereti, de a szabadság princípiumánál fogva tűri őket; a másodiknak csak addig kellene, míg szüksége van rájuk, míg használhatja őket; de mihelyt nyakára nőttek, mihelyt befolyásuk alkalmatlan lesz rá nézve, azonnal megteszi a határozott lépést, mely kiirtásukra vezet. S ez a jezsuiták legnagyobb dicsérete. Mi az emberi szabadság leghőbb tisztelői lévén, megadhatjuk nekik az elismerés azon néhány igéjét, hogy függetlenségök akaratlanul is szolgálta a szabadság ügyét s habár tanuk a legelvetőbb szolgaság tana, mégis azáltal, hogy az állami elnyomás ellen mindig protestáltak, egyúttal, habár csak negative, a szabadság ügyét mozdíták elő. És ez is becsülni való. Nem egy jelenség mutatja napjainkban is, hogy az állam mindenre rá akarja tenni kezét, összes szellemi, társadalmi és politikai életünk faktorait kezébe akarja ragadni s azon abszolutizmust inaugurálni, mely a római császárok korára emlékeztet. Bizonyos tehetetlenség, határozatlanság, habozás és meggyőződésihiány mutatkozik művelt világunkban, a metafizikai és vallási kérdésektől kezdve a politikai tanok bármelyikéig, a szabadság apotheozisa helyett paródiákat írunk reá, magasztos idealizmus helyett vastag realizmusba sülyedünk, mindent jónak vallunk, csak ne háborgassa kényelmünket, erős akarat helyett csak akargatni tudunk: ily korban nagyon veszélyes lehet az állam omnipotenciája, veszélyes »az erős kéz«, melyet annyiszor hallunk emlegetni és mondjuk ki őszintén: fájdalommal látjuk, hogy sokan úgy epednek utána, mint egykor zsidóatyánkfiai az aranyborjú után. A kedélyek ily állapotában, mi nyíltan megvalljuk, nagy politikai szerencsétlenségnek tartjuk az államhatalom e folytonos terjedését, melynek Németországban tanúi vagyunk és éppen nem ujjongunk azokkal, kik elragadtatva ünneplik az egyház megfélemezését és a jezsuiták kiűzetését, mert előre látjuk, hogy ezt a szabadság keserül meg. Ez pedig annyira összeforrott lelkünkkel, hogy elvesztését vagy gyengülését a legnagyobb bajnak tartanók. Mi részünkről minden abszolutizmust gyűlölünk, az államit úgy, mint az egyházit. A jezsuiták határozott egyházi abszolutizmusa, melyet kérelhetetlen következetességgel hirdetnek, ezer meg ezer baj szülőoka volt a múltban s lehet a jelenben is, azért örömmel

mel üdvözlünk, minden oly munkát, mely a nemes és fenkölt liberalizmus becsületes fegyverével mutatja meg a művelt közönségnek, hogy mily károsak és tévesek a jezsuiták tanai és eljárása.⁵⁴

Az egyik német szerző, Dr. Johannes Huber munkájának bemutatása után Toldy írására térve Bodnár így ítélkezett:

Huber munkáját olvasva érezzük, hogy műve létesítésénél a szabadelvű pártember és a komoly tudós egyesült, hogy midőn kárhozott, egyszersmind teljesen átérzi, a mit mond.

A magyar munkáról ezt éppen nem írhatjuk. Sok megbízhatatlan adat, tömérdek idézet, melyeket nem ért, vagy félreért, s azután helytelen korollariumokat von le belőlük, a tudós higgadságának teljes hiánya, a legelfogultabb expektorációk képezik e munka velejét, úgy, hogy a szerző személye iránti rokonszenvünk és a jezsuiták iránti tartózkodásunk dacára Toldy munkáját azon gyarló pamfletok közé kell sorolnunk, melyek egyikét az egyházreformról irt munkája képezi. Toldy munkája után a jezsuiták sült gazemberek, nemünk leggyalázatosabb alakjai, a gonoszság' leghitványabb inkarnációi, úgy hogy ha e rendet és tagjait közelebbről nem ismernők, Rózsa Sándorral helyeznék egy kategóriába, s rögtön királyi biztost kérnénk elfogatására. Szerencsére ismerjük s tudjuk, hogy erre nincs szükség s vad idealizmusuk inkább szánalomra méltó. Én legalább meglehetősen ismerem belső életüket, ismerem házaikat, az imádság, az áhítat, a rekollekció, az önmegtagadás és önfeláldozó tevékenység e tanyáit s szívesen elmondom, hogy a mi rosztat tesznek, nem gonoszságból, nem elvetemültségből, nem kéjvágyból, nem kincsek utáni sóvárgásból, hanem szerencsétlen miszticizmusuk és vak idealizmusukból teszik. Szívesen elmondom, hogy közöttük is vannak emberek, mint a milyenek mi vagyunk, gyarlók, hiúk, akad egy-két kéjelgő, sőt gonosz is, de Huberrel együtt igazat adok nekik abban, hogy a tiszta és önmegtartóztató életet minden más rendnél jobban megőrizték. Ezt nagyon előmozdítja alapszabályuk, mely mindjárt kitaszítja az engedetlen tagokat. No de hagyjuk e rendet, melynek sehogy sem szeretnénk apologetái lenni s csupán annyit legyen szabad mondanunk, hogy e pamfletben azt sajnáljunk legjobban, hogy Toldy István nevét olvassuk rajta, kinek szép tehetségét és igaz liberálizmusát őszintén becsüljük.⁵⁵

⁵⁴ BODNÁR Zsigmond, *A jezsuiták*, Athenaeum, 4. köt., 1873. december 4., 3134–3138.

⁵⁵ *Uo.*

Pauler Gyula szintén igen részletes elemzését és kritikáját adta Toldy művének.⁵⁶ Pauler és Toldy között egyébként már régóta hosszú, heves polémia folyt a témáról. Mivel Toldy a készülő kötetből már 1872-ben részleteket közölt a *Pesti Napló*-ban, Pauler már azt is kíméletlenül megbírált:

A jezsuiták újabban nemcsak a német államférfiaknak és a hírlapoknak, hanem a történészeknek is dolgot adnak. Széltében lehet olvasni czikkeket mellettük, ellenük, és mindegyik fél a történetre hivatkozik, rendesen hamisan ferdítve – mit a priori is már elgondolhatni. Nem ismerjük amaz ephemer dolgozatokat, melyeket a jezsuiták mellett kardoskodó sajtó hoz, nem is vagyunk tehát képesek megítélni, mily mértékben fordítanak hátat az igazságnak; de a mit az ellenrészről hallunk, az hemzseg történeti baklövésztől. Az ember nem hinné, ha maga nem olvasná, hogy vannak nagy és művelt olvasókörrrel bíró lapok, melyek a spanyol inquisítiót e rendnek tulajdonítják. Efféle ténybeli botlásokat nagy számmal találhatni Toldy Istvánnak „A jezsuiták Magyarországon” című dolgozatában is, melyet itt különösen azért említünk meg, mert nagyobb terjedelmű, csinosan van írva, s egy tekintélyes napilapban – a Pesti Napló-ban (a 240–242, 244–247-ik számokban) – jelent meg, s mint jelenleg újból napirendre került tárgyat illető, több hazai magyar és német lap sietett azt átvenni és tovább terjeszteni. Tüzetes történelmi kritikáról természetesen nem lehet szó oly dolgozattal szemben, mely elmefuttatás történeti eseményekről, de nem történet, s ennél fogva nem is kísérik nyomról-nyomra szerzőnek minden hamis adatát [...] De szót kell emelnünk ama történeti babona ellen, mely szerző cikkén keresztül vonul, s mely oly nagy, melyre ható történeti változásokat, mint a 17. századbeli ellenreformatio, holmi »üzelmeknek« tulajdonít –, mint nem hagyhatná szó nélkül valami természettudományi közlöny, ha a napi sajtó útján komolyan hirdettetnék, hogy a jégverést harangozással lehet elhárítani, vagy hogy a viharoknak a boszorkányok az okozói. Az újabb történettudomány – mely nyíltan bevallva, vagy hallgatag a történelem eseményeiben is törvényszerűséget keres és talál, irány, mely a tudomány jelenlegi színvonalát képezi –, azon eredményre jutott, hogy nagy és maradandó változások csak valamely helyzet összes tényezőinek önkényes vagy önkénytelen közreműködésével

⁵⁶ PAULER, *i. m.* – A cikket változatlan szöveggel átvette: Uj Magyar Sion, 1874, 223–233. – R. Várkonyi Ágnes is utalt a Pauler–Toldy-ellentétre és megjegyezte: „A méltatlanul elfelejtett Toldy Istvánra, aki hat kötetben megírta a jezsuiták történetét (*A jezsuiták története*, Lipcse, 1873) Mátrai László hívta fel a figyelmet. »Ő az egész korszaknak egyik legharcosabb antiklerikális publicistája volt: alakját feledésbe borította az irodalmi Deák-párt egyre inkább jobbra tolódó, liberális irányzata, a Horthy-korszak szellemtörténései pedig végleg eltemették.«” MÁTRAI, *Antiklerikális és ateista propaganda irodalmunkról*, 311 l.” R. VÁRKONYI Ágnes, *Buckle és a magyar polgári történetírás*, Századok, 1963/1, 631.

létesülnek, azokra bizonyos általános dispositió szükséges, s hogy azon szervezet, mely az élet küzdelmében, mint a Darwin-féle struggle of life-ban, századokig fenn tudja magát tartani, tud prosperálni és hatni önerejéből – mit a jezsuitákról nem lehet kétségbe vonni: az valami, a helyzetből folyó szükségletnek követelménye, és e szükségletnek meg is felel. [...] nagy együgyűség kell már most ahhoz: bolondoknak vagy gazoknak mondani történelmi személyeket, csak azért, mert célokért küzdöttek, melyekre nekünk többé szükségünk nincs, melyeket mélyebb tanulmányozás nélkül már meg sem értünk. E felfogást, mely nem a priori megállapított elven, hanem a történeti tényekből vont indución alapszik, ugyancsak a történelem eseményei úgy igazolják, mint az élet tüneténei a physiologiai törvényeket; csakhogy természetesen, nem a pártiratok tájtékjában kell keresni a valót, s a jezsuitákról sem kell tiszta igazságnak elfogadni mindazt, a mit halálos elleneik mondtak róluk azért, hogy kiirtásukat indokolják... [...] Ha hírlapjaink szokása szerint mi is párt szempontból tekintenek szerző kis művét: talán dicsérmők buzgalmét elvei mellett, mert pártoknál, bármi ellenségei legyenek is a jezsuitáknak, járja a soit disant jezsuita elv: finis sanctificat media; de mi egyedül a történelmi igazságot, és a tudományt igyekeztvén szem előtt tartani –, csak sajnálhatjuk, hogy tehetséges tagtársunk e kérdésben oly elmaradott, hogy ne mondjuk, naiv felfogásnak hódol, mely semmivel sem jobb, semmivel sem okosabb némely feudális vagy ultramontán ama rögeszméjénél, hogy a legújabb kornak nagyszerű forradalmi átalakulásait mind csak a szabdkörművesek vagy zsidók idézték elő „üzelmekkel”.⁵⁷

Toldy a *Válaszúl Pauler Gyula úrnak* címmel tromfolta le, és kijelentette, hogy

A tudomány és főleg Buckle híres munkája óta a mívelt laikus közönség szemében is már kicsinált dolog, hogy a históriai fejlődésnek ép úgy megvannak törvényei, mint az emberi élet fejlődésének.⁵⁸

A könyv értékelésében a *Fővárosi Lapok* szerkesztője némileg más véleményt fogalmazott meg – igaz, ő korántsem nevezhető elfogulatlanak, hiszen a lap országgyűlési tárgyú cikkeinek szerzői között tudhatta Toldyt is:

Toldy Istvántól megjelent „A jezsuiták” 465 lapra terjedő kötete, Ráth Mór bizományában. Mint már tartalomjegyzékéből sejtethetjük: e munka nagy mértékben iránymű. A mi rosztat el lehet mondani e hírheft szerzetről, az itt mind együtt van. Köztük olyan adatok is, melyeket talán a történelmi bírálat

⁵⁷ P. Gy., *A jezsuiták*, Századok, 1872, október, 8. füzet, 651–653.

⁵⁸ TOLDY István, *Válaszúl Pauler Gyula úrnak* = Uő, *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt...*, Bp., 1877², utószóként bekötvé.

tárgyiassága nem is igen bocsátna át a rostán. A szerző különben nagy történelmi apparátust használt, s e tekintetben könyve különbözik ama könnyen összefércelt művektől, melyeket e régóta divatos tárgyról a spekuláció adott ki különféle nyelveken. A jezsuiták bünlajstroma lévén részletezve benne: e könyvet a hölgyek nem tehetik ki olvasóasztalukra; sőt tartozunk megemlíteni, hogy a mű nem is nők számára íratott. Ekkép ezeknek hasznavehetőbb újságot mondhattuk volna, ha azt jelenthetnék, hogy Toldy ismét egy finom vígjátékot vagy érdekes regényt adott ki. A történelem barátai azonban érdekelten fogadhatják e munkát, különösen pedig annak végső részét, mely a magyarországi jezsuiták eseményeiről stb. szól. Hogy a styl könnyed, kifejező, gyakran erőteljes, azt Toldyról lévén szó, említünk sem kell. Ára a vastag könyvnek 2 ft 80 kr.⁵⁹

Bármily szomorú, „a késő századokból” visszatekintve mégis sokban igazat adhatunk egy korabeli bírálójának:

Toldyt a késő századok nem érdekelték, ő kizárólag korának akart írni s mindig szerencsésen eltalálta korának ízlését. Őt a társadalmi élet pezsgő működése minden tekintetben készen találta. Írt röpiratokat egész halmazzal egyházzól, politikáról, közigazgatási bizottságról, reformtervekről; írt színműveket, regényt, beszélyt, tárczát, apróságokat s e mellett szerkesztője és munkatársa volt számos leülés belföldi lapnak. Könnyed modora csak a külsőségekben nyilatkozott. Modora jellegét legélénkebben bizonyítja, hogy fanatizmussal küzdött a régi ellen, s a modern irány mellett tört lándzsát minden téren. Ha Toldy örökségén végigtekintünk, s azt kérdezzük, melyik az ő sok műve közül a legbecsebb, feleletül kapjuk, hogy egy munkája sincsen a gyors enyészet ellen fölvértezve.⁶⁰

Toldy István vérbeli politikusként, de rövid hatású beszédeiben, propagandáírásaiban alaposan kigöngyöltette és a liberális polgári modernizáció nevében sokszor türelmetlenül, szopogatas nélkül kényszerítette lenyelni a korántsem édes cukkedlit a katolikus egyház torkán.

De hát ő sem kapott viszonzásul mást tőlük: nem csak csongrádi képviselőválasztási próbálkozását nehezítették és akadályozták meg, de a katolikus egyház képviselője a jezsuiták alaptörvényét meghazudtolva járt el a temetésén is. A Jézus Szíve Társaság alaptörvénye⁶¹ kimondja, hogy a „szeretetnek és odaadásnak az a

⁵⁹ Fővárosi Lapok, 1873. nov. 19., 266. sz.

⁶⁰ *A Kisfaludy-társaság közülése*, Vasárnapi Ujság, 1881/9. Tárczacikkek; napi érdekű közlemények; vegyesek, 7. sz., 107.

⁶¹ *Jézus Társasága Szabályai*, Mezőkövesd, A Szív Szent József-nyomdája, d. n., 3.

belső törvénye, amelyet a Szentlélek szokott megírni és a szívekbe vésni.”⁶² Vallják és vállalják, hogy a Jézus Szíve Társaság Isten segítségével nem csak saját üdvösségére s tökéletesítésére szentelje magát, „hanem ugyanazzal az isteni segítséggel üdvösségén és tökéletesítésén is odaadólag munkálkodjék.”⁶³

Mégis Toldy elparentálásán – ahogy Ágai Adolf emlékezett –

A pap, aki temette, polemikus halotti imát mondott fölötte. De azt a passust kihagyta az énekből, hogy „et cum Lazaro, quoandam paupere”, angyalok vezérlik menyek országába.⁶⁴

⁶² *Uo.*, 3–4.

⁶³ *Uo.*, 4–5.

⁶⁴ PORZÓ, *i. m.*, 125.

|| Személynévmutató

- Abdella 134
Absolon 195
Abu Bakr (Eubogares, Eububezer, Ubezar) 135
Ádám 33, 34, 134, 157, 158
Adonyi Judit 173, 201
Adriányi Gábor 230, 233
Ágai Adolf 219, 224, 243
Ágoston, Szent 17, 33, 34, 37, 39, 42, 81, 88
Ahmed, I. 137, 146
Ajkai Alinka 48, 55, 57, 61, 64, 72, 209, 217, 221, 227
Albert Kázmér herceg 199
Alizet, Benoît 14
Almásy család 200
Almásy Pál 199
Almásy Tádé 199, 200
Alsólendvai Péter 188
Alszeghy Zoltán 33
Althaus, P. 33
Alvinczi Péter 71, 105, 112, 212
Amama, Sixtinus 82
Ambrosovszky Mihály 173, 174, 176–179, 182–186, 198–200
Ambrus, Szent 14, 18, 29, 177
Amesius, William 83
Andrés, Juan 133–136
Andronikosz, II. 140
Androvics Miklós 199
Anthony, Ignatius 202
Anzelm, Canterbury Szent 18
Aomar→ Umar
Arató György 99
Aristides→ Vajda János
Arisztotelész 10, 16, 17, 19, 151
Arius 83
Arminius, Jacob 88
Áron 156
Ártándy család 102
Asbóth János 233
Attuman→ Oszmán
Augiász 213
Augustus császár 28
Axan 138
Azatines szultán 139
Azoman→ Oszmán
Backus, Iréna 18
Bajáki Rita 55, 57, 61, 72, 173, 198
Bajazid, I. 141–143
Bajazid, II. 143
Bak Gáspár 205
Bakit Péter 145
Bakith Margit 77
Bakunin, Mihail Alekszandrovics 234
Balázs László 13
Balduinus király 139
Balduinus, Fridericus 45–54, 56, 71, 202
Balla, Matthias 202
Balogh Johannes 87
Balogh Jolán 109
Balogh Margit 230
Balogh, Johannes 87
Bangert, William V. 233
Bárdos István 231, 233
Barkóczy Ferenc 173–177, 186, 198
Barkóczy János 202
Baronio, Cesare 134, 135
Bársony György 72
Barta László 46, 50, 51
Barth, K. 33
Bartha Tibor 13
Báthory Orsolya 48, 187, 201

- Báthory Zsigmond 146
 Báthory Zsófia 62
 Batthyány Ádám 190
 Batthyány család 188
 Batthyány Ferenc 188
 Batthyány Kristóf 190
 Bebék György 145
 Béda, Szent 177
 Bedy Vince 99
 Beinert, Wolfgang 34
 Beke Margit 109
 Bellaagh Aladár 174
 Bellarmino, Roberto 47, 54, 63, 83
 Bellenger, Yvonne 14
 Belloforestus 136
 Benčić, Anton 55, 208
 Benda Kálmán 50, 101, 105
 Berczik Árpád 220
 Bernárd Pál 72, 116–120, 123, 124, 127, 128
 Bernát, Szent 17
 Bernolák, Anton 208
 Berriot, François 16
 Berzsényi Gergely 19, 109
 Bethlen Gábor 24, 104
 Bèze, Théodore 13, 82, 132
 Bickeresj, D. 87
 Bindseil, Heinrich Ernest 11
 Birago, Lampugnino 18
 Bíró Csilla 64
 Bitskey István 17, 20, 63–65, 71, 74, 78, 99, 101, 105, 109, 112, 129, 130, 133, 188, 197, 199, 201, 202
 Bjaï, Denis 14
 Blecher, Jens 197
 Blum, Paul Richard 10
 Bocskai István 146
 Bodnár Zsigmond 238, 239
 Bogár Judit 51
 Boissard, Jean-Jacques 138, 141, 143
 Bolberitz Pál 13
 Bonfini, Antonio 20, 141, 142
 Borbély Zoltán 104
 Bornemisza Péter 90
 Borsa Gedeon 46
 Borzsák István 109
 Botsecus, Hieronymus 83
 Bretschneider, Karl Gottlieb 11
 Bretz Annamária 16
 Buckle, Henry Thomas 240, 241
 Bultmann, R. 33
 Bundics Antal Miklós 188, 190
 Bunyitay Vince 109
 Buzogány Dezső 11
 Büky Béla 56, 57
 Büky József 199, 202
 Cadiga (Gadisa) 134
 Calepino, Ambrogio 13
 Caligula 27–29
 Calvin, Jean 10, 11, 20, 26, 29, 32, 34–36, 38–40, 43, 73, 76, 77, 80, 81, 83, 90, 103, 116, 125, 127, 132, 150, 169, 192, 193
 Céard, Jean 14
 Cherinus 168
 Choniates, Nicetas 139, 169, 170
 Cicero, Marcus Tullius 10, 11, 18, 24, 26, 27
 Cieger András 229, 230
 Clauser Mihály 56
 Clavier, Paul 9
 Clavius, Christopher 23
 Clemens, Jacobus 85
 Columbo, Christophoro 136, 198
 Concha Győző 233
 Congar, Yves 32
 Contzen, Adam 54
 Crusius, Martin 133
 Cusanus, Nicolaus 13, 168
 Cuspianus, Johann 133
 Czeglédi István 62, 68, 70, 72
 Czibak család 102
 Czobor Erzsébet 46, 50, 51
 Czuczor Gergely 224

- Csáky család 102
 Császtvay Tünde 209, 217
 Csemegi Károly 228
 Csombor Erzsébet 99
 Csorba Dávid 61
 Csorba Dávid 71, 72, 233
 Csótainé Dr. Bárczy Klára 64
- d'Aubigné, Agrippa Théodore 14
 d'Inchino, Gabriele 20, 21, 23
 Dallos Miklós 106
 Danczi Villebald 55
 Dáné Veronika 104
 Daneau, Lambert 14
 Darwin, Charles 241
 Dauphiné, James 14
 Dávid király 27, 156, 177, 193, 195
 Deák Ferenc 227, 231
 Detrich Zsigmond János 202
 Dezsényi Béla 233
 Diogenész császár 138
 Dobó István 145
 Dobronoki György 58
 Dobronyai Miklós 201, 202
 Dobrovits Mihály 129
 Dóczy Lajos 218
 Dolny, Timotheus 86
 Donatus 83
 Dömötör Ákos 25
 Dörnyei Sándor 57
 Du Bartas, Guillaume de Salluste 13, 14,
 18
 Du Monin, Jean-Édouard 14
 Dubarle, A.-M. 33
 Ducas, Michaël
 Dulcken, Antonio 20, 23
 Duns-Scotus, John 174
- Eck, Johannes 32
 Ecsedy Judit, V. 57, 173
 Egerszeghy Imre 201
 Emerus→ Umar
- Eötvös József 219, 226, 227, 230, 231,
 233, 236
 Epikurosz 10, 168
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 18, 83
 Erdélyi Ilona, T. 81
 Erdődy család 188
 Erdős Mátyás 9
 Esdrás 156
 Esterházy Miklós 237
 Esze Tamás 72
 Eszterházy Károly 197, 198, 200–202
 Eszterházy Miklós 211, 212
 Eubogares→ Abu Bakr
 Eububezer→ Abu Bakr
 Ezékiás 182
 Ezekiel 195
 Ezopusz 157
- Fabiny Tibor 33
 Fálarisz, Akragaszi 84
 Faludi Ferenc 214
 Farkas 54, 56
 Fata Márta 101
 Fazakas József 46
 Fazekas Csaba 233, 235, 236
 Fazekas István 99, 104, 107, 108, 112
 Febvre, Lucien 16
 Federmayer, Frederik 100
 Fehér Lilla 106
 Feketéné Pál Enikő 64
 Félegyházi Tamás 11, 12
 Félegyházy József 10
 Ferdinánd, Aragóniai 136
 Ferdinánd, I. 144, 145
 Ferdinánd, II. 211, 212, 236, 237
 Ferdinánd, V. 220
 Ferenc József, I. 230
 Ferenczffy Lőrinc 99–101, 103, 104, 107,
 108, 110–112
 Filipec János 20
 Fischer István 199
 Flick, Maurizio 33
 Foktövi János 15

- Forgách Ferenc 101, 102, 104, 105, 107, 108
 Förköli Gábor 9
 Fraknoi (Frankl) Vilmos 50, 103, 104, 109, 110
 Francken, Christian 16
 Fráter György 224
 Fucius 83
 Fürth Éva, S. 218

 Gábrriel arkangyal 134, 135
 Gadisa→ Cadiga
 Galavics Géza 57,198
 Galba, Galba Imperator Caesar Augustus 28
 Gall, Franz 102
 Gamon, Christofle de 14
 Gánóczy Sándor 34
 Garadnai Erika 61, 64, 68, 72, 91
 Gárdonyi Géza 228
 Gárdonyi Máté 233
 Gaume, Jean-Joseph 213
 Gedeon 54, 158
 Gelléri Mór 217
 Gemes 143
 Geórgiosz Kedrénosz 135
 Geórgiosz Trapezuntiosz 18
 Gerencsér István 10
 Gergely András 233
 Gergely Jenő 231, 233
 Gergely, I., Nagy Szent 19
 Gergely, IX. 202
 Giacone, Franco 14
 Gomaer, François 83
 Gomba Szabolcsné 130, 133
 Goulart, Simon 14
 Gratz Gusztáv 233
 Gregoriosz Trapezuntiosz 18
 Gregorius de Valentia 54
 Gretser, Jacob 54
 Gutter József 226
 Guzmics Izidor 224

 Gyurás István 46, 49–51

 Habsburg-család 62, 100, 107, 208
 Hafenreffer, Matthias 47
 Halblechner Vencel 197
 Hall, Ashley H. 18
 Hanuy Ferenc 99–101, 106, 211
 Hargittay Emil 10, 45, 46, 48, 49, 50, 55, 57, 61, 63, 64, 72, 81, 86, 106, 129–133, 145, 170, 198, 200, 217
 Haumarus→ Umar
 Hegedűs András 99, 231, 233
 Héliogabalus 123, 124
 Helmeczi István 72
 Heltai János 46, 47, 49, 57, 61, 64, 68, 71
 Henrik, IV. 85
 Herakleiosz császár 134, 135
 Héraklész 184
 Hermann Egyed 102, 233
 Hervay Ferenc 46
 Hester, Ralph M. 14
 Hierón 26
 Hodik János 50
 Holl Béla 46, 57, 100, 104
 Holy de Hradna, Paulus 205
 Hóman Bálint 110, 197
 Homan→ Umar
 Homonnai Drugeth György 104
 Hondorff, Andreas 25, 28, 29
 Horatius 141, 177
 Horvát Balázs 190
 Horváth Mihály 212
 Hozmen→ Oszmán
 Hoznnen→ Oszmán
 Hubay Ilona 228
 Huber, Johannes 239
 Hubert Gabriella, H. 15
 Huszti Tímea 68
 Hutman→ Oszmán
 Hümenaiosz 78

 Ianus Cornarius 18
 Ignác, Loyolai Szent 86, 213

- Illyés András 118–120, 122–125, 127, 128
 Ióannész Zónarasz 137, 138
 Ióannész, VI. 168
 Ipolyi Arnold 49
 István, Szent 205
 Istvánffy Miklós 198
 Iszaakiosz, II. 139
 Iszmáil, I. 143
 Iványi Sándor 188, 201
 Izajás 63, 66

 Jánki Péter 74, 87
 Jankovics József 17, 20, 74, 99, 235
 János Pál, II. 31
 János Zsigmond, I. 141, 169, 170
 János, Calo herceg 141
 János, Keresztelő Szent 156
 János, Szent evangélista 117, 120, 127, 128
 János, XXIII. Szent 31
 Jansen, Cornelius 88
 Janus Philaletus Hydropolitanus→ Pósházi János
 Jávor Anna 197
 Jeremiás 195
 Jézus Krisztus 31–43, 63, 64, 81, 84, 86, 116, 118, 119, 125–128, 131, 153, 155, 156, 158–164, 166, 168, 175, 192–195
 Jób 177
 Johann Georg, I. 51
 Johanna papissa 82
 Johannes Argyropulos 18
 Johannes de Sacrobosco 23
 Jókai Mór 234–237
 Jónás próféta 25
 Jósika Kálmán 224
 József pátriárka 177
 Józsué 54
 Judit 54
 Juhász Zoltán 197
 Julianus gróf 136

 Kaas Ivor 233

 Kádár Zsófia 68
 Käfer István 55, 57, 205–207
 Káldi György 57
 Kalliopé 14
 Kanász Viktor 106
 Kanyurszky György 115
 Kapy Anna 77, 106
 Karácsonyi János 109, 233
 Károli Gáspár 10, 12, 82
 Károlyi Árpád 105
 Katus László 233
 Kecskeméti C. János 47, 49
 Kecskeméti Gábor 72
 Kelecsényi Ákos 46
 Kelemen Didák 72, 116–118, 120, 123
 Kelemen, XIV. 238
 Kemény Zsigmond 227, 228
 Kenedy Géza 218
 Khlesl, Melchior 20
 Kiczenko Judit 81, 106, 226
 Kis Ferencné 28
 Kisdi Benedek 207
 Kiss Balázs 106
 Kiss Ignác 33, 48, 118, 174
 Kiss Imre 61, 72, 84
 Kiss János 45, 55–57, 202, 213
 Kiss Rezső 218
 Klaniczay Tibor 20, 99
 Klaszekovics István 47, 50
 Klesl, Melchior 100, 101, 105–108
 Knapp Éva 55, 106
 Kollányi Ferenc 99, 100
 Koltai András 188
 Komáromi Csipkés György 72
 Kopeczky Rita 28
 Kopernikusz, Nikolausz 10
 Kosáry Domokos 233
 Kotuts Mátyás 202
 Kovács Gergely 57
 Kovács Sándor Iván 129
 Kökényesi Zsolt 68
 Kószeghy Péter 64
 Kövér György 220

- Kracker, Johann Lucas 197
 Kramer Marianne 226
- Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 21, 84, 179
 Ladányi Sándor 25
 Lajos, II. 144
 Lampe, Fridericus Adolphus 185
 Laonikosz Khalkokondülész 137, 139–141
 Laskai Csókás Péter 13–15, 26
 László, Szent 109, 110
 Lászlófalvi Eördög Dániel 202
 Lázár 243
 Leó, Nagy Szent 19
 Lépes Bálint 9, 19–21, 23, 24, 99, 101–105, 107, 108, 110–113
 Leusden, Johann 76
 Lipsius, Iustus 106
 Lochner János 61
 Löffler Erzsébet 187, 197
 Lucretius, Titus Carus 29
 Lukács László 46, 101, 107
 Lukács, Szent 126
 Luther, Martin 20, 31–36, 40, 45, 48, 53, 69, 73, 76, 77, 80, 81, 90, 125, 131, 151, 169, 192, 193, 206
- Maczák Ibolya 61, 72, 115, 116, 120, 129, 173, 198, 201, 209, 221
 Magnien, Michel 14
 Magyar István 71, 90, 112
 Makay László 190
 Maldamé, J.-M. 33
 Mandelik Ágnes 221
 Mani 168
 Margit, Navarrai 14
 Margitai Láni Péter 9, 24–29
 Mária Terézia 199
 Mária, Szent Szűz 80, 82, 158, 160
 Márk, Szent 126
 Markalf 157
 Mars 65
- Martelet, G. 33
 Martis Zsombor 68, 91
 Masalmas 136
 Massay/Maszlay család 102
 Máté, Szent 75, 126
 Mather, Cotton 77
 Matkó István 62, 66, 69
 Matlekovits Sándor 217
 Mátrai László 240
 Mátyás, I. 205
 Mátyás, II. 101, 105
 Mehmed, I. 142
 Mehmed, II. 142
 Mehmed, III. 137, 146
 Meisner, Balthasar 49, 50
 Melanchthon, Philipp 11
 Mencil, Joachim 15
 Metód 205
 Mikhaél, VII. 138
 Mikhaél, VIII. 139
 Miksa, II. 145
 Mikszáth Kálmán 217–219
 Milotai Nyilas István 24, 27, 47, 49
 Milton, John 14
 Mindszenti Sámuel 87
 Miskolczi Csulyak István 49
 Misztótfalusi Kis Miklós 77
 Mitropulos Anna Diána 68
 Moavia 135, 136
 Mohamed 129, 130, 133–135, 137, 148–150, 153–171, 180, 185
 Molina, Luis de 35 88
 Moltmann, J. 33
 Monok István 17, 74, 202, 235
 Montalembert, Charles de 233
 Mózes 148, 156, 158
 Munkácsy István 200
 Murád, I. 141
 Murád, II. 142
 Murád, III. 137, 145
 Murád, IV. 137
 Musculus, Wolfgang 11, 15, 18
 Musztafa, I. 137, 146

Nádasdy család 64
 Nádasdy Ferenc 64
 Nádasdy Pál 50
 Nádasdy Tamás 144
 Nagy Benedek 47, 50
 Nagy Miklós 234, 235
 Nemes Gábor 99
 Nemeshegyi Péter S. J. 39
 Nemesnépi Dániel 188
 Németh G. Béla 219, 233
 Németh Lajos 198
 Nero 27, 28
 Nicolaus, Philippus 132
 Niképhorosz Grégórasz 139, 140

 Nyáry Ferenc 144
 Nyerges Judit 17, 235

 Ocskay György 123
 Oláh Róbert 72, 74, 106
 Omanus→ Umar
 Omen→ Oszmán
 Origenész 168
 Országh László 77
 Oszmán (Attuman, Azuman, Hozmen,
 Hozrnen, Hutman, Omen, Ottomán)
 135, 140, 147
 Oszmán, II. 137, 146
 Ottomán→ Oszmán

 Őry Miklós 19, 58, 63, 110, 111
 Őze Sándor 129

 Pais Dezső 207
 Pál, Szent 10, 12, 18, 33, 36, 42, 77, 78,
 116, 126, 127, 128, 131, 194
 Pallasz Athéné 65
 Panier, Louis 33
 Pannenberg, W. 33
 Pareus, David 88
 Parry, Ken 18
 Pataky László 188
 Patay József 129

 Pauler Gyula 210, 240, 241
 Paulhart, Hermine 102
 Pauliny, Eugen 205
 Pavercsik Ilona 57
 Pázmány család 110
 Pázmány Miklós 110
 Péchy László 201
 Pécsváradi Péter 66, 67, 71
 Pelagius 35, 83
 Perényi család 84
 Péter Katalin 62, 131, 132
 Péter László 233
 Péter, Szent 213
 Petercsák Tivadar 197
 Péterffy Károly 102, 112
 Pethe Anna 77
 Pethe László 77
 Petőfi Sándor 221
 Petőné 81
 Petrik Géza 173, 201
 Philippikosz császár 136
 Pico della Mirandola, Giovanni 13
 Pitagorasz 184
 Pius, IX. 232
 Plantinga, Alvin 18
 Platón 11
 Plinius, Caius Secundus 19
 Polikárp, Szent 82
 Porzó→ Ágai Adolf
 Pósházi János 62, 66–70, 72
 Postel, Guillaume 133
 Poupo, Pierre 14
 Pöstényi, Ján 205
 Preus, J. Samuel 11
 Pruzsinszky Pál 10

 Rabelais, François 16
 Rada János 234
 Rákóczi család 84
 Rákóczi Ferenc, I. 62
 Rákosi Jenő 218, 220, 222, 223
 Ramocsaházy Mihály 100, 101, 103–106,
 110, 111, 113

Ráth Mór 241
 Ratkoš, Peter 205
 Rejtő István 218
 Rimely Károly 100
 Rivetus, Andreas 83
 Rodericus Ximenius 136
 Rogerius 138
 Rokay Zoltán 10, 86
 Rondet, Henri 33
 Roseles→ Rogerius
 Rota, Pietro 120
 Rózsa Sándor 239
 Rössler, Hellmuth 200
 Rudolf császár 101
 Rudolf, I. 140

Sába királynője 157, 158
 Salacz Gábor 233
 Salamon király 18, 157, 158
 Sallai István (Pázmány Péter) 54
 Sámbar Máttyás 61–69, 72, 91
 Sárközy Péter 17, 235
 Sarnyai Csaba Máté 231–233
 Saul 158
 Sávai János 107
 Schindling, Anton 101
 Schlüsselburg, Konrad 132
 Schmeltzer János 201
 Schreck, Wolfgang 13
 Schröder, Winfried 16
 Seneca, Lucius Annaeus 17, 18, 21, 177
 Serarius, Nicolaus 48
 Serédi Gáspár 145
 Seregély György 197
 Seregély István 197
 Sergius 134, 135
 Sík Sándor 103, 110, 203
 Simon József 16
 Simonyi Iván 233
 Sinai Miklós 87
 Sixtus 42
 Smulders, Pierre 33
 Somorjai Ádám 233

Sorancius, Lazarus 141, 143
 Soranzo, Lazaro 133, 143
 Sörös Pongrác 102, 105
 Suetonius, Gaius Tranquillus 27, 28
 Surányi Imre 197, 199, 200

Szabadi István 87
 Szabó Dániel 233
 Szabó Dénes 201
 Szabó Ferenc 9, 31, 35, 46, 58, 65, 107, 110
 Szabó G. Zoltán 74
 Szabó Lajos 25
 Szabó László 188
 Szabó Miklós 233
 Szabó Polg. Joseph 201
 Szamosközy István 109
 Szaniszló Ferenc 214
 Szántóné Dr. Balázs Edit 188
 Szapolyai János 144
 Szathmárnémethi Mihály 72
 Szaturdzsi Mohamed 109
 Széchenyi István 217
 Szedlmajer György 202
 Szegedi Dániel 47
 Szegedi Kis István 12
 Szegfiné Kánya Emilia 222, 223
 Székely Ferenc 220
 Székely György 100, 101, 104–107, 110, 111, 113
 Székely István 193
 Szekfű Gyula 110
 Szelestei N. László 50, 202
 Szelim, I. 143, 147
 Szelim, II. 145
 Szenci Molnár Albert 81, 192, 208
 Szepsi Laczkó Máté 49
 Sziklai János 233
 Szilágyi András 57
 Szily Kálmán 13
 Szimónidész 26
 Szinán 145, 146
 Szilávy József 217

- Szolimán→ Szulejmán
 Szotyori-Nagy Ágnes 86
 Szöllősi Benedek 207
 Szörényi László 74
 Szulejmán, I. 141, 143, 144
 Szyl Miklós (Pázmány Péter) 47
- Tacitus, Publius Cornelius 28
 Takács Péter 231
 Tamás Zsuzsanna 99
 Tamás, Aquinói Szent 17, 26, 35, 39
 Tamás, Celanói 20
 Tardy Lajos 13
 Tarnóczy család 188
 Tasi Réka 61, 71, 72
 Tasso, Torquato 13
 Teilhard de Chardin, Pierre 33
 Telekesy István 187, 188, 201
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 177
 Thévenin, Pantaléon 14
 Thimár Attila 81, 106
 Thou, Jacques Auguste de 136
 Thúri Farkas Pál 81
 Thurzó Elek 144
 Thurzó György 49, 50, 105, 236
 Thurzó Györgyné 45
 Thurzó Imre 50
 Timur-Lenk 141
 Toldy család 224
 Toldy Ferenc 209, 218
 Toldy István 209–216, 217–229, 232, 234, 236, 237, 239–243
 Toldy Izabella 209
 Toldy László 209
 Tolnai F. István 72
 Tomcsányi János 213–216
 Tomori Pál 224
 Tóth Béla 220
 Tóth István György 188, 190
 Török Jenő 233
 Trangolipix 137
 Tremellius, Immanuel 82
- Trócsányi Zoltán 46, 57
 Tusor Péter 77, 99, 100, 102, 106
 Tüdős István 10
- Ubezar→ Abu Bakr
 Ulászló, II. 20
 Umar (Aomar, Emerus, Haumarus, Homan, Omarus) 135, 136
- Vajda János 228
 Vajk Ádám 99
 Valaeus 83
 Varga Ágnes 130–133, 145, 170
 Varga Katalin, S. 62
 Varga Pál 130, 133
 Varjas Béla 132, 133, 145, 170
 Várkonyi Ágnes, R. 129, 240
 Varsányi Orsolya 46, 48, 129, 133
 Vásárhelyi Judit, P. 49, 57, 206
 Vass Péter 58, 110
 Vazul, Nagy Szent 14, 18, 19, 21, 22, 26, 29
 Veliky János 233
 Veresmarti Mihály 49, 79
 Vergilius, Publius Maro 11, 29
 Vince, Ferreri Szent 23
 Virágh Benedek 224
 Visy Beatrix 64
 Vives, Juan Luis 133
- Weber Gyula 233
 Werbőczy István 198
 Wesselényi Ferenc 62, 190
 Whitaker, William 54, 63
- Xenophón 11
- Zeller Árpád 231
 Zemplén Jolán, M. 10
 Zimándy Ignác 174, 215, 216
 Zlatoš, Štefan 208
 Zombori István 129, 233
 Zoványi Jenő 25, 61

Zrínyi Miklós 129, 145
Zügn Tamás 188
Zvonarics Imre 47, 50, 71

Zwingli, Ulrich 10, 11, 90, 116, 127
Zsilinszky Mihály 104, 105
Zsuzsanna 54, 177

Inhalt

Das Programm der <i>Makulátlan tükör</i> Konferenz der Forschungsgruppe für Literatur und Frömmigkeitsgeschichte der Barocke am 3. Dezember 2015.....	7
GÁBOR FÖRKÖLI	
Der Platz von <i>Kalauz</i> in der Geschichte der ungarischen religiösen Anthropologie – Die Argumente von Péter Pázmány in den Werken von dem Katholiken Bálint Lépes und dem Reformierten Péter Margitai Láni	9
FERENC SZABÓ S. J.	
Laut des 12. Buches von <i>Kalauz</i>	31
EMIL HARGITTAY	
Zur Verteidigung von <i>Kalauz</i> : <i>A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője</i> (1627)	45
ERIKA GARADNAI	
Die Station der Religionsstreit der Pázmány-Rezeption – Die Rolle von Pázmány in den Texten der Polemik von Oberungarn.....	61
DÁVID CSORBA	
Theologische, tropologische Stilparodien der wütenden Leser von Pázmány- <i>Kalauz</i>	71
PÉTER TUSOR	
Literaturhistorische Bezüge der Zeugnisse des Pázmány-Processus im Jahr 1616.....	99
IBOLYA MACZÁK	
Aus dem <i>Kalauz</i> kompilierte Textteile im zwei Predigten im 17. Jh	115
ORSOLYA VARSÁNYI	
Péter Pázmány und <i>Mahomet vallása</i> im Spiegel von <i>Kalauz</i>	129
RITA BAJÁKI	
<i>Kalauz, Liber Petri Pazmani Cardinalis</i> – die Eigenschaften der 1760 in Erlau erschienenen Ausgabe	173
ORSOLYA BÁTHORY	
<i>Armanentarium parochorum</i> – Ein <i>Kalauz</i> -Auszug aus dem 17. Jh.....	187
ISTVÁN BITSKEY	
<i>Kalauz</i> als Liber gradualis.....	197

ISTVÁN KÄFER	
Die slowakischen Bausteine des christlichen Ungarns – Slowakische Übersetzungen von Pázmánys <i>Kalauz</i>	205
ALINKA AJKAY	
<i>Ki a jezsuitákékal!</i> – Dreihundertjaehrige Lüge.....	209
TÜNDE CSÁSZTVAY	
Derjenige, der kleinen Zucker den katholischen Pfarrern geworfen hat – Der Glaubenskrieg von István Toldy im letzten Drittel des 19. Jh	217
Namenverzeichnis.....	245

